قەدىمقى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى

古籍研究通讯

2

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى
يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى نەشر قىلدى

198[illegible]

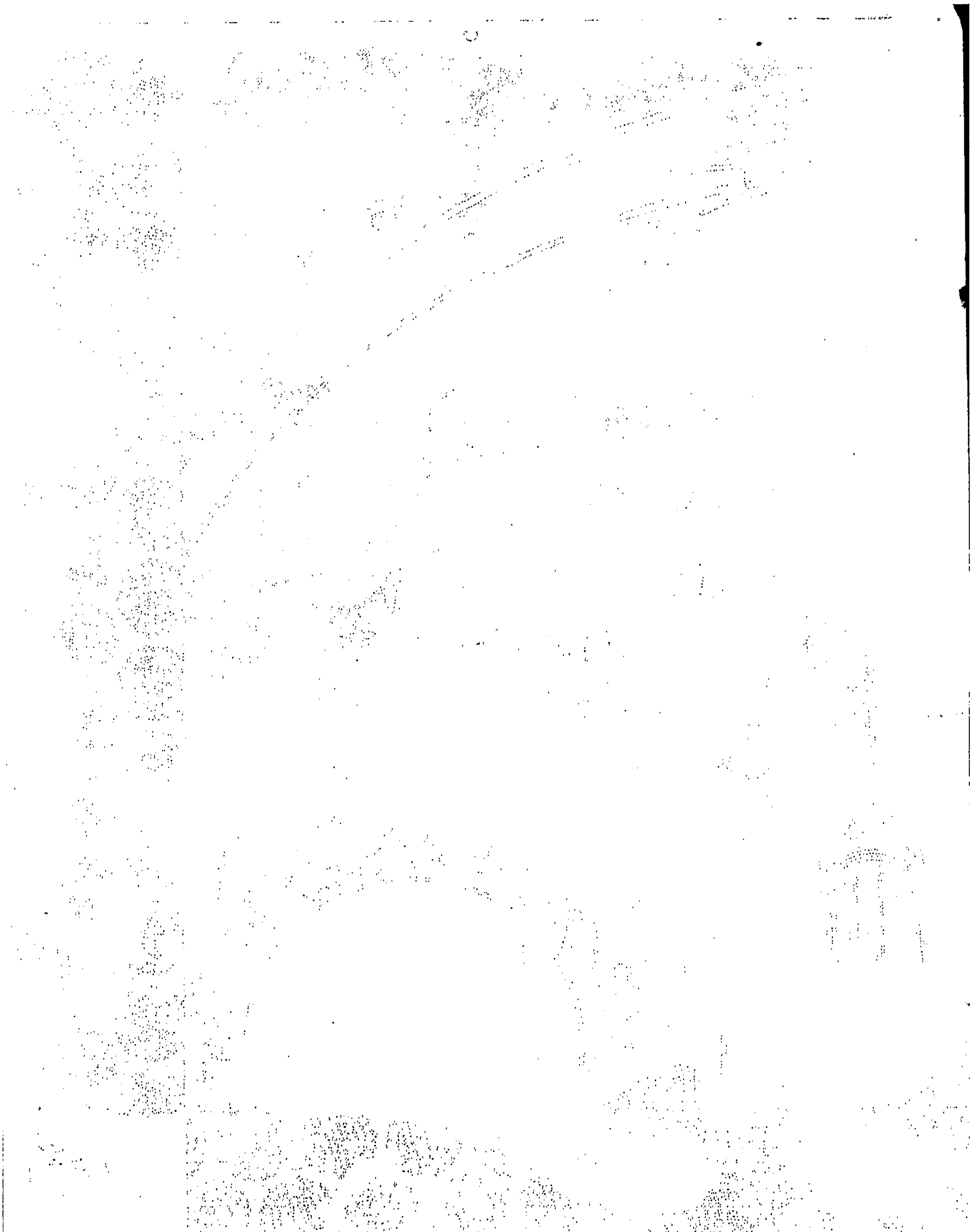

قەدىمقى كىتاپلار تەتقىقات خەۋىرى

(ئىچكى ماتىرىيال، دىققەت بىلەن ساقلانسۇن)

2 - سان

1984

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتاپلىرىنى
يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى

1984 - يىل 12 - ئاي

مۇندەرىجە

گوۋۇيۈەن بەنگۇڭتىڭى ھۆججىتى (گ. ب. «1984» 30 – نومۇرلۇق) 1

تارىخى ئەمنىيە ...... موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامى 5

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن سىدىق ......

ئەھمەدى ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى توغرىسىدا ...... ئابدۇرېھىم سابىت 64

ئەھمەدى غەزەللىرىدىن نەمۇنىلەر 69

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇرېھىم سابىت ......

مەھبۇبۇل قۇلۇپ ...... ئەلشىر ناۋايى 99

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇرېھىم توختى ......

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

ئوخشاش ...... رەتلىگۈچى: سېيىت زۇنۇن 125

تېپىشماقلار ...... توپلىغۇچى گۈلەمبەر ئىلى 126

گوۋۇيۈەن بەنگوڭتىڭگىسى ھۆججىتى

گ ب (1984) 30 ـ نومۇرلۇق

گوۋۇيۈەن بەنگوڭتىڭىنىڭ دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى جىددىي قۇتقۇزۇۋېلىش ۋە رەتلەش توغرىسىدىكى يوليورۇق سوراش دوكلاتىنى تارقاتقانلىقى ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشى

لياۋنىڭ، جىلىن، خېيلۇڭجياڭ، فۇجيەن، خۇبېي، خۇنەن، گۇاڭدۇڭ، گەنسۇ، چىڭخەي، سىچۈەن، يۈننەن ئۆلكىلىرىگە؛ ئىچكى موڭغۇل، گۇاڭشى، نىڭشيا، شىنجاڭ، شىزاڭ ئاپتونوم رايونلىرىغا؛ بېيجىڭ شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە؛ دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى، مالىيە مىنىستىرلىكى، مائارىپ مىنىستىرلىكى، مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى، دۆلەت ئارخىپ ئىدارىسى، ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە:

گوۋۇيۈەن، دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ « ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى جىددىي قۇتقۇزۇۋېلىش ۋە رەتلەش توغرىسىدىكى يوليورۇق سوراش دوكلاتى » نى تەستىقلىدى، بۇنى سىلەرگە تارقاتتۇق، ئىجرا قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بىر قىسمى، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش ۋە رەتلەش ئىنتايىن مۇھىم بىر خىزمەت. جايلار ۋە ئالاقىدار تارماقلار بۇ خىزمەتكە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، ئادەم، مالىيە ۋە ماددىي كۈچ جەھەتلەردە ياردەم بېرىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى رەتلەش خىزمىتى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللانغۇچىلارغا زۆرۈر بولغان خىزمەت شارائىتى ۋە تۇرمۇش شارائىتى يارىتىپ بېرىشى كېرەك.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنىڭ دائىرىسى كەڭ، تۈرى كۆپ، ئۇنى بىلىدىغانلارمۇ كۆپ ئەمەس، بىلىدىغانلارنىڭمۇ ياش قورامى بىر يەرگە بېرىپ قالدى. خىزمەت جەريانىدا، مۇشۇ جەھەتتىكى ئىختىساسلىق كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ، مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ۋە رەتلەش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەش لازىم.

باشقا ئۆلكە ۋە بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەرمۇ مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ۋە رەتلەش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلىشى لازىم.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گوۋۇيۈەنى بەنگوڭتىڭى.

1984 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى جىددى قۇتقۇزۇۋېلىش ۋە رەتلەش توغرىسىدا يوليورۇق سوراش دوكلادى

گوۋۇيۈەنگە:

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرى (قىسقارتىلىپ مىللى قەدىمقى ئەسەرلەر، دەپ ئاتىلىدۇ) تارىخ، تىل، ئەدەبىيات، سەنئەت، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، تۈرى ئىنتايىن كۆپ. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يىزۇ مىللىتىنىڭ 10 مىڭدىن كۆپرەك قەدىمقى ئەسەرلىرى پۈتۈن مەملىكەتكە تارقالغان؛ زاڭزۇ يېزىقىدىكى قەدىمقى ئەسەرلەر 10 مىڭ خىلدىن كۆپرەك. موڭغۇل يېزىقىدىكى قەدىمقى ئەسەرلەر بىر مىڭ 500 خىلدىن كۆپرەك، مانجۇ يېزىقىدىكى قەدىمقى ئەسەرلەردىن يالغۇز ئارخىپ ماتېرىياللىرىدا بارلىرىلا بىر مىليون 500 مىڭدىن ئاشىدۇ. ئۇنىدىن باشقا مىللەتلەر، مەسىلەن: ئۇيغۇر، خۇيزۇ، مياۋزۇ، بەيزۇ، ياۋزۇ، دەيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭمۇ ناھايىتى قىممەتلىك نۇرغۇن قەدىمقى ئەسەرلىرى ۋە ھۆججەتلىرى بار. بۇلار تېخى سىستېمىلىق رەتلەنمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» جەريانىدا بۇزۇۋېتىلدى ۋە «سول» چىل ئىدىيىنىڭ كاشىلىسى بىلەن زىيان ئېغىر بولدى.

مىللى قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەيدىغان ئىختىساسلىق خادىملار كەمچىل، كۈچ يېتىشمەيدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا قەدىمقى ئەسەرلەرنى پىششىق بىلىدىغانلار كۆپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپىنچىسىنىڭ يېشى بىر يەرگە بېرىپ قالدى؛ خەنزۇلاردىن مىللى قەدىمقى ئەسەرلەرنى بىلىدىغانلارمۇ كۆپ ئەمەس.20 يىلدىن بىرى بۇ جەھەتتىكى ئىختىساسلىق خادىملار تەربىيلەنمىدى.

ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش، مىللى قەدىمقى ئەسەرلەرنى جىددى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى تەدبىرلەر قوللىنىلىدۇ:

1. تەشكىلى رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش، دۆلەت مىللى ئىشلار كومىتېتى بىلەن گوۋۇيۈەن قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش گۇرۇپپىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمقى ئەسەرلىرىنى رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، تەشكىللەش، ماسلاشتۇرۇش، ئالاقىلىشىش ۋە يېتەكچىلىك قىلىش خىزمەتلىرىگە مەسئۇل قىلىش لازىم. ئالاقىدار ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەرلەر بۇنىڭغا مۇناسىپ ئورگانلارنى قۇرۇشى؛ مىللي ئاپتونومىيىلىك جايلار ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر كۆپ بولغان

ۋىلايەت، ناھىيىلەرمۇ خىزمەتنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ، مۇناسىپ ئورگانلارنى قۇرۇشى، ياكى بۇ خىزمەتكە مەسئۇل بولىدىغان ئورۇنلارنى بەلگىلىشى كېرەك. ئىشخانا خادىملىرىنى ئۆلكە، ئاپتونوم رايون، بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەر ئەمەلىي ئېھتىياجى بويىچە كەسپىي ئىشتاتتىن تەڭشەپ ھەل قىلىپ بېرىشى كېرەك.

2 . مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنى قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش، مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەش ۋە ساقلاشتا تۆۋەندىكى خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەش كېرەك.

① توپلاپ ساقلاۋاتقان مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنىڭ مۇندەرىجىسىنى تۈزۈش ۋە ئۇنى رەتلەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش كېرەك.

② خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنى توپلاش خىزمىتىنى كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ ياخشى ئىشلەپ، قىممەتلىك مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنى تەقدىم قىلغۇچىلارغا ماددىي مۇكاپات بېرىش كېرەك. باشقا تارماقلار (مەسىلەن : جامائەت خەۋپسىزلىكى، تاموژنا) دا ساقلىنىۋاتقان مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنى ئالاقىدار ئۆلكە، ئاپتونوم رايون، بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەردىكى مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش گۇرۇپپىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، خىزمەتكە ئاسانلىق يارىتىپ بېرىش لازىم.

③ كۇتۇپخانىلار ۋە يىغىپ ساقلىغۇچى ئورۇنلار ھازىرقى ۋە توپلىغان مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنى ساقلاش خىزمىتىنى كۈچەيتىش كېرەك. خىزمەتتە بىپەرۋالىق قىلىش سەۋەبى بىلەن مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنى كاردىن چىقىرىۋەتكۈچىلەرنىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش، تۆھپىسى بارلارنى تەقدىرلەپ مۇكاپاتلاش كېرەك.

④ چەتئەللەردە تارقىلىپ يۈرگەن مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەر بىلەن ماتېرىياللارنى تۈرلۈك يوللار بىلەن مۇۋاپىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، سېتىۋېلىش، ئالماشتۇرۇش، ياكى تەقلىت قىلىپ كۆچۈرۈۋېلىش ئارقىلىق قايتۇرۇپ كېلىش كېرەك.

⑤ ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەر ئىچىدە تارقىلىپ كېلىۋاتقان ماتېرىياللارنى ۋاقتىدا كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ، خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ قۇتقۇزۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك.

3 . زىيالىيلار سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، مىللىي قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەيدىغان ئىختىساسلىق كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت زىيالىيلىرى سىياسىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەمەلىيلەشتۈرۈش كېرەك. «ج . ك . پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ‹ شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى سۆھبەت يىغىنىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى › نى تارقاتقانلىق ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشى » (1980) 31 - نومۇرلۇقتا : « بۇددىزىم ۋە دىنىي كىلاسسىك ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلغان، بۇ جەھەتتە بىلىمى بولغان لامىلارغا زىيالىيلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىش كېرەك ... » دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. بۇ يوليورۇقنىڭ روھى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلغان، بۇ جەھەتتە بىلىمى بولغان خادىملارغىمۇ ئوخشاشلا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ھازىرقى كونا ۋە يېڭى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئالىي مەكتەپ ۋە پەن تەتقىقات تارماقلىرىدىكى تەتقىقاتچى خادىملارنى، 2 - ، 3 - سەپكە چېكىنگەن

پىشقەدەم يولداشلارنى ۋە جەمىيەتتىكى كەسپى خادىملارنى مىللى قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەش خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىش ۋە ئۇيۇشتۇرۇش كېرەك.

يېڭى كۈچلارنى يېتىشتۈرۈشكە دەرھال تۇتۇش قىلىش كېرەك. ئالاقىدار مائارىپ ۋە پەن تەتقىقات تارماقلىرى، بولۇپمۇ مىللى ئىنستىتوتلار مىللى قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەيدىغان ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشنى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش پىلانىغا كىرگۈزۈپ، قوبۇل قىلىش ئۆلچىمىدە مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىپ، مىللى قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەش، تەتقىق قىلىشنىڭ 3 ـ سەپ قوشۇنىنى تەدرىجى شەكىللەندۈرۈش كېرەك.

4. خىراجەت مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، ئالاقىدار ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەرنىڭ مىللى قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمىتىگە كېتىدىغان خىراجەتنى شۇ ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەرنىڭ خامچوتىغا كىرگۈزۈش كېرەك. مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش گۇرۇپپىسىنىڭ خىراجىتىنى مالىيە مىنىستىرلىكى ھەر يىلى مەخسۇس خىراجەت ئاجرىتىش يولى بىلەن ھەل قىلىدۇ. بۇ ئۇقتىدىكى تۈرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىشقا، مەتبۇئات ئۇسكۈنىلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش كېرەك. ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردىن ھالقىيدىغان مىللى قەدىمقى ئەسەرلەرنى رەتلەش خىزمىتىنى مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق، شارائىتى بىر قەدەر ياخشى بولغان ئۆلكە، رايونلار باش بولۇپ تۇتۇش كېرەك.

يۇقۇرىدىكى دوكلات مۇۋاپىق بولسا، ئالاقىدار ئۆلكىلىك، ئاپتونوم رايونلۇق، بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ۋە گوۋۇيۈەنىڭ ئالاقىدار مىنىستىرلىك، كومىتېتلىرىنىڭ پايدىلىنىپ ئىجرا قىلىشىغا تەستىقلاپ تارقىتىپ بېرىلسە.

دۆلەت مىللى ئىشلار كومىتېتى

1984 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى

تارىخى ئەمنىيە

موللا مۇسا بىننى ئېيسا سايرامى

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

بىرىنچى داستان

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھمى - شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۇچار شەھەرىنىڭ ئۈستىدە نۇر چاچقانلىقى، راشىدىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، غەرب ۋە شەرق تەرەپلەرگە لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئارىدا بولغان ۋەقەلەرنىڭ بايانى

پۈتۈن ئالەمنى ياراتقان ھېكمەتلىك ۋە مەغپىرەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، پاك، خاسىيەتلىك ئەرۋاھلارنىڭ مەدەتھەم ياردەمى بىلەن قەدىمدىن تارتىپ بۇ يەتتە شەھەرگە مۇ- سۇلمان خانلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر يۈز قىرىق ياكى بىر يۈز ئەللىك يىل بېيجىڭ خانلىرىغا تەسلىم ۋە تەۋە بولدى. بۇ چاغلاردا پۇخرالار پۇخرادارچىلىق ۋە ئالۋاڭ-ياساق دەستىدىن خار - زار، زالىم چىن مەنسەپدارلىرى ۋە بەگلەرنىڭ جەۋرى-زۇلمىدىن خانە ۋەيران بولۇپ چىدىغۇچىلىكى قال- مىدى. ھەممە خەلق، پۇخرالار زار - زار يىغلاپ، تەڭرىگە سېغىنىپ مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتلىقى، كاپىرلارنىڭ زاۋاللىقىنى تىلەپ، دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن تۇرغان بىر ۋاقىتتا، خۇددى ئاسمان- دىن چۈشكەن بالا - قازادەك كۇچاردىكى تۇڭگانلار ئۇشتۇمتۇت شەھەرگە ئوت قويۇپ، خەنزۇلار- نى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە كىرىشتى. ئىليار بەگ باشلىق بىرمۇنچە دەرتمەن مۇسۇلمانلارمۇ تۇڭگان- لارغا قوشۇلۇپ يار - يۆلەكتە بولدى. مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار بىر دىل، بىر نىيەتتە ئىتتىپاق- لىشىپ، ئامبال ۋە چېرىكلەرنىڭ يامۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئوت قويۇپ، تاڭ ئاتقىچە نۇرغۇن كاپىرلارنى يوقاتتى. كۈن چىققىشى بىلەن تەڭ چىن مەنسەپدارلىرى بىرمۇنچە چېرىكلارنى توپ-

لاپ تاقابىل تۇرۇپ، سوقۇشقان بولسىمۇ، تەڭ كېلەلمەي مەغلۇپ بولدى. مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىپ، غەلىبە قىلدى. مۇشۇ چاغ ھىجرىيەنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرى، يىلان يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى - شەنبە كېچىسى ئىدى ھەم يەكەننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى ئەھمەت ۋاڭ بىرەر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن خاننىڭ پەرمانى بىلەن ھاكىملىقتىن ئايرىلىپ، ئەسلى يۇرتى بولغان كۇچار شەھرىگە كېلىپ تۇرۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى.

مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلار يىغىلىپ، ئەھمەت ۋاڭغا ئىلتىماس قىلىپ: " ئۆزلىرى ئاتا بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن، ھۆكۈمەتدارچىلىقنىڭ قائىدىسى، سىياسەت يۈرگۈزۈشنىڭ يوسۇنىنى بىلىلا، بىزگە باش بولۇپ، ئاتادارچىلىق قىلىپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ بەرسىلە. بىزلەر جان - تېنىمىز بىلەن خىزمەتلىرىنى قىلىپ، يوليورۇقلىرىغا بوي سۇنۇپ، ئۆزلىرىنى خان ئورنىدا كۆرىمىز " دېيىشتى. ئەھمەت ۋاڭ بولسا، " سىلەر ئاز، مانجۇلار ناھايىتى كۆپ، ئۇلارغا تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ، مەن بولسام ئاتا-بوۋامدىن تارتىپ ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، چوڭ مەنسەپكە ئېرىشىپلا قالماي، خان نۇرغۇن يەر، سۇلارنى ئىلتىپات قىلىپ بېرىپ، ئەۋلادىمدىن - ئەۋلادىمغىچە بەھرىمەن بولۇشىمغا پەرمان بەرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە خاننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. ئاتا - بوۋا، ئەجدادىمدىن تارتىپ، خاننىڭ دۆلىتىنى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن، ئەندى يۈز ئۆرۈپ، تۇز كورلۇق قىلالمايمەن، خان- دىنسىز، كاپىر بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۇز ھەققىگە ھۆرمەت قىلىشنى پەرز دەپ تونۇيمەن. مەن قېرىدىم، يېشىم 70 كە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەتنى كۆرۈپ بولدۇم. كىمنى باش قىلساڭلا قىلىڭلار، مەن باش بولمايمەن " دېدى. بۇنى ئاڭلىغان خالايىقلارنىڭ ھەممىسى غۇلغۇلا قىلىشىپ، ئەھمەت ۋاڭنى ئۆيىدىن سۆرەپ چىقىپ، كۇچارنىڭ ھاكىمى مۇھەممەت قۇربان بەگ باشلىق سەككىز بەگنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈپ، مال - مۈلكىنى تالان - تاراج قىلدى.

كۇچاردىكى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ مازىرىدا ئىنسانى ھەۋەسلەردىن كېچىپ، دەرۋىشلىك يولغا كىرىپ، دۇئا تەلەپ بىلەن ياتقان مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلارنىڭ ئىشەنچ ھەم ئىخلاسىغا ئىگە بولغان راشىدىن خوجا دېگەن كىشى بار ئىدى. بۇ كىشىنى ئىبادەتخانىسىدىن ئېلىپ چىقىپ: " ئىلگىرىدىن تارتىپ بىزگە پېشىۋا - باشلامچى بولغان. ھېلىمۇ باشلامچى بولۇپ، خانلىق ماقامىدا ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ بەرسىلە " دەپ، پادىشالىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ، كۆتۈرۈپ، خانلىق تەختىگە چىقاردى. ھەممە كىشى پەرمانىغا بوي سۇندى.

بۇ ۋەقە بولۇپ ئىككىنچى كۈنى بۇرھانىددىن خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى خېتىپ خوجام) نى ئەسكەرلەرگە باش (قوماندان) قىلىپ، بايدىن موللا ئۆسمان ئاخۇنۇمنى ئەسكەرلەرگە قازى قىلىپ، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى مەھمۇدى خوجىنى قوشۇپ، بىر يۈز ئەللىك (يەرلىك) مۇسۇلمان ئەسكەر، قىرىق نەپەر تۇڭگان ئەسكەر بىلەن سەككىز دانە زەمبىرەكنى بېرىپ، غەرپ تەرەپكە يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇپ، مۇنداق دېدى: " بىر قانچە قەرنىدىن بېرى مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلار ۋە زالىم ئەزگۈچى بەگلەرنىڭ قولىدا خار - زار بولۇپ، ئەرلەر خوتۇنىدىن، بالىلار ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ، قۇل ئورنىدا جاپا چېكىپ، خاھى يېمەك - ئىچمەكنىڭ لەززىتىنى، خاھى كىيىم - كېچەكنىڭ راھىتىنى كۆرمەي، ئالۋاڭ كەشلىك بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى. رەھىمى - شەپقەتلىك تەڭرى بىز مۇسۇلمانلارغا يار - يۆلەكتە بولۇپ، ئورنىمىزدىن

دەس تۇرۇشقا كۈچ ـ قۇدرەت بەردى. كاپىرلارنىڭ بېشىدا قىلىچ ئوينىتىپ، ئۇرغۇنلىرىنى دۇزاققا ئۇزاتتۇق. «كاپىرغا ياردەم بەرگەن كىشىمۇ كاپىر بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، زالىم بەگلەرنىمۇ يوقاتتۇق. بۇنىڭ شۇكرانىسى ئۈچۈن جېنىمىز چىقىپ كەتكىچە، قالغان ئۆمرىمىزنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز لازىم ۋە زۆرۈر. ئەھمىيەتلىك غازاتلارنى قىلىش پەرز ھەم پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرى ۋە كەسىپ ـ ھۈنەرلىرى، كەرەملىك تەڭرىم ئۆزىگە خاس ھېكمىتى بىلەن بىر مەزگىل مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ قول ئاستىدا مەھكۇم قىلغان بولسا، ھازىر يەنە ئۆز قۇدرىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز قىلىپ، دىنسىز كاپىرلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم: «پادىشالىق تاجىنى خالىغان كىشىنىڭ بېشىغا قويىدۇ. خالىغان چاغدا ئېلىۋېتىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۈپىتىنى ئەمەلىيەتتە كۆرسەتكەن بولىشى مۇمكىن. گەپىنىڭ قىسقىسى، سايرام، باينى ئېلىپ، بىر مۇنچە ئەسكەر توپلاپ، ئاقسۇغا بېرىڭلار. ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا، كاپىر ئاز، سىلەر بارغىچە (يەرلىك) مۇسۇلمانلار بىلەن تۇڭگانلار بىرلىشىپ، كاپىرلارنى يوقىتىپ، ئالدىڭلارغا چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا كاپىرلارغا قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ ـ ئۇرۇش بولۇپ قالسا: «دىنسىزلار قەيەردە بولسا، شۇ يەردە ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا لايىق، ئىككىلەنمەي تىغ تارتىپ يوقىتىڭلار. چۈنكى: «جەننەت قىلىچنىڭ سايىسى ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى جارى بولسۇن. ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئىشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، خوقەنت ۋە بۇخارانىڭ پادىشالىرى دوستلۇق رەسمى يوسۇنىنى بىجا كەلتۈرۈپ، بىزگە تەۋە بولىدىغانلىق ئىشەنچىسىنى بىلدۈرسە ناھايىتى ياخشى. ئۇنداق قىلمىسا دەرھال ياردەم ئىبەرتىمىز. بارلىق كۈچۈڭلار بىلەن غەرپ تەرەپتىكى يۇرتلارنى بويسۇندۇرۇڭلار، مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتدارلىق ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى سىلەرگە بەردىم» دەپ ئەمرى قىلدى.

ئىسھاق خوجىنى باش (قوماندان) قىلىپ، سىدىق دادخا مەمۇر باتۇر، توختى مەھەممەت يۈز بېشىلارنى قوشۇپ، بىر يۈز سەكسەن (يەرلىك) مۇسۇلمان ئەسكەر، ئەللىك نەپەر تۇڭگان ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇن ئىككى دانە زەمبىرەكنى بېرىپ، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان بۇرھانىدىن خوجامغا بەرگەن بۇيرۇقنى قايتا ـ قايتا چۈشەندۈرۈپ، شۇ بويىچە ئىش قىلىشنى تاپىلاپ، دۇئا ـ تەكبىر بىلەن شەرق تەرەپكە يولغا سالدى.

راشىدىن خوجىنىڭ نەسەبىنىڭ بايانى

راشىدىن خوجا ـ نىزامىدىن خوجىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى، نىزامىدىن خوجا بولسا، مەۋلانە ئەرشىدىنىنىڭ نەۋرىسى، مەۋلانە ئەرشىدىن مەۋلانە جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئوغلى، مەۋلانە جالالىدىن كېتىكى خوجا ئەبۇھاپىز كەبىر بۇخارىنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

چىنگىز قائان ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ، بۇخارانى ئالغان چاغدا، خوجا ئەبۇ ھاپىز كەبىر بۇخارىنى شېھىد قىلىپ، بالا ـ چاقا، ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنى كېتىك شەھرىگە پالىغان ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەتتە ياكى سەككىز ئەۋلات ئۆتۈپ، مەۋلانە جالالىدىنىنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە كېتىكنىڭ

شەھرى تەڭرىنىڭ غەزىۋىگە دۇچار بولۇپ، ئاسماندىن ياققان قۇم بالاسىنىڭ ئاستىدا قالدى. مەۋلانە جالالىدىن تەڭرىنىڭ ئىلھامى بىلەن كېچىچە ئۇخلىماي، بىر نەچچە مۇرىت - ئىخلاسمەنلىرىنى ئېلىپ، شەھەردىن چىقىپ كەتتى. بىر نەچچە مۇددەت يول يۈرۈپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئايكۆل دىگەن يېرىگە كەلدى. بۇ چاغدا ئاقسۇغا تۇغلۇق تۆمۈر " خان " بولۇپ، ئون ئالتە، ئون يەتتە ياشتا ئىدى. مەۋلانە جالالىدىن تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن كۆرۈشۈپ، بىر مۇنچە ۋەز - نەسىھەت قىلدى. تۇغلۇق تۆمۈر تەسىرلىنىپ:" سىزنىڭ سۆزلىرىڭىز قۇلىقىمغا تولىمۇ ئوبدان ئىشتىلدى. ئىلىمغا قايتىپ بېرىپ، پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغىنىمدىن كېيىن قېشىمغا بېرىڭ. شۇ چاغدا سىزنىڭ دىنىڭىزغا كىرىمەن، ھازىر قېشىمدا كاتتا سەركەردىلىرىم يوق. ئەلنىڭ تولىسى ئۇ تەرەپتە قالدى، بۇ يەردە كىرگىنىم بىلەن ياخشى بولمايدۇ» دەپ، ھەدىيە-ئىنئام بېرىپ ياندۇردى.

تۇغلۇق تۆمۈر بولسا، چىڭگىز قائاننىڭ يەتتىنچى ئەۋلادى بولىدۇ. مەۋلانە جالالىدىن ۋاقىت چىقىرىپ ئىلىمغا بارغىچە، ئەجەل پۇرسەت بەرمەي ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. ئايكۆل يېزىسىغا دەپنە قىلىندى. مەۋلانە جالالىدىن ۋاپات بولۇش ئالدىدا، ئوغلى مەۋلانە ئەرشىدىنگە:" مەن بىر چىراققا پىلىك سېلىپ، ياغ قۇيۇپ تەييار قىلغان ئىدىم، ئەمما ئوت يېقىپ ياندۇرۇش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولالمىدىم. مېنىڭدىن كېيىن سەن ئوت يېقىپ ياندۇرساڭ، بۇ چىراغ پۈتۈن شەرقنى يورۇتسا ئەجەپ ئەمەس » دەپ ۋەسىيەت قىلغان ئىدى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئىلىغا بېرىپ، تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن كۆرۈشتى، "ئاتىڭىز قېنى؟ " دەپ سورىغاندا، " ئاتام ۋاپات بولدى. مەن ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ھۇزۇرىڭىزغا كەلدىم " دىدى. تۇغلۇق تۆمۈر قوبۇل تۇتۇپ، مۇسۇلمان بولدى. يېنىدىكى " ئېل بېگە " باشلىق سەركەردە قوماندانلىرىنى بىر - بىرلەپ چاقىرىپ كىرىپ، نەسىھەت قىلىپ مۇسۇلمان قىلدى. شۇ چاغدا يەتمىش مىڭدىن ئوشۇق مۇڭغۇللار مۇسۇلمان بولدى. دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇ چاغ ھىجرىيىنىڭ يەتتە يۈز ئەللىك ئالتىسى بولۇپ، شۇنىدىن ئېتىبارەن مۇڭغۇللار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىدى. تۇغلۇق تۆمۈر مەۋلانە ئەرشىدىنگە:" قايسى شەھەرنى خالىسىڭىز شۇ يەردە تۇرۇڭ » دەپ يارلىق قىلدى. مەۋلانە ئەرشىدىن كۇچارغا بېرىپ تۇرۇشنى ئىختىيار قىلدى. تۇغلۇق تۆمۈر رۇخسەت قىلىپ، ئۈچ ئېرىق سۇنى ھەدىيە قىلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەۋلانە ئەرشىدىن كۇچارغا بېرىپ، ئۆيلىك - ئوچاقلىق بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاخىرى ئەجەل شارابىنى ئىچتى. كۇچارغا دەپنە قىلىندى. (مازىرى مەشھۇر).

نىزامىدىن خوجىنىڭ بىرىنچى ئوغلى نەزىرىدىن خوجا، ئىككىنچى ئوغلى جامالىدىن خوجا، ئۈچىنچى ئوغلى راشىدىن خوجا، تۆتىنچى ئوغلى جالالىدىن خوجا، بەشىنچى ئوغلى پەخرىدىن خوجا ئىدى.

جالالىدىن خوجا ئاقسۇغا ھاكىم بولۇپ، شۇ يەردە ۋاپات بولدى. راشىدىن خوجا قوشۇلۇپ، قالغان ئاكا - ئۇكا تۆت خوجا ئاتىلىق غازى (بەدۆلەت) نىڭ قولىدا يوق قىلىنىدى. بۇرھانىدىن خوجا، ئىسھاق خوجىلارمۇ نىزامىدىن خوجىنىڭ بىر تۇققۇنى ۋە تاغىلىرىنىڭ پەرزەندى ئىدى.

بۇرھانىددىن خوجا كۆز نۇرى مەھمۇد خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلغانلىقى، مەقسىدىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىك شارابىنى ئىچكەنلىكىنىڭ بايانى

مۇھەببەتلىك دوست، ئىخلاسلىق بۇرادەرلىرىمىزنىڭ كۆڭۈل خاتىرلىرىگە مەلۇم بولسۇنكى، راشىددىن خوجام بۇرھانىددىن خوجىنى غەرپ تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا ئەمىر قىلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا خوشلىشىپ، كوچاردىن چىقىپ، قىزىل يېزىسىغا كېلىپ چۈشتى. ئۇ يەردىن سايرامغا كېلىپ، ئەسكى ئىشلارنى قىلىپ، يامان يوللاردا ماڭغان 4 كىشىنى دارغا ئاستى. بايغا كېلىپ، ئىككى كۈن تۇرۇپ، ئالتە ئادەمنى دارغا ئاستى. ئەكرەم شا ئەلەمنى سايرامغا، موللا ئاپپاق ئەلەمنى بايغا ھاكىم قىلدى. ئۇ يەردىن چىقىپ، ياقا ئېرىققا كەلدى. روزى تۆۋە دىگەن كىشىنى ئەللىك ئەسكەرگە باش قىلىپ: "مۇز داۋاننىڭ يولىنى بۇزۇپ، ئۆتەك، قورولاردىكى مانجۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، چاشەنبە كۈنى جامىغا يېتىپ كېلىڭلار. بىز بۇ تەرەپتىن، سىلەر ئۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، جامدايىڭپاڭ (گازارما) دا ساقلاپ ياتقان مانجۇلارنى يوقىتىمىز" دەپ يولغا سالدى. سايرام ۋە باي ئەتراپىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى قارا كالتەك بولۇپ، "ئاللا - ئاللا" دەپ تەگبىر ئېيتىپ، "بىز مۇ ئاقسۇغا بىرىپ جەۋرى - زۇلۇم قىلغان كاپىرلاردىن ئىنتىقامىمىزنى ئېلىپ، ھايات قالساق غازىلىق دەرىجىسىنى تاپىمىز، ئەجىلىمىز يەتسە، شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچىپ، جەننەتكە سازاۋەر بولىمىز" دەپ، ئاتا - بالىغا، بالا ئاتىغا قارىماي، بەزىلىرى پىيادە، بەزىلىرى ئاتلىق، ئوزۇق - تالقانلىرىنى ئېلىپ، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ توغ - ئەلەملىرىگە ئەگىشىپ، يولغا چىقتى. بۇرھانىددىن خوجا بىر قانچە قېتىم: "سىلەر ئۈچۈن غازاتنى (جەڭنى) بىز قىلايلى، قايتىپ كېتىڭلار" دەپ نەسىھەت قىلسا، "جەبرۇ - زۇلۇمغا چىدىغۇچىلىكىمىز قالمىدى، مۇنداق ھايات ياشىغىچە جان بېرىمىز، يا جان ئالىمىز" دەپ يىغلىشىپ ئۇنىمىدى. بۇلارنى 7 مىڭ كىشى دەپ تەخمىن قىلىشقا بولاتتى.

بىرەر پادىشا، بىرەر ھاكىمنىڭ پۇقرالارغا قىلغان جەبرى - زۇلۇملىرى ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، پۇقرالار ئېزىلىپ، شىرىن جانلىرىدىن كېچىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، چىن دىلى بىلەن يىغلىسا، ئىنتىقام ئېلىپ بەرگۈچى تەڭرىنىڭ رەھمى كېلىپ، بىچارە - ئاجىز، قورال - ياراقسىز بەندىلىرىنى كۈچلۈك پادىشالار ئۈستىدىن غالىپ قىلىپ، ئۇلارغا پادىشالىق تەختىنى ئاتا قىلىپ، ئۇلۇغ سەلتەنەتلىك پادىشالىقنىڭ دەرىجە - مەرتىۋىلىرىنى بەرسە، ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ، تەكەببۇرلۇق قىلغان زالىم - پادىشالارنى قەھرى - غەزەپ بىلەن مەغلۇپ قىلىپ تۈزۈۋەتسە، تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئاجايىپ - غارايىپ ئىش ئەمەس. چۈنكى، تەڭرى ھەممە ئىشقا كۈچى يەتكۈچى، ھەممە ئىشقا قادىردۇر. "تەڭرى خالىغان ئىش بولىدۇ، ئەمرى قىلغان ئىش بولماي قالمايدۇ. ئۇ ھەممىگە كۈچى يەتكۈچىدۇر" دىگەن ئايەت بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

نەزىم

گادايىنى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،
ئاڭا شاھنى گاداي قىلماق ھەم ئاسان.

بۇرھانىددىن خوجا ئەسكەرلىرى بىلەن ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ، ناماز بامدات ۋاقتىدا قارا يۇلغۇنغا كېلىپ، بىر نەچچە خەنزۇ قورولچىسىنى تۇتتى. ئەتىسى جامغا بېرىشقا بەلگۈلەنگەنكۈن ئىدى. تاڭ ئاتقاندا يولغا چىقىمىز، دەپ تۇرۇۋشىغا ھاۋا بۇزۇلۇپ، يامغۇر يېغىپ، شىۋىرغان بولدى. بۇرھانىددىن خوجا باشلىق ئەمەلدارلار ئۆيگە كىرىپ ئۇخلىدى. ئەسكەرلەرمۇ دەرەخ ياكى تامنىڭ دالدىسىنى پانا قىلىپ، ئېگەر، ئەبزەللىرىنى بېشىغا قويۇپ، غەم - ئەندىشىسىز ئۇيقۇغا كەتتى. شۇ ھالەتتە ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىت بەگ باشلىق جامدىكى نۇرغۇن مانجۇ چېرىكلىرى بېسىپ كىرىپ، زەمبىرەك ئاتقاندىن كېيىنلا ئويغۇنۇشتى. قارىسا دۈشمەن چېرىكلىرى قورشاپ بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىگە قورقۇش، ئالاقزادىلىك چۈشۈپ، ئۈلگۈرگەنلىرى ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ توقۇپ مىندى. ئۈلگۈرمىگەنلىرى يايداق مىندى. ھەتتا بەزىلىرى پىيادە ئارقىلىرىغا قايتىپ قاچتى. مانجۇ چېرىكلىرى چاپ - چاپ قىلىپ، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى شېھىت قىلدى. بۇلارنىڭ "ئەجەل شارابىنى ئىچسەكمۇ مەيلى" دېگەن ئارزۇ - ھەۋەسلىرى تەڭرىنىڭ دەرگاھى ھېكمىتىگە مۇۋاپىق كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ۋاپات بولغانلارنى ئىككى مىڭ توققۇز يۈزدىن كۆپرەك، دەپ مۆلچەرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلەر پاتىپاراق بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. قازى ئەسكەر- موللا ئوسمان ئاخۇنۇم ئەسىر چۈشتى. بۇرھانىددىن خوجا قاتارلىقلار كۇچارغا قاراپ قاچتى. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىت بەگ تۇتىۋالىمىز، دەپ، ئارقىسىدىن قوغلاپ، ئالتە پوتەي يەرگە بارغاندا، مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى: "قاچقان دۈشمەننى قوغلاش قائىدە ئەمەس، ئارقىسىغا يانسۇن" دەپ خەۋەر ئەۋەتتى. شۇ ئارىدا: "روزى تۆرە جامنى بېسىۋاپتۇ" دېگەن خەۋەر كەلدى. مانجۇ ئەسكەرلىرى بۇ يامان خەۋەرنى ئاڭلاپ جامغا كەلسە، روزى تۆرە ۋەدە قىلىشقان ۋاقتىدا جامغا كېلىپ، گازارما ساقلاۋاتقان، ئات بېقىۋاتقان دېگەندەك جەڭگە بارمىغان مانجۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، جامنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغاندا، مانجۇ چېرىكلىرى قارا يۇلغۇندا، بۇرھانىددىن خوجىنى مەغلۇپ قىلىپ، قاچۇرۇپ، مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ، "يېڭىپ كېلىۋاتىدۇ" دېگەن شۇم خەۋەر تارقالدى. روزى تۆرە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، جامنى تاشلاپ قاچتى. ئۈستەك بويىغا كەلگەندە، سايىت بەگنىڭ پايلاقچىلىرى تۇتىۋېلىپ، مانجۇلارغا تاپشۇردى. مانجۇلار شېھىت قىلدى.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەنكى، خاقان چىننىڭ چوڭلۇقى پۈتۈن يەر يۈزىدىكى قۇياشتەك ئايدىڭ، كۇچار دېگەن كىچىك بىر شەھەردىن مۇسۇلمانلار باش كۆتىرىپ چىقىپ، سايرام، بايغا ئوخشاش كىچىك بازار، ئۆتەڭنى قولغا كىرگۈزۈپلا خۇددى خاقان چىندەك كاتتا ئېقلىم ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندەك بولۇپ، غەم-ئەندىشىسىز، بۇرھانىددىن خوجا بىر مەپىگە، ئوسمان ئاخۇنۇم بىر مەپىگە چۈشۈپ، قونىدىغان مەنزىلگە كەلگەندە خۇشال - خۇرام، كىيىم - كېچەكلىرىنى سېلىپ يېتىپ ئۇخلاپ، ياكى ئەسكەرلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالماي، ياكى دۈشمەننىڭ خەۋپ-خەتىرىدىن ئەندىشە قىلمىغانلىقتىن، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

نەزىم

قادالسا بىر تىكەن يا چۈشسە بىر قىل،
ئىرادىسىز ئەمەس ھېچ ئىش يېقىن بىل.

ھەر قانداق ئىش ۋە ھەر قانداق ھادىسە مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك بولسۇن، تەقدىر، ئىرادىدىن تاشقىرى بولمايدۇ. «قالۇ - بالا» دا شۇ تەرىقىدە يېزىلغان بولسا، ئۇنى كۆرمەي ئىلاجىمىز يوق. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىت بەگ بۇنىڭدىن بۇرۇن، قازى ئەسكەر موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا شاگىرت بولغان ئىكەن. شۇ سەۋەپتىن سايىت بەگ چىن مەنسەپدارلىرىغا: "موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرمەي تۈرمىگە بەنت قىلساق، كېيىنچە نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق قوزغىلاڭ قىلدىڭىز؟ دەپ سوراق قىلغىلى لازىم بولىدۇ» دەپ ئەقىل كۆرسەتتى. مەنسەپدارلار قوبۇل كۆرۈپ، تۈرمىگە تاشلاپ، بىر نەچچە چىرىكنى ساقلىغىلى قويدى.

بۇرھانىدىن خوجا ساددا كۆڭۈل، رەھىمدىل، تەجرىبىسى كام كىشى ئىدى. كۇچارغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن، خىجالەتچىلىكتىن زادى بېشىنى كۆتىرەلمىدى. ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، قايتىدىن ئەسكەر توپلاپ، ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ، ئاقسۇ شەھەرىنى ئالدى. موللا ئوسمان ئاخۇنۇم "سايىت بەگ تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىپتۇ» دېگەن مالامەت سۆزلەرتارقالغان ئىدى. ئەمما ئاقسۇ پەتھى قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر مانجۇلارنى قوغلاپ، بىر ئۆيگە كىرسە، موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ پۇتىدا كىشەن، ئىشكەل، بوينىدا تاقاق، زەنجىر تۇرۇپتۇ. شۇ پەيتى موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بۇرھانىدىن خوجا ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ، كىشەن-زەنجىرنى چېقىپ، ئازات قىلدى. موللا ئوسمان ئاخۇنۇم پىتنە مالامەتتىنمۇ قۇتۇلدى.

ئىككىنچى قېتىم جامالىدىن خوجىنىڭ ئاقسۇ تەرەپكە ئاتلانغانلىغى، ئاقسۇنى پەتھى قىلىپ، مەقسىدى ھاسىل بولغانلىغىنىڭ بايانى

مۇنداق رىۋايەت قىلىپدۇركى، شۇ چاغدا كۇچاردا تەرتىپ ئىنتىزام ئورنىتىلىپ، راشىدىن خوجا پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قامىتىگە (بەدىنىگە) ھۆكۈمرانلىق تون لىباسلىرىنى كېيىپ، بېشىغا پادىشالىق تاجىنى قويۇپ، ھەر قايسى يۇرت، يېزا - كەنتلەرگە، چوڭ - كىچىك پۇخرالارغا: «ئەۋلادى رەسۇلىللا غالىپ يېڭىلمەس راشىدىن خان غازى خوجا» دېگەن نام، ئۇنۋان بىلەن يارلىق يۈرگۈزگەن ئىدى. شۇ ھالەتتە بۇرھانىدىن خوجىنىڭ قارا يۈلغۇندا زەربە يەپ، قېچىپ كەلگەنلىگىنىڭ يامان خەۋىرىنى ئاڭلاپ، غەزىپى ئۆرلىدى. بىر نەچچە بىگۇنا كىشىلەرنى سىياسەت يۈزىسىدىن دارغا ئېسىشقا بۇيرۇپ، ئاچچىغىنى پەسەيتتى. ھەممە چوڭ - كىچىك پۇقرالار قورقۇنچىدىن ئىتائەت قىلىپ، بوي سۇنغانلىغىنى بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

راشىدىن خوجا ئاكىسى جامالىدىن خوجىنى لەشكەركەشلىك، سىياسەت يۈرگۈزۈشتە، پۇخرالارنى ئىدارە قىلىشتا قابىلىيىتى بار دەپ بىلىپ، بىر مۇنچە توپ، زەمبىرەك بىلەن سەككىز يۈز نەپەر ئەسكەرنى باشلاپ، ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلسۇن، دەپ يارلىق چۈشۈردى.

دەرۋەقە جامالىددىن خوجا بولسا، چارە - تەدبىرلىك، ئېغىر - بېسىق، تەمكىن، غەيرەت‌شىجائەتلىك، تىبابەتچىلىك ئىلمىدە لاياقەتلىك كىشى ئىدى.

جامالىددىن خوجا كۇچاردىن چىقىپ، باي ۋە سايرامنى ئالدى. بۇ يەردىن ئىشقا يارايدىغان سائغلام، كۈچلۈك، جۈرئەتلىك، پەھلىۋان ئادەملەرنى تاللاپ، ئىككى مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەر قوبۇل قىلدى. يول - يوللاردا قاراۋۇل، خەۋەرچىلەرنى قويۇپ، بارلىق ئېھتىيات قىلىش، سەگەك بولۇشنىڭ چارە - تەدبىرلىرىنى بىجا كەلتۈرۈپ، قارا يۈلغۇنغا ئىلىنىڭ يولى بىلەن كېلىپ ھۇجۇم قىلىشنى كۆزلەپ، چوڭ يولنى تاشلاپ، "ئاراشو"دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە يىگىرمە كۈن تۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، قورال - ياراقلارنى تۈزەشتۈرۈپ، ئاتلىرىدىن ياخشى خەۋەر ئالدى. دۈشمەن ئەھۋالىنى تىڭ - تىڭلاپ مۆلچەرلەپ، يەر شارائىتىنى تەكشۈرۈپ، ئوبدان مۇلاھىزە قىلدى.

مۇشۇ كۈنلەردە، ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوغا ۋە باجلار، يۇرتلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنلىكتىن، مۇز داۋانغا بېرىپ، توختاپ قالغان ئىكەن. بىز بۇ يەردە ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوغا ۋە باج ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن مۇسۇلمان خانلىرىدىن ئىسمائىلخان ئۆزىگە قارشى چىققۇچىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، تەڭ كېلەلمەي ئىلىغا چىقىپ، قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايساڭ دېگەنگە: "مەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاسى ئىدىم، پادىشالىق مىراسىمنى تارتىپ ئېلىپ قوغلىۋەتتى. پادىشالىقىمنى قايتۇرۇپ ئېلىشىمغا ياردەم بەرسىڭىز" دەپ ھال ئېيتىپ، ئىلتىجا قىلدى. قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايساڭ ماقۇل بولۇپ، بىر مۇنچە قالماق چېرىكلىرىنى قوشۇپ بەردى. بۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشالىقىنى قايتۇرۇپ ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ياردەمگە كەلگەن قالماق چېرىكلىرى ئىلىغا قايتماقچى بولۇشتى. بۇلار بىزگە نۇرغۇن خىزمەت قىلدى، قۇرۇق قايتىپ كەتسە ياخشى بولمايدۇ، دەپ ئىسمائىلخان ئالتە شەھەردىن نۇرغۇن خام - ماتا يىغىپ، قالماقلارغا سوغا قىلىپ قايتۇردى. ھەر يىلى شۇ پەسىلگە كەلگەندە يەنە تەلەپ قىلدى. بەرمەي ئىلاجى بولمىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاراشىددىن خوجا زامانلىرىغىچە ھەر يىلى ئىلىغا خام - ماتا چىقىرىپ تۇردى. "قالماققا بوز، خىتايغا سۆز" دېگەن سۆز شۇ چاغدىن قالغان ئىكەن.

ئەندى ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، مۇز داۋاندا توختاپ قالغان سوغا - خام (ماتا) لارنى جامالىددىن خوجا ئۆز ئەسكەرلىرىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. جامالىددىن خوجا باشلىق پۈتۈن ئەسكەرلەر كىيىپ يۈرگەنلىكتە ئاق خامغا يۆگىنىپ، بېشىغا "پادا" غا ئوخشاش يۆگەپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، يىغا - زارى قىلىشىپ، ھىممەت ۋە جۈرئەت كەمەرلىرىنى بېلىگە باغلىشىپ، ئاپپاق قوي پادىسىدەك بولۇپ تەييارلاندى. بىر كېچىدە ئاراشودىن چىقىپ، مۇزداۋان يولى بىلەن تاڭ ئاتقىچە جامىغا كېلىپ، قورغان ساقلاپ خەۋەرسىز غەپلەتتە ياتقان چېرىكلەر ئۈستىگە ئاسماندىن چۈشكەن بالا - قازادەك ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. مەيلى مانجۇ چېرىكى بولسۇن، مەيلى ياردەمگە كەلگەن مۇسۇلمان چېرىكى بولسۇن، ھەممىنى قىرىپ - چېپىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرى جېنىنى ئېلىپ قۇتۇلدى. جۇملىدىن سايىت بەگ قەشقەرگە. ئۇنىڭ غەزنىچى بەگ خوتەنگە قېچىپ كەتتى. ئامان قالغان مانجۇلار ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. جامالىددىن خوجا ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ، سەپەر ئېيىنىڭ ئون ئىككىسىدە ئاقسۇنى پەتھى قىلـ

دى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئاقسۇدىكى چىڭ جەي دارىن باشلىق ھەممە مەنسەپدارلار بالا - چاقىلىرى بىلەن ئوردىغا يىغىلىپ، ئەتراپىغا (پارتىلىغۇچ) دورا قويۇپ، بېيجىن تەرەپكە قاراپ، ئۆز زابانلىرىدا بىر نەرسىلەر دېيىشىپ يىغلاپ، چېكىۋاتقان غاڭزىسىدىكى تاماكىسىنىڭ ئوتىنى دارىغا تاشلىدى. شۇ ھامان دورا پارتلاپ يەر بىلەن يەكسان بولدى. مۇسۇلمانلارنىڭ تەنتەنە ئاۋازلىرى پەلەككە يەتتى. بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلارغا خۇشال - خوراملىق، دۈشمەنلەرگە غەم - قايغۇ كەلتۈردى. جامالىددىن خوجا غالىپ يەڭگۈچى سۈپىتىدە پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، خىتايلاردىن ئالغان ئولجىلىرىنى ئەسكەرلەرگە ئىنئام - سوۋغا قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ھەر كىشى ئۆز قۇدرىتى ۋە ئۆز دەرىجىسىگە لايىق مال - مۈلۈككە ئىگە بولۇپ، دۇنيالىقتىن ھاجەتسىز بولدى.

كۇچارلىق ئابدۇراخمان دىۋان بېگىنى دادىغا (سوتچى)، ئاقسۇلۇق قاسىم قازى بەگنى ئىمىر لەشكەر (باش قوماندان) قىلدى. بۇرۇنقى ئەلەم، مۇپتى، قازى قاتارلىقلارغا ئەۋۋەلقى مەنسەپلىرىنى بەردى.

جامالىددىن خوجام ئاقسۇغا قاراپ ماڭغاندا، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىنى بىر يۈز ئەللىك ئەسكەر بىلەن مۇز داۋاننى توسۇشقا ئېۋەتكەن ئىدى. دەرۋەقە ئىلى جاڭجۈنى (گېنرالى) ئاقسۇنىڭ ئامبىلىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، يەتتە مىڭ خەنزۇنى ئۈچ مىڭ قالماق، سولۇن - چەمى ئون مىڭ چېرىكنى يېتەرلىك ئوق - دورا بىلەن ئېۋەتكەن ئىدى. بۇلار مۇز داۋانغا كېلىپ، ھامىددىن خوجا توساپ ياتقانلىقى ئۈچۈن ئۆتەلمەي، ئەللىك كۈن يېتىپ نائىلاج ئىلىغا قايتىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن ھامىددىن خوجا ئۆز ئورنىدا باشقا كىشىنى قويۇپ، ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپ، دادىسى بىلەن كۆرۈشتى.

جامالىددىن خوجا ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولۇپ، خاتىرجەم بولالمىدى، بىراق ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەر تەرەپتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. شۇڭلاشقا ئالدى بىلەن بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى.

بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنىڭ ئۇچتۇرپان شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى، غالىبىيەت شادلىقى يار بولۇپ، بەخت گۈلى ئېچىلغانلىقىنىڭ بايانى

سادىق دوست، يار - بۇرادەرلەرنىڭ پاك پاراسەتلىرىگە رۇشەن ۋە ئاشكارا بولغايكىم، بۇرھانىددىن خوجا ۋە چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىلار باش بولۇپ، كۇچارلىق تالى خەلپە، توختى خەلپە، ئاقسۇلۇق تاھىر دىۋان بېگى، موللا قاسىم مىراپ قاتارلىق ئىش بىلىدىغان، زامانىنىڭ خەۋىرى بار، قابىلىيەتلىك بەگلەرنى ھەمرا قىلىپ، ئاقسۇنىڭ قازىسى موللا ئابدۇللا قازىنى قازى ئەسكەر قىلىپ، ئالتە يۈز نەپەر ئەسكەر، ئون ئالتە

زەمبىرەك بىلەن ئۇچتۇرپانى پەتىھى قىلىش ئۈچۈن، غەلىبە يۈز كەلتۈرگەن سەپەر ئېيىنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى يولغا چىقتى. ئاقسۇنىڭ «ئارال»، «ئاقيار» دىگەن يېزىلىرىدىن پەھلىۋان، قارىغا ئېتىشقا ئۇستا ئادەملەرنى تاللاپ ئەسكەرلىككە ئېلىپ، تۆتىنچى كۈنى ئۇچتۇرپانغا تەۋە «ئاچا تاغ» دىگەن يەرگە كېلىپ چۈشتى.

ئۇچتۇرپاندىكى چىن مەنسەپدارلىرى ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختى بەگنى نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئاچا تاغدا قورۇلچى قىلىپ توختاتقان ئىدى. بۇرھانىدىن خوجا يېتىپ كېلىشى بىلەن توختى بەگ پۈتۈن ئادەملىرى بىلەن كېلىپ، بۇرھانىدىن خوجىغا ئىتائەت قىلىپ، خىزمەتكارچىلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇچتۇرپان خەلقىمۇ تۈركۈم - تۈركۈم كېلىپ، خوجىلارنى زىيارەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپانىنىڭ مانجۇ شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ مەسلىھەت ۋە تەرەددۇتىغا كىرىشىپ كەتتى. بۇرھانىدىن خوجا باشلىق ھەممە ئەسكەرلەر مانجۇ شەھەرنى قورشىۋالدى. مانجۇلار سېپىلدىن مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ، نۇرغۇن ئادەملەرنى زايا قىلدى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر مۆلچەر تېغىنىڭ كەينىدىن لەخمە (ئاكوپ) كولاشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىۋاتقان چاغدا، ئۇشتۇمتۇت مانجۇلارنىڭ ئوق - دورا ئامبىرىغا ئوت كېتىپ، مەيلى ئادەم، مەيلى ئوق - دورا، قورال - ياراق، ئۆي - ئىمارەت، بۇتخانا، ھەتتا مۆلچەر تاغ قوشۇلۇپ، توپا - تۇزانغا ئايلىنىپ، ھاۋاغا كۆتىرىلىپ، جاھاننى قارا تۇتەك قاپلاپ، كىشىنى-كىشى تونىمىغىدەك ھالەتتە قاراڭغۇ بولۇپ كەتتى. پارتلىغان دورىنىڭ كۈچى بىلەن مانجۇلارنىڭ قول -پۇتلىرى بىر تاش ① ھەتتا ئىككى تاش يىراقلىققا بېرىپ چۈشتى. بەزىلىرىنىڭ باش ياكى تەنلىرى دەرەخنىڭ شاخلىرىغا ئېسىلىپ قالدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، شۇ يوسۇندا ئۇچتۇرپان شەھەرى پەتىھى بولدى. بۇرھانىدىن خوجا غالىپ، يەڭگۈچى دەرىجىسىگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ بۇندىن بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، پادىشالارچە ئىنئام ۋە شەپقەتلىرىنى كۆرسەتتى. بۇرۇنقى ماللا ئاتائۇللا ئەلەمنى يەنە ئەلەم، باي مۇھەممەت قازى بەگنى قازى، توختى بەگنى يەنە ھاكىم قىلدى. باشقىلارنىڭمۇ ئەسلىدىكى ئەمەل - دەرىجىلىرىنى بېرىپ، ھەممىنى خۇشال، خاتىرجەم قىلدى. دوستلار شات، دۈشمەنلەر غەمكىن بولدى. خۇشاللىق تەنتەنە سادالىرى پەلەككە يەتتى. ئەمما بەزى پاھىشە خوتۇنلارغا، كاپىرلارنىڭ خۇي - پەيلىنى ئىمادەت قىلىۋالغان يامان ئادەملەرگە ئۆز جازاسىنى بەردى.

بىلىملىك، دانىشمەن كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدىن تارقىلىپ كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئىلگىرىكى زاماندا خاقان چىن بۇ ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، ئۇچتۇرپاندىن ئاپتاپ مۇسەللىك ساھىپجامال بىر ئايالنى ئەسىرگە چۈشۈرگەن. چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆزى بۇ ئايالغا چۈشۈپ، خاقان چىنغا بۇنىڭدىن لايىقراق ۋە بۇنىڭدىن ياخشىراق سوغا تېپىلمايدۇ، دەپ ئويلاپتۇ. باشقا تارتۇق پىشكەش، سوغا - سالاملار بىلەن بىرلىكتە بۇ ئايالنى خاقان چىننىڭ ھوزۇرىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. خاقان چىن ناھايىتى ئەرزىتىپ خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپتۇ. باشقا خانىش - مەلىكىلىرىدىن ياخشىراق كۆرۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە خان كىرىپ كەلسە، بۇ ئايال يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. «يەر يۈزىدە مېنىڭدىن چوڭ پادىشا بولمىسا، نېمە

① تاش - ئۇزۇنلۇق ئولچىمى

ئۇچۇن يىغلايدىغاندۇر» دەپ ئويلاپ سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئايال: «مېنىڭ يۇرتۇمدا تېنىسى تۆمۈردىن، يوپۇرمىقى كۈمۈشتىن، مېۋىسى ئالتۇندىن، يىلتىزى ئەتىردىن بىر خىل دەرەخ بار ئىدى، شۇنى سېغىنىپ يىغلايمەن» دەپتۇ. خان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال: «ئۇچتۇرپاندىن شۇ خىل دەرەخ ئېلىپ كېلىنسۇن، بۇنداق دەرەخ مېنىڭ بېغىمغا لايىق ئىكەن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى يارلىقنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان ھاكىمى رەھمىتۇللا بەگكە: «جىگدە كۆچىتىنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ، پۇخرالارغا كۆتەرتىپ، ئۆزۈڭ باش بولۇپ، بېيجىڭگە يەتكۈزۈپ، خاننىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ قايتىسەن» دەپ ئەمىر قىلىپتۇ. رەھمىتۇللا بەگ نائىلاج بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، ئۇرغۇن پۇقرالارغا جىگدە كۆچىتىنى كۆتەرتىپ، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ قوغداپ نازارەت قىلىشى بىلەن بېيجىڭگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. تۆت پوتەي يەرگە بارغىچە ناھايىتى كۆپ جەبرى جاپا چېكىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، جىگدە كۆچىتىنى كۆتەرگەن ھاشارچى پۇخرالار بىرلىشىپ: «جىگدە كۆچىتىنى بېيجىڭگە ئېلىپ بارغىچە ئۇرغۇنلىرىمىز نابۇت بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدىكەنمىز. قارشىلىق كۆرسىتىپ، جىگدە كۆچىتىنى ئېلىپ بېرىشتىن قۇتۇلىساق بولمايدىكەن» دەپ مەسلىھەت قىلىپ، رەھمىتۇللا بەگنى خەۋەردار قىلىپتۇ. رەھمىتۇللا بەگمۇ قوبۇل تۇتۇپ، جىگدە كۆچىتىنى كالتەك، قورال ئورنىدا ئىشقا سېلىپ، ئالدى بىلەن نازارەت قىلىپ بىللە ماڭغان خىتايلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئاندىن ئارقىسىغا يېنىپ، ھۇجۇم قىلىپ ئامبال باشلىق مەنسەپدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى قولغا ئاپتۇ. رەھمىتۇللا بەگ مۇستەقىل ھاكىم بولۇپ، توققۇز ئاي ئۇچتۇرپاننى سوراپتۇ.

بۇ ۋەقە خاقان چىن بۇ شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ، ئون يەتتە يىلدىن كېيىن يۈز بېرىپتۇ. بېيجىڭگە خەۋەر بارغاندىن كېيىن خاننىڭ ئەمرى بىلەن لەنجۇنىڭ بىر تەرىپىدىن ھەددى ھېسابسىز چېرىكلەر كېلىپ، ئۇچتۇرپاننى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىپ، مۇسۇلمانلارنى قەتلى ئام قىلىپتۇ. ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ ئېشىپ قالغان ئادەملەرنى ئۇ تەرىپى قۇمۇل، ئىلىنچە، بۇ تەرىپى يەكەنگىچە بولغان يول ئۈستىدىكى ئۆتەڭ - لەنگەرلەردە تۇرۇشلۇق، لەنگەر ساقلايدىغان، خەت توشۇيدىغان خىتايلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۆت ئۆيلۈك، تۆت ئۆيلۈكتىن تۇتۇپ بېرىپتۇ. ھازىرغىچە شۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلادى ئۆتەڭلەردە بار بولۇپ، ئۇچتۇرپانلىق دەپ ئاتايمىش.

مەن مۇللا مۇسا سايرامى شۇ زامانلاردىن قالغان بىر نەچچە كونا كىتاپ، قورال - ياراق، ئىگەر - توقۇم، بۇقۇسا، لىنگىرچاق قاتارلىق ئەسۋاپلارنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم ۋە بۇ نەرسىلەرنىڭ ۋەقەسىنى سورىسام، رەھمىتۇللا بەگنىڭ قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندا، خىتايلار كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، مۇشۇ خىل نەرسە-كېرەكلەرنى جىنايەتچى قىلىپ يىغىپ ئالغان ئىدى. ئەسلىدە ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇلار ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان شۇ نەرسىلەرنىڭ بىر نەمۇنىسى، دەپ جاۋاپ بېرىشتى.

خاقان چىن يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە قاراتقان چاغدا، خان ئامبالنى ئۇچتۇرپاندا تۇرغۇزۇپ، پايتەخت قىلغان. قالغان ئالتە شەھەر ئۇچتۇرپانغا قاراشلىق ئىكەن. رەھمىتۇللا بەگ قوزغىلىڭى بىلەن خاقان چىننىڭ ئۇچتۇرپانغا غەزىپى كېلىپ، ھەممىدىن كىچىك شەھەر قىلغان ھەمدە: «خان ئامبال يەكەندە تۇرسۇن» دەپ يارلىق قىلغان ئىكەن. ئۇچتۇر-

پاندا ئادەم قالماي، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئاۋات قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەۋۋەلقى ئىسمى «ئۇش» قا تۇرپاننى قوشۇپ: «تۇرپانلىق كۆچمەنلەر ئولتۇراقلاشقان جاي» دېگەن مەنىدە، شۇندىن باشلاپ «ئۇچتۇرپان» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى.

شۇنىڭدىن ھازىرغىچە ئىككى يۈز يىل مىقدارى ۋاقىت ئۆتتى. ئالەمنىڭ ھەقىقى پادىشاسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن ھىمايە قىلىپ، ئاسراپ، مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۇچتۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن ھادىسىلەرنىڭ قايتا يۈز بېرىشىدىن ساقلىدى.

پۈتۈن دۇنيانىڭ تەربىيەچىسى ۋە مۇھاپىزەت قىلغۇچىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم! ھەر يۇرت، ھەر شەھەر خەلقىنى زالىم پادىشالارنىڭ غەزىپىدىن، زالىم، جەبرى قىلغۇچىلارنىڭ جەبرى-زۇلمىدىن ئۆز پاناھىڭدا ئاسرىغىل!

بۇرھانىدىن خوجا ئۇچتۇرپاننى پەتھى قىلغانىدىن كېيىن، زۇلۇمنىڭ ئىشىكىنى ئېتىپ، ئەدلى ئادالەتنىڭ دارۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ، شەرئىتى مۇستاپانىڭ رىۋاج تېپىشى، پۇخرالارنىڭ تىنچ - ئامانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. ھەممە خوجىلارغا نىسبەتەن ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتە، ئەدلى - ئادالەتنى ئۈستۈن قويدى. شۇڭلاشقا ھەممىدىن چوڭ ئىززەت - ئابرويغا ئىگە بولدى. ئەمما پەلەكنىڭ چاقى تەتۈر چۆگىلەپ، ئۇشتۇمتۇت نەسلىك يۈز بېرىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سەپەر قىلدى.

ئۇلۇغ تەڭرى پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارغا، ھەشەمەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارغا ئۆزىگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، شانى - شەۋكەت ئاتا قىلماقچى بولسا، ئۆزىگە خاس ھېكمەت قۇدرىتى بىلەن ئىلگىرى، ياكى كېيىن، جۇدالىق دەرت - ئەلەملىرىگە دۇچار قىلىپ، جاھاننىڭ ئىسسىق - سوغاقلىرىنى كۆرسۈتۈپ، جاپا ۋە مۇشەققەتنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكلىرىنى تېتىتىپ، ئاھۇ-نادامەتنىڭ لايلىرىغا يۇمۇلۇتۇپ، پۇشايماننىڭ ئوچاقلىرىدا پۇشۇرۇپ، خارلىق ۋە ئېتىۋارسىزلىقنىڭ كوچىلىرىنى ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن دەرىجىمۇ - دەرىجە، بالداقمۇ - بالداق ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ يۇقۇرى پەللىسىگە ئېلىپ چىقىپ، ئۆزىگە يېقىنلىق ئورۇن ۋە دەرىجىسىنى بېرىپ، بەزىلىرىنى ئۆزىنىڭ دوستى قىلىدۇ. (پەيغەمبەر قىلىدۇ)، بەزىلىرىنى پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئىززەت ۋە مەرتىۋىسىنى پەلەكتىن ئۈستۈن قىلىپ، ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىدا ئەڭ ئالى دەرىجە ئاتا قىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت سىياسىتىنىڭ نۇرى، يورۇقلىقى بىلەن زۇلۇم ۋە مۇشەققەتنىڭ زىندانىغا گىرىپتار بولغانلارنى قۇتقۇزۇپ، پەرۋىش ھەم تەربىيەت قىلدۇرىدۇ.

شۇ سەۋەپتىن پۈتۈن پادىشالارنى قوي باقىدىغان پادىچىلارغا ئوخشاش دېيىلىدۇ. بىر پادىچى ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان قوينى ئوبدان بېقىپ، ياخشى خەۋەر ئالسا، قويلار كۆپىيىدۇ. پادىچىنىڭ قوي ئىگىسى ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقۇرى بولىدۇ. ئەگەر ياخشى باقماي بىپەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى باشقا پادىچىغا بېرىپ، ئىلگىركى پادىچىنى ھەيدىۋېتىدۇ. ھەر قانداق پادىشا پۇخرالارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالسا، دۆلىتى زىيادە، مەرتىۋىسى ئۈستۈن بولىدۇ. يۇرت ۋە مەملىكىتى ئاۋات، كەڭرى، باياشات بولىدۇ. مۇبادا ياخشى خەۋەر ئالماي، بىپەرۋالىق قىلىپ، پۇخرالارنى زالىم، خۇنخور (قان ئىچىدىغان) ئەمەلدارلارغا تاشلاپ قويسا، پادىشالارنىڭ پادىشاسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم، يۇرت ۋە مەملىكەتنى يەنە بىر پۇخرا پەرۋەر پادىشاغا تاپشۇرىدۇ. چۈنـ

كى، بىر زالىم مىلك بۆرىدىن يامان ۋە بەتتەردۇر. يۇرت ۋە مەملىكەت ئادالەت بىلەن ئاۋات ھەم خاتىرجەم بولىدۇ.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇرھانىدىن خوجا ئۇچتۇرپاندا ئۈچ ئاي تۇرغاندىن كېيىن، قەشقەردە سىدىق بەگ قىپچاق باش كۆتۈرۈپ، ئۇنى قولغا كىرگۈزدى، دىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەرگە بېرىشنى قارار قىلدى.

بۇرھانىدىن خوجا، ئوغلى ھامىدىن خوجا بىلەن قەشقەرنى پەتىھى قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى، سادىدلىقتىن سىدىق بەگ قىپچاقنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقى، كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنىڭ بايانى

ئادالەتلىك ئەرباپلار ۋە پاراسەتلىك يارانلارنىڭ خاتىرىسىگە رۇشەنۋە ئاشكارا بولسۇنكى، بۇرھانىدىن خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش مەقسىدىدە جامادىيەل ئەۋۋەلنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى شەھەردىن چىقىپ، چىدىر-بارگاھلىرىنى "ئوت بېشى" دىگەن يەرگە تىكىپ، تەييار بولدى. ئوغلى ھامىدىن خوجىنى غەيرەتلىك، تاللانغان ئىككى مىڭ ئەسكەر بىلەن ئالدىن يولغا سالدى. ئۆزى ئىككى كۈندىن كېيىن بىر مىڭ بەشيۈز ئەسكەر، مەھرەم (خىزمەتچى)، ياساۋۇل، مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن يولغا چىقتى. مەنزىلمۇ-مەنزىل يول يۈرۈپ، "قارا بۇلاق" دىگەن يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، نادان قىرغىزلار نىيىتىنى بۇزۇپ، ئالدىنى توسۇشقا ئۇرۇندى، ئەمما جازاسىنى تاپتى.

جامدىكى ئەگدىن جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېچىپ كەتكەن سايىت بەگ ئاكىسى، قەشقەرنىڭ ھاكىمى قۇتلۇق بەگنىڭ قېشىغا بارغان ئىدى. شۇ ئەسنادا ئاكىسى-قۇتلۇق بەگنىڭ مەسلىھەتى ۋە مانجۇلارنىڭ يوليورۇقى بىلەن خوجىلارنى ئۇجۇقتۇرۇش مەقسىدىدە ئىلىدا تۇرۇشلۇق جاڭجۇندىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، قاخشال يولى بىلەن كېتىۋاتقان ئىدى. بىر نەچچە قىرغىزلار تۇتىۋېلىپ، ھامىدىن خوجىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ھامىدىن خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدار - ئەرباپلار سايىت بەگنىڭ خۇنىنى تىلەپ تۇرىۋالدى. ھامىدىن خوجا ئەپۇ قىلىپ، سايىت بەگنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئۆز قوشۇنىدا تۇتۇپ قالدى. ئەمما "ئىسمائىل كاتىۋال" دىگەن تەرجىمانىنى تۇغقاقان قىلىپ ئولتۇردى. ئۇندىن كېيىن ئەسلى مەقسىدى بويىچە ئالدىغا قاراپ ئۈرغۈن يول مېڭىپ، ئۇستۇن ئاتۇشقا كېلىپ قوندى. ئەتىسى يولغا چىقىپ: "بۈگۈن قەشقەرگە كىرىمىز. قۇتلۇق بەگ بولسا ئۆز كۈچارلىقىمىز، يۇرتداشلىقنىڭ يۈز-خاتىرى بار. قۇتلۇق بەگ ئۇ تەرەپتىن، بىز بۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، سىدىق بەگنى يوقۇتىمىز" دىگەن خام - خىيال بىلەن كېتىۋاتقان چاغدا، قەشقەر تەرەپتىن كاتتا بىر تۇغ كۆرۈندى. سەپسېلىپ قارىسا ئۈرغۈن قوشۇننىڭ كېلىۋاتقانلىقى ئاشكارا بولدى. نائىلاج ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جەڭ بولدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن بىر مۇنچە ئادەملەر ھالاك بولدى. شۇنداق ھالەتتە

سىدىق بەگ: "خوجىلار بىلەن ئۇرۇشماي، ياخشىلىق بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىڭلار،
نېمە بولسا بولسۇن، ئىسلام ئاچقان غازى شېھىت، يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھمان" دەپ تەكلىپ
قىلغان بولۇپ، ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن باشلاپ كېلىپ، خوش ھاۋالىق
كەڭرى بىر باققا چۈشۈردى. كەڭ زىياپەت بېرىپ، مۇلايىملىق بىلەن خىزمەتكارلىق رەسمىنى بە-
جا كەلتۈردى. ئەمما خوجىلارنىڭ چېدىر - بارگاھ، ئەسكەرلىرىنىڭ ئات، ئۇلاغ، قورال-ياراق،
خۇرجۇن - قاچىلىرىنى بىرنى قويماي ئايرىپ ئالدى. نېمە دېسە شۇنى دەرھال تەييارلاپ ياخ-
شى كۈتكەن بولسىمۇ، يىراق بوسۇغا ئاتلاپ تالا - تۈزگە چىقىشنى قويمىدى. كىشىلەر بىلەنمۇ
كۆرۈشتۈرمىدى. سىدىق بەگ بىر قېتىم كېلىپ كۆرۈشكىنىچە يەنە كەلمىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە
توققۇز كۈن ئۆتتى. ئاخىرى قەشقەرنىڭ ياخشىلىرىدىن بىر نەچچە كىشى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ سۆ-
لىھ قىلدى. خوجىلار قەشقەرگە دەخلى قىلمايدىغان، سىدىق بەگ ئاقسۇ تەرەپكە قول ئۇزاتماي-
دىغان بولۇپ ۋەدىنامە (توختام) تۈزۈشۈپ، ئىمتىسپا قىلاشتى. خوجىلار بىلەن سىدىق بەگ باشقى-
دىن كۆرۈشۈپ، ئۇرغۇن گەپ - سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا سېلىشىپ، ماقۇل بولۇشۇپ، دوس-ئاشنا-
لىق قائىدىلىرىنى بەجا كەلتۈردى. خوجىلارنىڭ چېدىر - بارگاھلىرىنى بېرىپ، لايىقىدا تون،
كىيىم - كېچەك سوغا قىلىپ، ئۆزرە ئېيتتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئات - ئۇلاغ، قورال - ياراق، خۇر-
جۇن - قاچىلىرىنى بەرگەنىنىڭ سىرتىدا يول خىراجىتىمۇ بېرىپ، چوڭ يول بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە
يولغا سېلىپ، ئۇزىتىپ قويدى. خوجىلار ئامان - ئېسەن قۇتۇلغىنىغا كۆپ شۈكرى قىلىپ، رەجەپ
ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزىدە ئەسلى چىققان جايى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ باردى. ئەقرەپ (زىمىستان)
پەسلى ئىدى. قىشنى ئۇچتۇرپاندا چىقاردى. يۇرتدارچىلىق ئىشىنى ئوغلى مەھمۇدىن خوجىغا
تاپشۇرۇپ بېرىپ، بۇرھانىدىن خوجا ئاخىرقى ئۆمرىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزدى.

بۇرھانىدىن خوجا ئوغلى ھامىدىن خوجا بىلەن شەيخ نەزىرىدىن خوجىلارنىڭ يەركەنتنى پەتھى قىلىش غازاتىغا ئاتلانغانلىقى، غەلىبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، يىراق زامان ھادىسە-لىرىنىڭ توسقۇنلىقىدىن بىر گۈل ئۈزەلمەي، ئۆز جايىغا قايتقانلىقىنىڭ بايانى

ئېزىز دوستلار ۋە دانىشمەن بۇرادەرلىرىمىزنىڭ پەم - پاراسىتىگە رۇشەن ۋە ئاشكارا
بولغايكىم، راشىدىن خوجا كۈچاردىن شەيخ نەزىرىدىن خوجىنى باش قىلىپ، ھاجى غەزنىچى
بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، سىدىق مىراپ باشلىق بىر نەچچە بەگلەرنى ھەمرا قىلىپ، تۆت مىڭ
ئەسكەر بىلەن يەركەنتنى پەتھى قىلىش غازاتىغا بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇچتۇرپاندىن بۇر-
ھانىدىن خوجا، ئوغلى ھامىدىن خوجىلار ئىككى مىڭ بەشيۈز ئاتلىق، ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان لەش-
كىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، مارالبېشىغا يېتىپ باردى. مارالبېشىدا ئىككى
ھەپتە چېرىك بار ئىكەن. بۇلار بارلىق قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ ئىتائەت قىلىپ، بويسۇنىدىغانلى-

غىنى ۋە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. خوجىلار چېرىكلەرگە شاھادەت كەلىمەسىنى ئۆگىتىپ، مۇسۇلمان قىلىپ، قورال - ياراقلىرىنى تاپشۇرۇپ ئالدى. ئامباردىكى ئاشلىقلارنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. يېڭى مۇسۇلمانلارغا مادا لۈيى دىگەن كىشىنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن مارالۋېشىدىن خاتىرجەم بولدى.

خوجىلار ئەمەلدارلىرى بىلەن لەشكەرلىرىنى باشلاپ، مارالۋېشىدىن ئاتلىنىپ، يەركەنگە باردى. يەركەننىڭ بىر تەرىپىدە ئابدىراخمان ھەزرىتىم ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرىپىدە تۇڭگانلارنىڭ ئىمامى ھۆكۈم يۈرگۈزىۋاتاتتى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن خوجىلار بىلەن ئابدىراخمان ھەزرىتىم ئوتتۇرىسىدا جەڭگى-جېدەل بولدى. ئەمما تۇڭگانلار بىلەن بەزىدە ئىتتىپاق بولۇپ بەزىدە ئىتتىپاق بولالماي تۇرۇۋاتقان ئىدى. مۇشۇ ئەسنادا يەركەن بەگلىرىدىن نىياز بەگ دىگەن كىشى بىر نەچچە كاتتا بەگلەرنىڭ نامىدىن قەشقەردىكى ياقۇپ قوشبېگىنى تەكلىپ قىلىپ، نامە (خەت) يېزىپ ئەۋەتتى. ياقۇپ قوشبېگى خەتنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، چوڭ ئۈمىت بىلەن نۇرغۇن قوشۇننى باشلاپ، يەركەنگە كەلدى. بۇ چاغدا خوجىلار تۇڭگانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئابدىراخمان ھەزرەتكە قارشى جەڭ قىلىپ، بىر نەچچە قېتىم غەلىبە قازىنىپ، بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولغان ئىدى. ياقۇپ قوشبېگى ئۇشتۇمتۇت كېلىپلا يەركەن شەھىرىنى ئالدى. بۇنى كۆرۈپ ھامىدىن خوجىنىڭ غەيرەت - شىجائەتلىرى ئورلەپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن ئادەملەرنى نابۇت قىلدى. ياقۇپ قوشبېگىنىڭ ئەمەلدار - لەشكەر باشلىقلىرى چىداش بېرەلمەي، سېپىل ئۈستىدىن ئات سەكرىتىپ نۇرغۇنلىرىنىڭ پۇتى ۋە بوينى سۇنۇپ ھالاك بولدى. بىر مۇنچىلىرى زەخمىيەپ، مېيىپ-ئەيىپتار بولدى. شەھەرنىڭ بىر دەرۋازىسى بوشراق بولۇپ، شۇ يەردىن ياقۇپ قوشبېگى قېچىپ قۇتۇلدى. قوشبېگى ئۆزى مىنىدىغان قارا ئارغىماق ئاتنى ئىگەر - جابدۇقلىرى بىلەن ھامىدىن خوجا ئولجا ئالدى. ھامىدىن خوجىنىڭ بۇ جەڭدە نامايەن قىلغان غەيرەت - جۈرئەتلىرىگە خالايىق: "ئانىدىن ئوغۇل تۇغۇلسا، ھامىدىن خوجىدەك بولسا" دەپ ئاپىرىن-تەھسىنلەر قىلىشتى.

خوجىلار تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ، يەركەننىڭ مانجۇ - خەنزۇلار تۇرۇشلۇق شەھىرىنى ئېلىشقا تىرىشتى. ئەمما شەھەر ئىچىدىكى مانجۇلار ھېچكىشىنى باش چىقارغىلى قويماي، كۆرۈنگەننى ئېتىپ نابۇت قىلدى. مانجۇ - خەنزۇ چېرىكلىرى ئاتقان ئوق ھەرگىز زايا كەتمەيتتى. مۇسۇلمانلار ئاتقان ئوقنى سېپىلنىڭ خوختىلىرى توسىۋېلىپ تەگمەيتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەتراپتىكى باغ - ۋاران، ئېتىز - ئېرىقلاردىكى مەيلى مېۋىلىك، مەيلى مېۋىسىز بولسۇن، بارچە دەرەخلەرنى مەجبۇرى كېسىپ كېلىپ، سېپىل بىلەن تەڭ قىلىپ، بىر نەچچە يەرگە پەشتاق باغلاپ، ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئاتتى. بىر تەرەپتىن لەخمە (ئاكوپ) كولاپ، يەر ئاستى بىلەن بېرىپ، سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ پارتلاتتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ ئون-يىگىرمە يېرى پارتلاپ غۇلاپ، ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، چېرىكلار توپا-قۇم توشقۇزۇلغان تاغارلارنى تىزىپ، يەنە بۇرۇنقىدەك ئىگىزلىكتە ئېتىشىۋالدى. نۇرغۇن مۇسۇلمانلار نابۇت ۋە زايا بولۇپ تەڭلىكتە قالدى. لېكىن شەھەر ئىچىدىكى مانجۇ-خەنزۇلارنىڭ ئوق - دورا، ئاشلىق - تۈلۈكلىرى تولا بولۇپ، تەڭلىك تارتمىدى. بەلكى كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا سەككىز ئاي ئۆتتى. بەزى ئىشنى كۆرگەن، ئۆتمۈشتىن خەۋىرى بار پىرا -

سەتىلىك كىشىلەر بۇ يەتتە شەھەر ئىلگىرى خاقان چىنغا تەۋە بولغاندا شەھەر-شەھەرلەردىكى ئادەملەرنى تىزدىلاپ، سانىنى ئالغان ئىكەن. شۇ ھىساپتا يەركەن ئوتتۇز ئىككى مىڭ نوپۇس، ئاقسۇ ئالتە مىڭ، كۇچار ئۈچ مىڭ، قەشقەر ئون ئالتە مىڭ، خوتەن يىگىرمە ئىككى مىڭ نوپۇس ئىكەن. يەركەندىكى مانجۇلارمۇ ئوتتۇز ئىككى مىڭ، بەلكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك مۇسۇلمانلارنى نابۇد ۋە زايا قىلىپ، ئاندىن ئۆزلىرى ھالاك بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ رىۋايەت ھەققەتەن راس بولۇپ ئىشەنمەك لازىم.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، ئىلاجىسىزلىقتىن مانجۇلار تەسلىم بولۇپ، شەھەر يەتىمى بولدى. ئامباردىكى ئاشلىق ۋە ئوق - دورىلار مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. تەبرىك ۋە تەنتەنە ئاۋازلىرىدىن قۇلاقلار پۈتۈپ كەتتى. ناغرا - دۇمباق، سۇناي - كانايلارنىڭ شادىيانە سادالىرى پەلەككە يەتتى. ئەمما يەنىلا تۇڭگانلار بىلەن پۈتۈشەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئابدىراخمان ھەزرەت، يەركەندىكى باشقا ھەزرەت - ئىشانلار، قاغىلىقتىكى جامالىدىن خوجا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يەركەن ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىشنى تەمە قىلغانلىقتىن، ئۆز - ئارا مۇرەسسەگە كېلەلمەي، ئىتتىپاق قىلىشالمىدى. خوجىلار يەركەننى ئىدارە قىلىپ ئۆز قولىدا تۇتالمىدى. يەركەندىكى مىرغىياسىدىن ئىشاننىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان مىرزاجان ھەزرەتنى بۇرھانىدىن خوجا ئابدىراخمان ھەزرەتتىن مەخپىي قاچۇرۇپ، ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئانداق قىلمىسا ناھەق خۇن (قان) تۆكۈلۈشىنىڭ ئېھتىمالى بار ئىدى.

شۇ چاغدا ئۆزۈندىن بىرى ھىندىستان تەرەپتە ياشاپ كەلگەن مەھەممەت ئىلى خاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان بۇ تەرەپتىكى ئىتتىپاقسىزلىق ۋە پاراكەندىچىلىكنى ئاڭلاپ، ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ، ھاكىمىيەت تەمەسى بىلەن كەشمىردىن چىقىپ، تىبەت داۋىنى ئارقىلىق يەركەنگە كەلدى. ئۆزىنىڭ نام - نەسەپلىرىنى ئاشكارا قىلغاندىن كېيىن، ھەممە ئىززەت-ھۆرمىتىنى بىجا كەلتۈرۈپ، لايىغىدا جاي-ئورۇن، دەرىجە، مائاش، تەمىنات بەلگىلىدى. ئەمما مۇزەپپەرخاننىڭ ھەركىتىنىڭ باشقىچە بولىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، بۇرھانىدىن خوجا: "بىزنىڭ ئۇلۇغىمىز كۇچاردا، كۇچارغا بېرىپ كۆرۈشۈپ، شۇ كىشىنىڭ يارلىغى بويىچە ئىش قىلساڭلا" دەپ ئادەم قوشۇپ، كۇچارغا يولغا سالدى. كۇچارغا بارغاندىن كېيىن، راشىدىن خان خوجا مۇزەپپەرخاننىڭ ئىززەت - ئىكرامىنى قىلىپ قوبۇل قىلدى. ئورۇن، ۋەزىپە تەيىنلەپ، مۇناسىپ جايدىن خوتۇن ئېلىپ بېرىپ، خۇشال - خۇرام قىلدى. كۆڭلى خالىغان يەرلەردە ئويۇن - تاماشا قىلىپ، بىر نەچچە كۈن تۇردى. "كورلىغا بارسام" دەپ رۇخسەت ئېلىپ، كورلىغا كەتتى. ياقۇپ قوشبېگى كۇچارنى ئالغاندا، كورلىدىن تۇرپانغا كەتتى. مۇزەپپەرخاننىڭ باشقا ۋەقەلىرىنى كېيىنكى باپتا يازغايمىز.

ئاقىۋەت خوجىلار تۇڭگانلار بىلەن ئىتتىپاق قىلىشالماي، يەركەننى قولىدا تۇتۇپ تۇرالماي، ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇنىڭ سەۋەپلىرى مۇنداق ئىدى: يەركەندە تۇڭگان تايىپىلىرى يىگىرمە بەش مىڭ كىشى ئىدى. ئاز ئادەم كەپتۇق، ياخشىسى، پۇختا تەييارلىق قىلىپ، كۆپ ئادەم بىلەن كېلىشىمىز لازىم ئىكەن، دەپ قارىدى. يەنە بىرى، نەزىرىدىن شەيخ خوجىسىنىڭ مىجەزى تۇرالغۇسىز، تۇختالغۇسى يوق، پىنىك مىجەز كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى "ئەمىر تۆمۈر كۇراگان ئىككىنچى"

چاغلاپ، يەركەندىكى ھەزرەت ئىشان ۋە تۇڭگانلارنىڭ باشلىقلىرىنى، يۇرتنىڭ ئىسىل ئابرۇيلۇق كىشىلىرىنى كۆزىگە ئىلماي، ئادەم ئورنىدا كۆرمىدى، بۇرھاندىن خوجىنىڭ مىجەزى يۇمشاق، خۇشخۇي، خۇش خۇلق كىشى ئىدى.

نەزىم:

ئەگەر پادىشا بولسا مولايىم سۇخەن،
كى مۇشكۇلىنى ئاسان ئەيلىگەي ھاپىز ھەي، ①

سىيىت جامالىدىن خوجام يەركەن ۋە قەشقەرنى قولىغا كىرگۈزۈش ئارزۇ ھەۋىسىنىڭ تەمەنناسى ۋە بىر قېتىمدا ئىككى شەھەرنى پەتھى قىلىش تەقەززاسى، بىرئوق بىلەن ئىككى كېيىكنى ئوۋ قىلىش غۇرۇرى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىغى، بىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ، يەنە بىرىگە قەدەم قويماق بىلەن ھەر ئىككىسى سىيىت جامالىدىن خوجامنىڭ قولىدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەنداز ئۇۋچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىگى، نەتىجىدە مالال ۋە مەيۈس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىگىنىڭ بايانى

دوستلارنىڭ پاك قەلبى، ئەرباپلارنىڭ رۇشەن مولاھىزىلىرىدىن مەخپى قالمىغايكىم، رىۋايەتلەر: خوجاملار يەركەننى ساقلاپ قالالماي يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى جامالىدىن خوجىنىڭ ھىممەت ۋە قەھرىمانلىغى قايناپ، غەيرەت ۋە جۈرئەت تومۇرلىرى ئۆرلەپ: "ئۆزەم ئاتلىنىپ بېرىپ، يەركەن ۋە قەشقەرنى پەتھى قىلىپ، ياقۇپ قۇشبېگى دىگەننى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، ئىنسان كۆرمىگەن خورلۇقلارنى سېلىپ، ئېتىۋارىنى قويماي، ئېتىمنىڭ تومشۇغىدا ھىممىشەم پىيادە ئېلىپ يۈرمىسەم نىزامىدىن خوجىنىڭ ئوغلى بولماي قالاي" دەپ، ئاچچىق ۋە يامان سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى. بارلىق ئەركان، دولەت مەنسەپدار ۋە خۇشامەتچىلەر: "ۋاي شۇنداق بولماي، يۇرتىدىن قېچىپ كەلگەن يالىڭاچ بۇلاڭچىنىڭ نىمە ئېتىۋارى بولسۇن" دەپ ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت قىلىپ ئاشۇرىۋەتتى،

قىشچە لەشكەر، قۇرال-ياراق تەرەددۇتى، ئوزۇق-تۈلۈك، ئات-ئۇلاغ ھەممى بىلەن باھارغا ئۇلاشتى. يەردىن كۆك چىقىپ باھار باشلىنىدىغان مەۋسۇمدە جامالىدىن خوجا ئۆز ئورۇنلىرىدا ئىنىسى جالالىدىن خوجىنى ۋاقىتلىق ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، يەركەن تەرەپكە ئاتلىنىشىنى قارار قىلدى. كۇچارنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسى، ئەللىك يىل ئەلەملىك مەنسۇپنى قولىدا تۇتۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ باشچىلىغىدا كۇچارشايارنىڭ

① پادىشا مۇلايىم — يۇمشاق سۆزلۈك بولسا، ئەگەر ئۇنىڭ قىيىن ئىشلىرىنى ئاسان قىلىدۇ.

لەشكەرلىرى يېتىپ كەلدى، بۇرھانىدىن خوجا ۋە ھامىدىن خوجىلار لەشكەرلىرىنى باشلاپ، ئۈچتۇرپاندىن كەلدى،

ئاقسۇدىن موللا باقى ئاخۇنۇم، قاسىم قازى بەگ، باقەش مىراپ، مۇھەممەت شىرىپ ئورتەك بېگى، سابىر مىراپ، كۇچار بەگلىرىدىن ھاجى غەزنىچى بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، موللاش مىراپ، ئۈچتۇرپان بەگلىرىدىن ئاق بەگ، موسا بەگ، قۇربان مىراپ قاتارلىق كارغا يارايدىغان، ئىشنىڭ ھوددىسىدىن چىقالايدىغان، ۋۇجۇدىدا ھىممەت ۋە غەيرىتى بار بەگ ھەم بەگزادىلارنى ھەمراھ قىلىپ، يەركەن تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا نوقۇل ئەسكەرنى يىگىرمە ئالتە مىڭ دەپ رويخەتكە ئالدى.

خوجىلار، ئەمەلدار-ئەرباپلار بىلەن يولغا چىقىپ، نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، يەركەن شەھىرىگە ئۈچ مەنزىل قالغاندا، يەركەننىڭ ۋالى ۋە ئاھالىلىرى، ھەزرەت ھەم تۇڭگانلارنىڭ ئىماملىرى، ئۆلىما ۋە پۇزۇلالىرى، چوڭ-كىچىك پۇخرالار تارتۇق، سوغا-سالاملار بىلەن ئالدىلىرىغا چىقتى. يۈزلىرىنى خوجىلارنىڭ غالىپ ئۆزەڭگۈلىرىگە سۈرتۈپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتىرىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئاجىز ۋە بىچارىلىگىنى شەپى كەلتۈرۈپ، خوجام پادىشالارنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن، دۆلىتىنىڭ زىيادە بولۇشىغا ئايەتلەر ئوقۇپ، باشلىرىنى تۆۋەن سىلىپ، خىجالەتچىلىك تېرىغا غەرق، ئىلگىرىكى قىلغان ئىشلىرىنىڭ پۇشايمانىغا مۇستەغرەق بولۇپ تۇرغان چاغدا، خوجىلار پادىشالارچە ئىنئام، سېخىلەرچە ھەركەتلىرىنى كۆرسىتىپ، ھەممىنىڭ گۇنالىرىنى ئەپۇ قىلىپ، دىلكەشلىك بىلەن خۇشال - خۇرام قىلدى. ئاندىن كاتتا داغدۇغا ھەشەمەت بىلەن يەركەن شەھەرىگە كىرىپ، پادىشالىق تەختىدە ئولتۇردى. خايى تۇڭگانلار، خايى ھەزرەت - ئىشانلار، خايى ھەر قانداق بىر كىشىنىڭ بىرەر نەرسە دېيىشكە ھەددى بولمىدى. پۈتۈن ئەمەلدارلار، مەنسەپدارلار، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. تەبرىكلەش، ناغرا، دۇمباق، كاناي - سۇنايلارنىڭ سادىسى، گۇرۇھ - گۇرۇھ، توپ - توپ بولۇپ تەبرىكلەشكە كەلگەن خالايىقلارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭ غەۋغاسى پەلەكتىن ئاشتى. خوجام پادىشا ئىنئام، ئېھسان ۋە سېخىلىقنىڭ ئىشىگىنى يوغان ئاچتى. ئەدلى - ئادالەتنىڭ قانىتىنى كەڭ يايدى. نەتىجىدە قوي بۆرى بىلەن بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. لاچىن كەپتەر بىلەن بىر جايدا ئۇۋا تۇتتى. ئىنسان گورۇھى ھەتتا پۈتۈن مەخلۇقات ئارىسىدىمۇ ئىتتىپاقسىزلىق، دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۈگىتىلىپ، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت، ئىشەنچ ۋە ساداقەتنىڭ يۈسۈن - قائىدىلىرى قۇياشقا ئوخشاش نۇر چاچتى. مۇشۇ يول بىلەن ھەممىنى خۇشال - خۇرام، خاتىرجەم، باياشات، پاراۋان، بىغەم قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

بۇنىڭدىن كېيىنكى نىشان - مەقسەت قەشقەرنى پەتھى قىلىش بولغانلىقتىن، بۇنىڭ ئۈچۈن زادىرا، ھەلە، يول راسخوتى تەييارلاش كويىغا چۈشتى. يەركەن ۋىلايىتىدىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ، ياخشى كۆنلەرنىڭ بىرىدە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى.

يەركەن ھۆكۈمىتىنى كۇچارلىق سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمغا تاپشۇرۇپ، مەملىكەت ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى بەردى. قەشقەرگە بېرىشقا تەيىنلەنگەن خايى مۇسۇلمان، خايى تۇڭگان لەشكەرلىرىنى تىزىسلاپ رويخەتكە ئالدى. قوشۇنچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا، يەتمىش

ئىككى مىڭ لەشكىرى چەۋەندازلارنى ساناق ۋە ھىساپقا ئالدى. ياخشى پەسلى، ئوبدان كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىل قۇيرۇغى بولۇپ ئاتلىنىپ، يەركەن شەھەرىدىن چىقىپ، چىدىر - بارگاھلىرىنى قەشقەر يولىغا تىكتى.

لەشكەرلەرنىڭ تولىلىغىدىن پوش - پوش ئاۋازى كوچا - بازارلاردا تاماشا قىلغۇچىلارنىڭ غەۋغاسى، لەشكەرلىككە ماڭغانلارنى ئۇزىتىپ بارغان ئۇرۇق - تۇققانلىرىنىڭ خۇشاللاشقان ۋاراڭ - چۇرۇڭى، كاناي-سۇناي، ناغرا - دۇمباقلارنىڭ ساداسى، نەغمىچىلەرنىڭ ساز - مۇقام، ناخشا-غەزەللىرىنىڭ ئاھاڭلىرى، لەشكەرلەرنىڭ ئاتلىرى ئايىغىدىن چىققان توپا - تۇپراقلىرىنىڭ چاڭ - توزاڭلىرى پەلەك ۋە ساماغا ئۆرلىدى، كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزلىرى كۆرمەس، ئىشىتكۈچىلەرنىڭ قۇلىقى ئاڭلىماس بولدى. ئىقبال- ئىدرەكتىن تاشقىرى، ھەشەمەتلىك داغ- دۇغا ھاسىل بولۇپ، گويا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر مەنزىرە پەيدا بولدى. خوجاملار دەۋرىدە مۇنداق كۆپ لەشكەر جەمئى بولوپ ئاتلانغان ئەمەس ئىدى. شۇندىن كېيىنمۇ بولمىدى.

ھەممىنى ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرەت - ئىنايىتى بىلەن جامالىدىن خوجا ئىسپىھان شەھىرىنى ئېلىپ، رەڭگا - رەڭ تون، سەرۇپايلارنى ئۇچىسىغا يېپىنىپ، پادىشالىق تاجىنى بېشىغا كىيىپ، ياخشى ئارغىماق، ياخشى ئاتقا مىنىپ، گەپ سىغمىغۇدەك تولۇق ياسىنىپ چابدۇنۇپ، نۇرغۇن تەبرىك، مەدھىيە (ماختاش) سادالىرى ئاستىدا مەخسۇس تەييارلانغان شاھانە چىدىر - بارگاھلىرىغا كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ، چوڭ - كىچىك لەشكەرلىرىگە قەدىر - ئەھۋال خىراجەت، ئۆز لايىقىدا كىيىم - كېچەك بېرىپ، ئۈچىنچى كۈنى كۆزلىگەن نىشانىغا قاراپ ئاتلاندى. ئاستا - ئاستا مېڭىپ، خانىرىق يېزىسىغا كېلىپ، چىدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ چۈشتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئالدى- ئارقىسىنى تەكشۈرۈپ ۋە دەڭسەپ كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلدى. "ياقۇپ قۇشبېگى مۇنداق نۇرغۇن قوشۇن كەلگەنلىكىنى بىلسە ھەر قاچان قەشقەر ئىچىدە بىردەممۇ تۇرماي قېچىپ، ئۆزىنى تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە كۆرىدۇ. لېكىن قەشقەر خەلقى ئاتىنىڭ ئايىغىدا قالىدۇ»، دەپ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلىگىگە يۆلۈنۈپ تېمەننا قىلدى. "قەشقەرنى ھايال بولماي ئالىمىز» دېگەن خىيال بىلەن ئەنجانلىق ۋە قىرغىزلارنى بەنت قىلىپ باغلىغىلى تۆرت ھارۋىدا ئىشكەل - كىشەن، زەنجىر ئېلىپ كەلدى. ئەمما ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمنىڭ فەزلى - قۇدرىتىگە ئىشىنىش ۋە يۆلۈنۈشنى ئۇنۇتتى. بۇ توختالغۇسى يوق پەلەك ئۇنى ئويلاشقا يول قويمىدى. مۇنداق ئۇچىغا چىققان ھەشەمەت ۋە داغدۇغىنىڭ زاۋال بولىدىغانلىغىنى بىلمىدى.

مۇشۇ ئەسنادا يېڭىسار تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت چوڭ تۇغ نامايەن بولدى. تۇغنىڭ ئارقىسىدا ئەلەم - بايراق كۆرۈندى. مۆلچەرلەپ قارىسا ياقۇپ قۇشبېگىنىڭ قوشۇنى كېلىۋاتقانلىغى مەلۇم بولدى. ئەترايقا قويغان قاراۋۇل (پوس)، خەۋەرچى (رازۋېتكىچى) لارمۇ ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ، كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى مەلۇم قىلىپ، يۇقۇرقى مۆلچەرنىڭ توغرىلىغىنى تەستىقلىدى.

جامالىدىن خوجا بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىز كۆپ، ياقۇپ قۇشبېگىنىڭ قوشۇنى ئاز دەپ قاراپ، ئۆز لەشكەرلىرىنىڭ بىر مۇنچىسىنى سول تەرەپكە بۇيرۇپ: "ئەجدىھاغا ئوخشاش ئىككى

تەرەپتىن تەڭ باش تارتىپ، يۇمۇلاق چەمبەر بولۇپ، ياقۇپ قۇشبېگىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئوتتۇ-
رىغا ئېلىپ، تاش سېپىلدەك قاتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشاڭلار، ھەر قانداق ئادەم قولغاچۇش-
سە تىرىك تۇتۇپ ئالدىمغا ئېلىپ كېلىڭلار» دەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۆز كۆڭلىدە غەم ئەندىشىسىز
خاتىرجەم بولۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىدىن چىقمىدى.
دەرۋەقە خوجىلارنىڭ لەشكەرلىرىگە قارىغاندا ياقۇپ قۇشبېگىنىڭ قوشۇنى تولىمۇ ئازئىدى.
ياقۇپ قۇشبېگىنىڭ قوشۇنىنى ئاسماندىكى ھۇلكەرگە مىسال
قىلسا، خوجىلارنىڭ لەشكىرىنى يەتتە قات ئاسماندىكى پۈتۈن يۇلتۇزچە بار دەپ
پەرەز قىلسا بولاتتى. مۇشۇ چاغدا كۇلاپىنىڭ ئۇلۇغى «ھەمراخان» دىگەن كىشى ئىككى يۈز ئەل-
لىك زەپەردەس پەھلىۋان ئەسكىرىنى قورال - ياراغلىرى بىلەن ئېلىپ ياردەمگە كەلسە، خو-
جاملار بىزگە غەيرى يۇرتنىڭ ئادەملىرى كېرەك ئەمەس دەپ قوبۇل قىلمىدى. ھەمراخان نا-
ئۈمىت بولۇپ قايتىپ بېرىپ، ياقۇپ قۇشبېگىگە قوشۇلدى.
ياقۇپ قوشبېگى خوجاملار ئەسكىرىنىڭ تولىلىغى، ئۆزلىرىنىڭ ئاز ۋە ئاجىزلىغىنى كۆزدە
تۇتۇپ، تەڭرىگە تەۋەككۇل قىلدى. قەيەردە غېرىپ - مۇساپىر بولسا دۇئاسىنى ئېلىپ، تەڭرى-
گە سىغىندى. خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى ئوق ۋە سولغا بېرىپ، سەپلىرىنى راسلاپ بولغىچە يا-
قۇپ قۇشبېگىنىڭ قوشۇنىدىن ئابدۇللا پانساد ناملىق بىر باتۇر ئۆز يىگىتلىرى بىلەن ئۇشتۇم-
تۇت ئاسماندىن چۈشكەن بالادەك خوجاملارنىڭ چۇۋالچاق تەرتىپسىز ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىل-
دى. يەنە بىر تەرەپتىن غازى بەگ پانساد، ئېزىز بەگ چاپارمەنلەر چەپ تەرەپكە ھۇجۇم قىل-
دى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جەڭلەر ئەۋجىگە چىقتى. ئارقىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ئاتقان
تۇنگانلارنىڭ توپ - زەمبىرەكلىرىمۇ ياقۇپ قۇشبېگىنىڭ قوشۇنىنى توسۇۋالالمىدى.
ئاقسۇەت خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي: «جەڭدە تەڭ كېلەلمىسە ئار-
قىغا چېكىنىش پەيغەمبەرلەرنىڭ سۈننىتى» دىگەن مەشھۇر سۆزنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق توپ-
زەمبىرەك، قورال - ياراغ، ئوزۇق - تۈلۈك، چېدىر-بارگاھلىرىنى تاشلاپ، بىر ئات، بىر قامچى
بولۇپ ئاقسۇ يولىغا قاراپ قاچتى. «تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن ئازچىلىقمۇ كۆپچىلىك ئۈستىدىن
غەلىبە قازىنالايدۇ» دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇ ۋەقەدە ئەينەن ئاشكارا بولدى.

پارچە

پاراكەندە لەشكەر قولىدىن ئىش كەلمەگەي،
ئىككى يۈز جەڭچى مەردانە ياخشىراق يۈزمىڭدىن.

ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، شايار، يەركەننىڭ ئىككى يىللىق خاراجىتى بىلەن تەييار بول-
غان نۇرغۇن قورال - ياراق، ئوق - دورىلار ۋە شۇنچىۋالا ئەسكەر ئىككى سائەتلىك جەڭگە
بەرداشلىق بېرەلمەي، توزغاقتەك توزۇپ كەتتى.

رۇبائى

خۇدايىكىم ئېرورلەر مالىكۇلمۇلك،
كي ھەركىمگە بەرسە توتيەلمۇلك.

نى ھەد بولغاي كىشىگە مۈلك ئالماق،
شەھەنشاھى كى ئۆلدۈر تەنزىئولمۈلك.①

خوجاملار ياقۇپ قۇشبېگىنى ئاجىز كۆرۈپ ئىمىلەرنى دىگەن بولسا، ئۆز باشلىرىغا يېنىپ بالا بولدى. "ئورنى كىم كولىسا ئۆزى چۈشىدۇ" دىگەن ھەدىس بۇ ئىشلارغا دەل مۇۋاپىق كەلدى. بىر مۇنچە ئادەملەر ئۆلۈپ نابۇت بولدى. نەچچىسى ئولجا، ئەسىر چۈشتى. نۇرغۇنلىرى ئات - ئۇلاغ، ئىگىن-ئاياغلىرىدىن ئايرىلىپ، يالىڭاچ - بەرەھنە، سۇسىز، تاماقسىز، چۆل - جەزىرىلەردە ئاچ - زار بولۇپ ھالاك بولدى. بەزىلىرى ئاران - ئاران جېنىنى قۇتقۇزۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا ئۇلىشىۋالدى. بۇ كۈنى خوجاملارغا گويا قىيامەت ئاشكارا بولغاندەك بولدى. جانلىرىدىن بىزار بولۇپ، چۈشى ياكى ئوڭى ئىكەنلىگىنى پەرق ئېتەلمەي، بەڭ (نىشە) چېكىپ، بېشى ئايلانغان بەڭگىدەك، كۆكنار سۈيى ئىچىپ خىيالغا كەتكەن كۆكنارچىلاردەك كۆڭۈللىرى غەم - ئەندىشىگە تولغان، تىللىرى كېكەچ، ئۆزلىرى مالال بولۇپ، جانلىرى تۇمشۇغىغا كېلىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا يېتىپ باردى. پەلەك ئۆزىنىڭ سېھىرگەرلىگىنى، زامانىنىڭ تەتۈرلىگىنى، رەڭۋازلىق ھۈنىرىنى ئاشكارا قىلدى.

سىدىق ئەلەم ئاخۇنۇم پايتەخت يەركەندە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. خان ئېرىقتىن قېچىپ بارغانلاردىن بولغان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ، خاتىرجەم بولالماي، "قەشقەرگە بارىمەن" دىگەن باھانە بىلەن يەركەندىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. بىر دو چىقىپ، ئىككى شەھەرنى بىكارغا بەردى. قەشقەرنى ئالىمەن دەپ يەركەندىن قۇرۇق قالدى.

نەزىم

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،②
ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇدا ۋەندە.

ئەمما تۇڭگانلار ھۆكەرگە ئوخشاش توپ بولۇشۇپ، تا نامازشامغىچە مىلتىق، توپ-زەمبىرەكلەردىن ئوت ئېچىپ، قارشىلىق كۆرسەتتى. تولا ئادەملەر نابوت بولدى. ياقۇپ قۇشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ ھۇجۇم قىلىشتىن توختاپ قالدى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار بىلەن سۈلھى - توختامنامە تۈزۈپ، قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، توپ - زەمبىرەكلىرىنى ئايرىپ قېلىپ، ھەر بىرلىرىگە ئۆز لايىقىدا تون - سەرۇپاي، سوغا ۋە ئەمەللەر بېرىپ، ئۆزىگە تەۋە ۋە رام قىلىپ قايتۇردى. ياقۇپ قوشبېگى چىدىر - بارگاھ، ياراغ - ئەسلىھە، خەزىنە - دەپىنە، پادىشاھانە كىيىم - كېچەك قاتارلىق نۇرغۇن مال - مۈلۈكلەرگە ئىگە بولۇپ، خۇشال ۋە پاراۋان بولدى.

نەزىم

ھەرچە خالىق خالىغانى ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.③

① تەڭرى پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاسى، پادىشالىقنى ئۆزى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ، خالىغان چاغدا تارتىۋالىدۇ، بەندىنىڭ مەملىكەتنى ئېلىپ پادىشا بولىشى مۈمكىن ئەمەس.
② تەڭرى بەرگەنگە غىدىلىق - يىدىلىق قىلما، چۈنكى تەڭرى ئۆزى بىلىپ بېرىدۇ.
③ تەڭرى نىمىنى خالىسا شۇ بولىدۇ، بەندىنىڭ خالىغىنى بويىچە بولمايدۇ.

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بېغىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆڭۈل سەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇددىن خوجام پادىشانىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى، مەن كەمىنەنىڭ سەرگۈزەشتلىرى، غەيرى سۇلۇكتىكى گۇرۇھلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنىڭ بايانى:

ھۆرمەتلىك دوستلار، مۆتىۋەر بۇرادەرلەرنىڭ رۇشەن كۆڭۈللىرىدىن مەخپى ۋە يوشۇرۇن قالمىغايكىم، بۇرھانىددىن خوجام كىچىك ئوغلى مەھمۇددىن خوجامنى ئۆز ئورنىدا ئۇچتۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ ئۇچتۇرپاننىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمى توختى بەگ ۋە كۇچارلىق تالى دادخانى خىزمىتىدە قويدى.

مەھمۇددىن خوجام ئۇچتۇريان ھۆكۈمىتىنىڭ پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن: "ئىسلام ئۆتكەن ئىشلارنى تەكرارلىمايدۇ»، دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىلگىرىكى مەنسەپدار، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ رەسمى - قائىدىلىرىنى يوق قىلدى. خايى پادىشالىق قائىدىسى، خايى يۇرتدارلىق ئىشلىرىدا شەرىئەت ھۆكمىنى تەدبىق قىلىپ جارى قىلدى. ئۈچ يىل بىر ئاي ئۆتكىچە ھېچكىم دەخلى قىلالمىدى. ھەممە خوجىلاردىن باشقا كىچىك بولسىمۇ، پەھىم-پاراسەتتە، ئىلىم-دىيانەتتە ۋە فەزلى كامالەتتە ھەممىدىن زىيادە ھەم ئۈستۈن ئىدى. ئۇچتۇرپاندا ئۇزۇندىن بېرى كاپىرلارنىڭ قائىدە - قانۇنى، زالىم بەگلەرنىڭ رەسمى يوسۇنلىرى جارى بولۇپ: "سۆھبەتدىشىڭ قانداق بولسا، سەنمۇ شۇنداق بولىسەن» دېگەن تەمسىلنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئەل ئارىسىدا يامان ئىشلار ئەۋج ئېلىپ، ياخشى بىلەن يامان پەرقلەندۈرۈلمىگەن ئىدى. مەھمۇددىن خوجام خالايىقنىڭ قەلبىگە ئورنىشىپ كەتكەن يامان ئىشلارنى تازىلاپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى تىكىپ ئولتۇرغۇزۇپ، سىياسەت شەمشىرىنىڭ سۇ ۋە تۇپرىقى بىلەن پەرۋىش قىلىپ، كۆكەرتىپ گۈل - گۈلىستان قىلدى. بۇ ئەھۋاللار: "جەننەت - قىلىچ سايىسىنىڭ ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

شەھەر، سەھرالاردىكى مەسچىتلەرگە ئىمام، مەزىن تەيىنلەپ، بەش ۋاخ نامازنى جامائەت بىلەن ئادا قىلدۇردى، شەرىئەتنى ئىسلامنى كىتاپ ۋە پەيغەمبەرلىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى ساھابىلارنىڭ رىۋايەتلىرىگە مۇۋاپىق جارى قىلىپ، ھېچقانداق كىشىگە رىئايە قىلمىدى. ھەتتا قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، تۇخۇم چېكىشتۈرگۈچى قاتارلىق ھەممە يامان ئىش قىلغۇچىلارنى مەنئى قىلىپ يوقاتتى. ئەمما ئۆزى شەترەنجى (شاخمەت) باز ئىدى. ھەر بىر ئىشنى شەرىئەت ھۆكمى ۋە پۇخرالارنىڭ خاھىشى، رەيى بويىچە ئادا قىلغانلىقى ئۈچۈن، چوڭ - كىچىك ھەممە رازى ۋە خۇشنۇر بولدى.

مەن كەمىنە مۇئەللىپ① مەھمۇددىن خوجام پادىشانىڭ ھوزۇرىدا، ئولتۇرۇپ، قوپۇشتا دائىم بىللە بولىدىغان سىردىشى ۋە ئۈلپەتدىشى ئىدىم. خايى ئۆلىما، خايى پازىل، خايى ھاكىم، خايى دادخاھلار② مېنىڭ مەسلىھەتىمىز

① مۇئەللىپ - مۇشۇ كىتابنى يازغۇچى ئاپتور.
② دادخاھلار - سوتچى، سوراقچى، كىشىلەرنىڭ دادىغا يەتكۈچىلەر.

بىرىش قىلالمايتتى، چۈنكى كۆچاردا مەن بىر مەدرىس، بىر ھوجرىدا يەتتە ـ سەككىز يىل بىللە يېتىپ قوپقان ھەم قۇرداش ① ھەم ساۋاقداش ئىدىم.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئۈچتۇرپانلىق باي مۇھەممەت قازى بەگ ئىپتارغا تەكلىپ قىلدى ھەم: "ئىپتار قىلىپ قونۇپ، ئەتىسى قايتىپ كەلسىلە، پادىشادىنمۇ شۇنداق رۇقسەت ئالسىلا" دەپ تەكىتلىدى. باي مۇھەممەت قازى بەگنىڭ ھويلىسى شەھەرنىڭ تېشىدا ئىدى. چۈنكى مەن پادىشادىن رۇخسەتسىز بىرەر كېچە باشقا يەردە قونۇپ قالالمايتتىم. بۇنىڭ سەۋەبى پادىشالىق ئوردىدا بەش ۋاخ نامازغا ئىمام، جۈمە نامىزىغا خېتىپ ئىدىم. پادىشانىڭ ھەممە مەخپى گەپ ـ سۆز، خەت ـ ئالاقىلىرىغا ئەسرار، ئوردىغا كىرىدىغان توققۇز قاراۋۇل (پوس) غا مەسئۇل ئىدىم. مېنىڭ رۇخسىتىمسىز ھېچقانداق كىشى قاراۋۇلدىن ئۆتەلمەيتتى.

مەھمۇدىن خوجا پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغاندا موھور② ئويدۇرۇش لازىم بولۇپ، موھورغا ئويىدىغان سۆزىنى ھەركىم ھەر نەرسە دەپ "سەجەئ" ③ قىلدى. شۇ قاتاردا مەنمۇ:

"ياپەت ئىززەت زى ھەزرىتى مەبۇد،
ئىبنى بۇرھانىدىن خوجا مەھمۇد④"

دەپ سەجەئ قىلدىم. مېنىڭ يازغىنىم ياراپ، قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن مېنى موھور ئوي ـ دۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. مەن موھور ئويغۇچىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ، ئويدۇرۇپ تەييار قىلدىم. مېنىڭ بۇ خىزمىتىم ناھايىتى ئەرزىگەنلىكتىن تولىمۇ خۇرسەن ۋە خۇشال بولدى. مېنى موھور ـ دار، يەنى موھور تۇتقۇچى قىلىپ بەلگىلەپ، موھورنى ماڭا تاپشۇردى. ھەر قانداق يارلىق، ئەمرى ـ پەرمان، قانۇن ـ دەستەكلەرنى ماڭا تاپشۇراتتى. مەن موھور باسقاندىن كېيىن كۈچكە ئىگە بولاتتى.

مانجۇلاردىن ئولجىغا قالغان بۇغداي ئامبىرى، بۇغداي ئۇنى ئامبىرى، ئارپا ئامبىرى قاتارلىق ئۈچ خىل ئاشلىق ئامبىرىنى مېنىڭ باشقۇرۇشۇمغا تاپشۇرغان ئىدى. بۇ ئاشلىقلار ئور ـ دىنىڭ مەخسۇس ئالىي ئاشخانىسى، ئاتخانىسى ۋە خاس خىزمەتچى مەھرەملەرنىڭ ئاتلىرىغا ئىشـ لىتىلەتتى. مەن ئۆز ئورنۇمدا ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، ئىبنىم مۇھەممەت خەلىپىنى قويدۇم. ئەمما بەلگۈلىمە، ئۆلچەم، بۇيرۇق بىلەن سەرپ قىلىناتتى. مەخسۇس ئالىي ئاشخانىغا لازىم بولىدىغان گۆش، ياغ، گۈرۈچ، سەۋزە، پىياز، چاي، تۇز، ئوتۇن قاتارلىقلارغا ئامباردىكى ئاشلىقلارنى سېتىپ خاراجەت قىلىناتتى. ئامباردىكى ئاشلىقلار شۇ قەدەر تولا ئىدىكى، ئىككى يىلدىن كېيىن كىرىپ قاراپ باقسام تۆرت ھەسسىسىنىڭ بىر ھەسـ سىسىمۇ تۈگىمەپتۇ.

---

① قۇرداش ـــ تەڭ ياشلىق، بىر دەمەتلىك.
② موھور ـــ تامغا، پادىشالىق تامغا.
③ سەجەئ ـــ قاپىيىلەشتۈرۈش، شېئىر تۈزۈش.
④ تەڭرىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئوغلى ـ مەھمۇت.

ئۆزۈمگە بەلگىلىگەن ئۆلچەمدىن تاشقىرى بىر سەر ئاشلىقنىمۇ ئارتۇق ئالمايتتىم. ئىنىم مۇھەممەت خەلىپە بىلەن بىر ھويلىدا بولغانلىقىم ئۈچۈن، بەزى چاغلاردا چىراغ يېغى، ياكى شام لازىم بولۇپ قالسا بازار نەرقى ھېساپلاپ پۇل بېرىپ ئالاتتىم.

ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارغىمۇ ئۆلچەمدىن تاشقىرى كەتكەن ئىشلەتمىدۇق ياكى سېتىپ پۇلىنى يانچۇقىمىزغا سالمىدۇق. بۇ مېنىڭ پەرھىزكار ۋە تەقۋادارلىقىمدىنلا بولغان ئىش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىنساپ، ئېھتىيات ۋە دىيانىتىمدىن بولدى. يەنە لىقمۇ ـ لىق توققۇز ئامباردا ئاشلىق بار ئىدى. كېيىن ئاتالىق غازى① نىڭ قولىغا چۈشتى.

گەپنى قىسقارتىپ ئەسلى مەقسەتكە كېلەيلى. مەن مەھمۇدىن خوجىدىن مۇھەممەت قازى بەگنىڭ دېگىنىدەك رۇخسەت ئېلىپ، ئىپتارغا باردىم. كەچكى نازۇ ـ نېمەتلەر بىلەن ئىپتار قىلىپ، ئاندىن كېيىن ناماز تاراۋىنى ئادا قىلدۇق. تاراۋىدىن يېنىپ، مەخسۇس ھازىرلانغان مېھمانخانىغا كىردۇق. كۆڭۈلنى مەپتۇن قىلىدىغان نەغمە، ساز، ناخشا، ناۋا بىلەن مەشرەپ بولدى. مەشرەپ ۋە مېھماندارچىلىق قائىدىسىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇپ بەجا كەلتۈرۈلدى. ۋاقىت نىسبى شەپ② بولغاندا يالغۇز مېنى چاقىرىپ، يەنە بىر خاس مېھمانخانىغا ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيدە ئۈچتۇرپاننىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان غەزنىچى بەگ، موللا ئىمىن شەيخ ۋە موللا تۆرە مېھمان بەگ باشلىق ئون بەشكە يېقىن كىشىلەر ئولتۇرغان ئىكەن. مەن كىرگەندىن كېيىن، يەنە زىياپەت قائىدىلىرى ئادا قىلىنغاندىن كېيىن يۇرت ئۇلۇغلىرى مۇنداق دېدى: ”بۇرھانىدىن خوجامنىڭ كۆڭلى يۇمشاق، ياخشى كىشى، ھامىدىن خوجام بولسا ناھايىتى غەيرەتلىك، غەزنىۋى زىيادە، ئاچچىقى يامان كىشىكەن. مەھمۇت خوجام ھازىر ناھايىتى ياخشى سوراۋاتىدۇ. چوڭ ـ كىچىك ھەممە خالايىق رازى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇرھانىدىن خوجاملار يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلاشماي تىچ يېتىپ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانسا، مەھمۇت خوجام پادىشالىق ـ ھۆكۈمرانلىق ئىشى بىلەن مەشغۇل بولسا ياخشى بولىدۇ. مۇبادا خوجاملارنىڭ ھەممىسى يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلىشىپ دەخلى قىلسا ئوبدان بولمايدۇ. بىزنىڭ مۇشۇ ئىلتىماسىمىز ماقۇل كۆرۈلمىسە، ئىش يامان بولىدۇ ۋەسسالام» دەپ گەپنى توگەتتى.

ئەتىسى قايتىپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ غەرەز ـ مۇددىئاسىنى مەھمۇت خوجامغا بىر ـ بىرلەپ ئىزھار قىلىپ يەتكۈزدۈم. مەھمۇت خوجام: ”بۇ گەپنى مەيلى دادام، مەيلى ئاكامغا مەلۇم قىلسىلا، ئۆزۈم يولى بىلەن ئېيتىپ ماقۇل قىلىمەن» دېدى. ئۇنىڭغىچە ئۈچ كۈن ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. تۆتىنچى كېچىسى بولغاندا ئۈچتۇرپان خەلقى قوزغىلىپ، قاراكالتەك بولۇپ، مەھمۇت خوجامغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، ”مازار تېرەك» دېگەن جايغا توپلاندى. بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇرھانىدىن خوجام موللا توختى مۇھتەسىپ دېگەن كىشىنى؛ مەھمۇت خوجام بولسا مېنى (ئاپتورنىڭ ئۆزىنى) ئەلچىلىككە تەيىن قىلدى. ئىككىمىز ئەلچىلىك سۈپىتىمىز بىلەن شەھەردىن چىقىپ، مازار تېرەككە يېتىپ باردۇق. يىراق ـ يېقىندىكى خالايىق ئىنتىپاق قىلىشىپ مەھمۇت خوجىدىن يۈز ئۆرۈپ، مىرزاجان ھەزرەت دېگەن كىشىنى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ سايلاپتىكەن.

① ئاتالىق غازى ــ ياقۇپ بەگ، يەنى بەدۆلەتنى كۆرسىتىدۇ

② نىسبى شەپ ــ كېچىنىڭ يېرىمى، يېرىم كېچە.

هاۋا سوغۇق بولغاچقا ئۇلار بىزنى ئۆيگە باشلاپ كىردى. ئەلچىلىك سۆپىتىدە تۇرۇپ ئېيتتۇقكى: ”چوڭ- كىچىك يۇرت ئەھلى بۇ خىل سۆز- ھەركىتىدىن يانسۇن، يۇرتدارچىلىقتا قايسى ئىش توغرا بولمىغان بولسا ئۇنى يوقىتىشنىڭ ئىلاجىنى قىلايلى. ئەگەر كۆڭلى ئاغرىغان بولسا تون كەيدۈرۈپ، چاي قۇيۇپ كۆڭلىنى ئالايلى، دەپ بىزنى چىقاردى» دىدۇق. بىزنىڭ بۇ گىپىمىزنى ئاڭلاپ، مىرزا ھەزرەت باشلىق كاتتىلار باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، نىمە دەپ جاۋاپ بېرىشنى بىلمەي تۇرغانلىرىدا ئىمىن شەيخ قوپۇپ: ”قىرغىز، قازاقلارمۇ ئۆزلەرىنىڭ يۇرتىنى ئۆزلىرى سوراۋاتىدۇ. بىزمۇ قىرغىز، قازاقلاردىن قالغۇچىلىگىمىز يوق، ئۆزىمىزنىڭ يۇرتىنى ئۆزىمىز سورىساق نىمە بوپتۇ؟ خوجاملار ھەر قانچە جاپا- مۇشەققەت تارتقان بولسا ئۇنىڭ ئەجرى قولىغا تەگدى. ياراغ- جابدۇقتىن بۆلەك ھەر قانداق نەرسىلىرى بولسا ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتسە، ئات- ئۇلاغ تەييارلاپ يولغا سالساق. ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن، كەيگەن تونىمىز كېپەن، ئىچىدىغان چېيىمىز ئەجەل شەربىتى بولىدۇ، سۆز تامام، ۋەسسالام» دىدى. شۇنىڭ بىلەن مۇللا توختى مۇھتەسىپكە بىر ئادەم قوشۇپ شەھەرگە كىرگۈزدى، مېنى، كىرگۈزگەن ئادىمىنىڭ ئورنىغا دورۇن قىلىپ تۇتۇپ قالدى. شۇكۈنى جۈمە بولۇپ، توپلانغان قوزغىلاڭچىلار مازار تېرەكتىكى مەسچىتتە جۈمە نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، مىرزاجان ھەزرەتنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرىگە پادىشا تىكلەپ، يىغا-زارە بىلەن شەھەر تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. بارغانچە بېرىپ، بىر دەرۋازىنى ئېچىپ كىرىپ، يەنە بىر دەرۋازىغا بارغاندا ھامىدىن خوجا توپ - زەمبىرەك ئېتىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قوغلاپ چىقىرىپ، دەرۋازىنى ئېتىۋالدى. سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئوق ئېتىپ، ھېچ كىشىنى يېقىن كەلتۈرمىدى. مېنى قوزغىلاڭچىلار بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ، بىر نەچچە كىشىنى ساقلاشقا قويدى. قوزغىلاڭچىلار پۈتۈن كۈچى بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئالالمىدى. ئۇرغۇن ئادەم زايا بولدى . يەتتىنچى كېچىسى بولغاندا، مىرزاجان ھەزرەت مېنى قاماپ قويغان ئۆيدىن ئېلىپ چىقىپ ، ئۇچتۇرپانىڭ ۋە قىرغىزلارنىڭ چوڭ - كىچىك بەگلىرى، تۇڭگانلارنىڭ كاتتىلىرى يىغىلغان بىر سورۇندا: ”ئۆزلىرى بىز تەرەپكە خوجامنىڭ ئەلچىسى بولۇپ چىققان، ئەندى بىز تەرەپتىن خوجامغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ، ئىككى تەرەپنى ياخشى، ئوبدان قىلىپ ئەپلەشتۈرسىلە، يۇرت ئەھلىگە مەن پەندى - نەسىھەت قىلدىم . ئىلگىرىكىدەك، خوجاملار پادىشا، بىز يۇرت ئەھلى، پۇخرا بولىدىغان بولدۇق» دىدى.

مېنىڭ مېنىپ چىققان ئېتىمنى تەسبىپ يۈز بەگى ئولجا قىلىپ ئالغان ئىكەن، قايتۇرۇپ بەردى. مېنىڭدىن كېيىن خوجاملار سەمەر قەندلىك موللا قەلەندەر ئاخۇن دىگەن موتىۋەر كىشىنى ئەلچى قىلىپ چىقارغان ئىكەن. ئۇ كىشىمۇ مېنىڭ بىلەن بىر ئۆيدە قاماپ قويۇلغان ئىدى، سوراپ ئېلىپ، ئۆزۈمگە ھەمرا قىلىپ، شەھەرگە قايتتىم. بىزگە قوزغىلاڭچىلارنىڭ دەخلى قىلماسلىغى ئۈچۈن تۆت بەگنى قوشقان ئىدى. ئەسلىدە تۇمشۇق تاغدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىپ كەتمەكچى ئىدى، تۇمشۇق تاققا كەلگەندىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلگەن بەگلەردىن نورۇز مىڭ بېگى قۇلىغىمغا ئاستا مۇنداق دىدى: ”مېنى پالاكەت بېسىپ، بۇلارغا قوشۇلۇپ قاپتىمەن . ئۆزلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتسەم مېنى زايا قىلىۋېتەرمۇ؟» مەن دەرھال ئەھۋالنى مۆلچەرلەپ: ”ئاشكارا مېنىڭ بىلەن شەھەرگە بىللە كىرسىلە، ھەر

قانداق شارائىتتا قۇتقۇزۇپ ئالىمەن ، بۇ توغرىدا مەن كېپىل» - دېدىم. باشقا بەگلەرمۇ ئاتلاپ: «بىزمۇ بىللە كىرسەك» دېدى. ئۇلارغىمۇ كېپىل بولۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىردىم.

ئۈچ دەرۋازىغا ئۈچ خوجام مۇئەككەل① ئىكەن. مەن ھامىدىن خوجام بار دەرۋازا بىلەن كىردىم . مۇلاقات ھاسىل بولغاندىن كېيىن، ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدىم. ھامىدىن خوجام ناھايىتى خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ، سەللا، كۇلا②، تون، سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. موللا قەلەندەر ئاخۇن باشلىق بەگلەرنى ئېلىپ كىرىشكە ئادەم بۇيرىدى . شۇ ئەسنادا كىشى كېلىپ، مېنى بۇرھانىدىن خوجامنىڭ ھوزۇرىغا ئېلىپ باردى. ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغىنىمدىن كېيىن، ھەددىدىن زىيادە خۇشال بولۇپ، كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ يىغلاپ تۇرۇپ دۇئا قىلدى. چۈنكى شۇ كۈنلەردە خوجاملار قورشاۋدا قېلىپ، تاقەتلىرى تاق بولۇپ، شەھەردىن قېچىپ كېتىدىغانىنىڭ ئىلاجىنى تاپالماي ھەم قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلمەي ، كېلىدىغان بالا - قازاغا رازى بولۇپ تۇرۇشقان ئىكەن. شۇ كۈنى ئىپتارغا يېقىن ھامىدىن خوجام توپ- زەمبىرەك بىلەن يىگىت، سەركەردىلىرىنى باشلاپ، مازار تېرەككە بېرىپ ، مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىنى قورشاپ ئېلىپ ، ئىككى تەرەپتىن زەمبىرەككە ئوت ياقتى. قوزغىلاڭچىلار ئىپتار بىلەن بولۇپ، خەۋەرسىز قالغاچقا، چاپ - چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، مىرزاجان ھەزرەتنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، شەھەرگە ئېلىپ كىردى. شۇ كېچىسى خا ياخشى، خا يامان، ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈرۈپ، يوق قىلدى. ئۇچتۇرپاننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى توختى بەگ، ئىنىسى ئاق بەگ ، باي مەھەممەت قازى، قۇربان غەزىنىچى باشلىق نۇرغۇن مۇتىۋەر كىشىلەر تىرىك قولغا چۈشتى. قىرغىز بەگلىرى باشلىق بىر مۇنچە كىشىلەر قەشقەرگە كەتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى قىرغىزلار تالانچ - تاراج قىلىپ يوق قىلدى. بەزىلىرى سوغۇقتا توڭلاپ نابۇد بولدى. ئىمىن شەيخ باشلىق بىر مۇنچە ئادەملەر ئىلى تەرەپكە قېچىپ بېرىپ، دەشت، چۆل - جەزىرىلەردە ھالاك بولدى. ئاتا - بالىدىن ، بالا - ئاتىدىن خەۋەرسىز، گويا قىيامەت بولغاندەك، ھەممە ئۆز ھالى بىلەن ۋەيران ۋە سەرگەردان بولدى . ئۆلگەنلەرنىڭ سانىنى ئىككى مىڭدىن زىيادە ، دەپ ھېساپقا ئېلىشتى. بۇنىڭدىن باشقا تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ، چۆل - باياۋانلاردا ئۆلگەنلەرنىڭ ھېساۋى يوق.

خوجاملار ئۇچتۇرپان شەھەرنى پەتھى قىلغان چاغدا، ھاراقخانىنىڭ ھاراق قاينىتىدىغان چوڭ قازىنى ئولجا چۈشكەن ئىدى. بۇ قازاننى خوجاملار قۇتلۇق مازارغا ۋەخپى قىلىپ بەرگەن ئىدى. قوزغىلاڭچىلار بۇ قازاننى مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىغا ئېلىپ بېرىپ، غىزا قىلىپ يېيىشكەن ئىكەن. ھامىدىن خوجام كېلىپ، زەمبىرەككە ئوت ياققان چاغدا، بۇ قازاندىن ئۇماچ ئۇسسۇپ بېرىۋاتقان ئىككىسى قازانغا چۈشۈپ كېتىپ، ئۇماچقا مىلىنىپ ھالاك بولۇپتۇ.

ھامىدىن خوجام قوزغىلاڭچىلاردىن تىرىك قولغا چۈشكەنلىرىنى بىر - بىرلەپ سوراق قىلىپ، ھەر كېچىسى ئۆلتۈرۈپ، قۇدۇققا تاشلاتقۇزدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا يەتتە قۇدۇق ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىققىمۇ - لىق تولدى. ئاغزىنى كۆمدۈرۈۋەتتى.

---

① مۇئەككەل — مەخسۇس بەلگۈلەنگەن؛ مەسئۇل قىلىنغان.

② كۇلا — سەللە يۆگەش ئۈچۈن يەپ، ياكى يىپەك رەختتىن مەخسۇس تىكىلگەن بۆك.

دىمەك، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىغا بۇ ئالەمدە بولىدىغان بالا - قازا، ئازاپ - ئوقۇبەتلەرنىڭ ھەممىسى كەلدى. بۇنى بىر - بىرلەپ بايان قىلسام، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ تەبىئىتىگە ئېغىر كېلىشى مۇمكىن.

بۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇنداق پالاكەت ۋە ھالاكەتلەرگە دۇچار بولۇشىدا سەۋەپ بار ئىدى. سەۋەپسىز بۇ خىل ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ سەۋەپ شۇكى: ئۇچتۇرپان ئەھلى ناھايىتى ئېتىقاتلىق، مۇسۇلمان، شەرىئەت ھۆكمىگە قاتتىق رىئايە قىلىدىغان بولسىمۇ، يەنە ئاجايىپ - غارايىپ ئېتىقاتتىكى كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزلىرىنى كەبرۇيە سۇلۇكىدا بىز① دىسە، يەنە بەزىلىرى ئىسھاقىيە، نەمەتىيە، رەبۇدىيە، دوۋانىيە② سۇلۇكىدا بىز، دەپ خىلمۇ - خىل سولۇكلارنىڭ ئېتىقاتچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشەتتى، ھەتتا بەزىلىرى خوجاملارغا بولغان ئىخلاسلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇپ: «ئالا خوجام» دەپ، تەڭرى بىلەن خوجاملارنىڭ ئارىسىغا ھېچ قانداق كىشىنى سىغدۇرمايتتى. خوجاملار يېڭى بارغان چاغدا: «بىز تەلەپ قىلغان كوڭلىمىزدىكى خوجىمىز مۇشۇ» دەپ، ئەقىدىلىرىنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن ئاتلىرىنى يىلقىسى بىلەن، قويلىرىنى قوتىنى بىلەن، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن ھەدىيە قىلىپ بېرىپ، دۇئاسىنى ئالدى. ئەمما خوجاملار ھەممە خالايىق ئوخشاش پۇخرا، دەپ قاراپ، نەزەرلىرىنى سالمىدى. بۇ گۇرۇھ مۇشۇ توغرىدىن ئاغرىنىپ، «بىز دىگەن خوجا بۇ ئەمەسكەن» دەپ، ئاخىرى يۈز ئۆرىدى.

يەنە بىر سەۋەپ، بۇ گۇرۇھتىكى كىشىلەر ئەر - خوتۇن بىر ئۆيگە يىغىلىپ، يوغان قازانغا جىق كۆكچاي سېلىپ، نەچچە - نەچچە چارا تاۋاقلاردا قايماقنى قۇيۇپ قايناتتىدىكەن. ئىناۋەتلىك، مۆتىۋەر ئادەمدىن بىرنى ئۇسسۇپ بېرىشكە تەيىن قىلىدىكەن. ئۇ كىشى غۇسلى تاھارەت قىلىپ، چۆمۈچنى تۇتۇپ، قاچا - قاچىلارغا ئۇسسۇپ «تەۋەررۇك، تەۋەررۇك» دەپ بېرىدىكەن. باشقىلار ناھايىتى تازىم-تاۋازۇ بىلەن ئېلىپ ئىچىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن نەغمە باشلىنىپ، ئەر - خوتۇن ئۇسسۇلغا چۈشۈدىكەن. گايى يىقىلىپ، گايى قوپۇپ، مەس ۋە بىھوش بولۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ، ھوزۇر قىلىشىدىكەن. بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن ھوشلىرىغا كەلگەن بولۇپ «ئۇھ» تارتىشىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇشىدىكەن. مۇنداق قىلىقنى «كەبرۇيە سولۇكى» دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا پۈتۈنلەي شەرىئەتكە خىلاپ ھەركەت.

بىر كۈنى بۇ گۇرۇھنىڭ ئۇلۇغ خەلىپىسى خوجاملارنىڭ ھوزۇرىغا كېلىپ، تەۋەررۇك كۆك چاي تىلەپ ئالغاندىن كېيىن: «بىزگە دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئۆزلىرىدىن بىر ئادەم تىلەيمىز» دەپ ئىلتىجا قىلدى. خوجاملار مەن كەمىنە يازغۇچىنى بۇيرىدى. مەن ئۇلارنىڭ سۆھبەتلىرىنىڭ ئۈستىگە بېرىپ، ئەھۋالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئەۋۋەل باشلاپ خوتۇنلار ئۇسۇلغا تەكلىپ قىلىپ: «تەۋەررۇك قىلىپ باشلاپ بەرسىلە» دەپ ئىلتىماس قىلدى. مەن تېخى ياش دەپ ھۆززە ئېيتىپ، بىر پېشقەدەم كىشىنى ئۆز ئورنۇمدا تەكلىپ قىلدىم. سۆھبەت ئاياقلاشقاندىن كېيىن ئۇلار: «بىزنىڭ سولۇكىمىزغا كىم قاتناشقان بولىدۇ» دەپ سورىدى. مەن: «ھازىر پەيغەمبە-

①② - كەبرۇيە، ئىسھاقىيە، نەمەتىيە، رەبۇدىيە، دوۋانىيە - دىسگەنلەرنىڭ ھەممىسى سوفىزىمدىكى خىلمۇ - خىل سولۇك، يوللارنىڭ نامى.

رىمىزنىڭ شەرىئەت سولۇكلىرىنى تولۇق ئادا قىلالمىدىم. ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، سىلەر-
نىڭ سولۇكىڭلارغا ئىشتىراك قىلسام مىكىن، دەپ نىيەت قىلىۋاتىمەن» دەپ جاۋاپ بەردىم.
ئۇلار خوجاملارنى بىلمەستىن، سولۇكلىرىنى ئىزھار قىلغان ئىكەن. مېنىمۇ ئۇقۇشماي تەۋەرۈك
چايلىرىغا باشلاپ چىققان ئىكەن. بىزنى ئۆزلىرى بىلەن بىر سولۇكتا، دەپ گۇمان قىلغانلىرىغا
كېيىن پۇشايمان قىلىشتى. ئەمما پايدىسى بولمىدى. شەرىئەتنىڭ ھىمايىچىسى بول-
غان خوجام پادىشا بۇ گۇرۇھتىكىلەرنىڭ ناتوغرا يولىنى توغرا يول دەپ تونۇپ، بىدئەتنى① سۈن-
نەت② دىن پەرقلەندۈرمىگەنلىگىنى بىلىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە تەدبىقلاپ، مەش-
ھۇر ئۆلىمالاردىن پەتىۋا③ ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنىنى خالايىققا ئېلان ۋە جاكا قىلىپ: «نەس-
ھەت قىلىشنىڭ ئۆزى-دىن بولىدۇ» دىگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، ياخشى سۆز، شىرىن
گەپلەر بىلەن ۋەز، نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ، پايدىسى بولمىدى. يەنە بىگانە ئەرـخوتۇنلارنىڭ
بىر يەرگە يىغىلىپ سۆھبەت قىلغانلىقلىرىنى ئاڭلاپ، چاقىرىپ كېلىپ، شەرىئەت قامچىسى بىلەن
دەرە ئۇرۇپ، قاتتىق جازالىدى. بۇنىڭدىن ئاغرىنىپ، ئاداۋەت تۇخۇمىنى تېرىپ، خۇسۇمەت
تىكىنىنى چاچتى. دۈشمەنلىك ئاداۋىتى ئۆرلەپ، ئالا ـ توپىلاڭ كۆتەردى. ئاقىۋىتى جەڭ ـ
جىدەلگە ئايلاندى. كۆيۈپ تۇرغان چىراققا پەرۋانە ئۆزىنى ئۇرغاندەك ئۇرۇپ ھالاك بولۇشتى.

نەزىم

چىراغىنكى ھەق ياندۇردى قويىدى،
كىشكىم پۇپ دىدى ساقال كۆيىدى.

(ئەگەرى ياندۇرغان چىراقنى كىمكى ئۆچۈرمەكچى بولۇپ، پۇپ دىسە، ئۇنىڭ ساقىلى
كۆيۈپ زىيان تارتىدۇ).
بۇ گۇرۇھتىكىلەرنىڭ ئەھۋالى مۇشۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق بولدى.

خوتەن بىلەن ئىلىغا ئېۋەتىلگەن ئەلچى ۋە مەكتۇپلارنىڭ، ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرىنىڭ بايانى

ئېزىز يارانلار ۋە قەدىرلىك بۇرادەرلەرگە ئوچۇق، ئاشكارا بولغايكى، كۇچار شەھەرىدە
قوزغىلاڭ بولۇپ، راشىدىن خوجام خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئىسلام قىلىچىنى كاپىر (دىنسىز-
لار) نىڭ بېشىدا ئوينۇتۇپ، غەلىبە قازانغانلىق خەۋىرى ئالتە شەھەرنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئاھا-
لىلىرىگە، ھەتتا ئەترап، ئالەمگە تارقىلىپ كەتتى.
شەھەر ـ شەھەردىكى مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئىسلام

① بىدئەت ـ ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىگە كىرمەيدىغان ئىشلار بىدئەت بولىدۇ.
② سۈننەت ـ پەيغەمبىرىمىزنىڭ قىلغان ئىشلىرى، ئادەتلىرى سۈننەت، دىيىلىدۇ.
③ پەتىۋا ـ بىر ئىشنىڭ توغرا ياكى ناتوغرىلىقىنى ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئىسپاتلاپ چىقىرىلغان ھۆكۈم
پەتىۋا دىيىلىدۇ.

ئېچىش مۇددىئاسى بىلەن كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ، كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتتى. جۈملىدىن ئىلىدىكى تارانچى① ۋە تۇڭگانلارمۇ كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈپ، موللا شەۋكەت ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئۆزلىرىگە باشلىق (ھاكىم) قىلىپ سايلىدى. خوتەن خەلقى كاپىرلارغا بويسۇنۇشنى رەت قىلدى. يەكەن ۋە قەشقەر ئاھالىسىمۇ غەيرى دىندىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. چۈنكى كۇچار شەھەرى بۇ ئالتە شەھەر②نىڭ دەرۋازىسىغا ئوخشاش بولۇپ، بېرىپ - كېلىش ئۈچۈن كۇچاردىن ئۆتمەي بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ شەھەرلەر بۇزۇلۇپ، ھەرقايسىسى ئۆزلىرىگە يېڭىدىن باشلىق ۋە ھاكىم سايلاپ ئالدى. بولۇپمۇ خوتەن خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، داموللا ھاجى ھېبىبۇللا مۇپتى دېگەن پەرھىزكار ۋە شەرىئەتشۇئار بىر كىشىنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ، دىنسىزلار ئۈستىگە تىغ تارتىپ، پات پۇرسەتتىلا غەلىبە قازاندى. تۇڭگانلارنىمۇ دىنسىزلار بىلەن ئوخشاش دەپ ھېساۋلاپ يوق قىلدى.

شۇ كۈنلەردە نەزىرىدىن خوجا، ھاجى خەزىنچى بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا كۇچاردىن كېلىپ، يەكەننى قولغا كىرگۈزگەن ئىدى. ھايال بولمايلا ھاجى غەزىنچى بەككە يەتتە يۈز مۇسۇلمان، ئۈچ تۇڭگان، جەمئىي مىڭ نەپەر ئەسكەرنى قوشۇپ، خوتەنگە بېرىشنى بۇيرۇپ، مۇنداق دېدى: " ھېبىبۇللا ھاجى، سىلىنىڭ بارغانلىقلىرىنى ئۆزىگە پەخىر ۋە ئابرۇي دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، قىلىچىنى بويىنىغا ئېسىپ، ئىستىقباللىرىغا چىقىپ، ئىززەت - ئىكرام بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، خىزمەتكارلىق قائىدە - رەسمىنى بەجا كەلتۈرسە ناھايىتى ياخشى. مۇنداق قىلماي، كەينىگە تارتىپ ھايال قىلسا، كۈچ ۋە زورلۇق بىلەن خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھېبىبۇللا ھاجىنى ئەھلى - ئەۋلات، بالا - چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ، مېنىڭ ھوزۇرۇمغا ئېۋەتسىلە» - دەپ سىياسەتنامە، ئاچچىق ئورۇنسىز گەپلەر بىلەن بىرمۇنچە لاپ سۆزلەپ يولغا سالدى. ھاجى غەزىنچى بەگ يەكەندىن چىقىپ، يۇرتمۇ - يۇرت، مەنزىلمۇ - مەنزىل يول يۈرۈپ، سانجۇغا يېتىپ باردى ۋە مەغرۇرانە خەت قىلىپ، خوتەنگە كىرگۈزدى. ھېبىبۇللا ھاجى پادىشا بۇ خەتنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن: " بۇ خەتتىن دوستلۇقنىڭ پۇرىقى كەلمەي، خۇسۇمەت ناغرىسىنىڭ ساداسى كېلىدۇ. بۇنىڭ لايىقىدا ئالدىغا ئادەم چىقىرىشىمىز لازىم» دەپ چوڭ ئوغلى ئىبراھىمخان سۇدۇر③نى باش قىلىپ، ئىككى مىڭ ئەسكەر ئېۋەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ - ئۇرۇش يۈز بېرىپ، ئىبراھىمخان سۇدۇرغا ئوق تېگىپ، ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى. ئاخىرىدا ھاجى غەزىنچى بەگنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ھاجى غەزىنچى بەگ مەغلۇپ بولۇپ، نۇرغۇن ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ، ئازغىنا ئادەم بىلەن يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ھېبىبۇللا ھاجى پادىشانىڭ ئەسكەرلىرى غالىپ بولۇپ، خۇشال - خۇرام خوتەنگە ياندى. ھاجى غەزىنچى بەگ خوجامىلارغا ئانا جەمەت تۇققان بولۇپ، قەدىمدىن چىن مەنسەپدارلىرىغا تۇڭچى (تەرجىمان) بولۇپ كەلگەن كۇچار بەگلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىـ

① تارانچى — «دېھقان»، دېگەن سۆز بولۇپ، ئىلىدىكى يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرى شۇنداق دەپ ئاتىلاتتى.
② ئالتە شەھەر — خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچاردىن ئىبارەت.
③ سۇدۇر — يېتەكچى، ئالدىدا ماڭغۇچى، يولباشچى مەنىسىدە.

رى يەكەن ئامبىلىغا تەرجىمان بولۇپ كېلىپ، غەزىنچى بەگ مەنسىۋىگە ئېرىشكەن. خەنزۇچە سۆز-لەپ، خەنزۇچە كىيىم ـ كېچەك كىيىپ يۈرۈشنى ئادەت قىلغان كىشى ئىدى. ھېبىبۇللا ھاجى پاد-ىشا ئۆز ئۈستىگە ھاجى غەزىنچى بەگنى ئېۋەتكەنلىكىنى نومۇس دەپ بىلىپ ، خوجامىلاردىن بىرەرسىنى ئېۋەتمىگەندىمۇ ئىسلام كىيىمىنى كىيىپ ، شەرىئەتنىڭ ئىچىدە يۈرۈيدىغان ئىخلاس-مەن ، مۇسۇلمان تېپىلمىدىمۇ ؟ دەپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى . يەنە بىر تەرەپتىن ئىلە-دىكى تارانچى ۋە تۇڭگانلار كاپىرلار بىلەن ئىمكانىنىڭ بېرىچە جەڭ قىلىپ، غازىلىق① دەرىجىسى-نى تاپقانلىقىدىن ئىلھاملانغان خوتەن خەلقى ھاجى غەزىنچى بەگ ئەسكەرلىرى بىلەن جان پىدا قىلىپ جەڭ قىلدى .

ئىلىدىكى مانجۇلارنىڭ چوڭى بولغان جاڭجۈن (گېنېرال) كۈرە شەھىرىدە بولۇپ، تېخى پەتھى قىلىنمىغان ئىدى. ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ كاتتىسى موللا شەۋ-كەت ئاخۇن يۇرت چوڭلىرى ۋە مۆتىۋەر كىشىلەرنى يىغىپ، " دىنسىزلار بىلەن جەڭ قىلىپ ، ئورغۇنلىرىنى يوقاتتۇق. بىزدىنمۇ بىر مۇنچە ئادەم نابۇت بولدى. ئۈستىمىزدە تۇرۇپ دۇئا قىلىپ بېرىشكە ئەۋلادى رەسۇلۇللادىن② بىر كىشىنىڭ بولۇشى لازىم ئىدى. ئالدى بىلەن كۆ-چاردا ئىسلام ئېچىلىپ، شۇنىڭ مەدەت ۋە ئىلھامى بىلەن بىزلەرگىمۇ كۈچ ـ قۇۋۋەت ھاسىل بولۇپ، دىنسىزلارنىڭ ئۈستىگە تىغ تارتتۇق، خان خوجام③نى مۇبارەكلەپ، بۇيرۇقىغا بويسۇ-نۇپ، ئىتائەت قىلىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ ، ئەلچى ئېۋەتسەك ، بىرىدىن ، بىر مەزھەپتە بولغانلىقىمىز ئۈچۈن ئىتتىپاقلىشىپ، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ ، قىيىنچىلىق يۈز بەرسە ئۆز ئارا مەدەت ۋە ياردەم بەرسەك، شۇنداق قىلىپ خالايىقنىڭ پاراۋانلىقى، يۇرتىمىزنىڭ ئاۋات-لىقى ئۈچۈن چارە ـ تەدبىرلەرنى ئىشقا سېلىپ ، تىرىشچانلىق كۆرسەتسەك » دەپ مەسلىھەت سالدى. ھەممە ئەرباپلار، يۇرت كاتتىلىرى بىردەك ماقۇل كۆردى. بۇ مەسلىھەت ئىتائەتنامە ④ يېزىپ، بىر ساھىبى دۇئا⑤ ئىلتىماس قىلىپ، موللا قۇربان خېتىپ ئاخۇنۇم باشلىق قىرىق نە-پەر كىشىنى ئەلچى قىلىپ ، تارتۇق ، سوغا ـ سالاملار بىلەن يولغا سالدى . ئەلچىلەر ئىلىدىن چىقىپ ، تېز سۈرئەت بىلەن نۇرغۇن يول ، مۇساپىلەرنى بېسىپ ، ئۈچتۇرپانغا كەلدى . ئۈچ-تۇرپاندىكى خوجاملار⑥ ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت ئىكرام بىلەن ياخشى جايغا چۈشۈردى. بۇلارنىڭ ئىتائەتنامە بىلەن كېلىشتىكى سەۋەب ـ مەقسىدىنى راشىدىن خوجامغا مەلۇم قىلد-ى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن:" ۋاقىپ بولدۇم،كەلسۇن » ـ دەپ يارلىق كەلدى . ياخشى ، ئىشەشلىك خىزمەتچى، مۇلازىملارنى قوشۇپ ، ئەلچىلەرنى كۇچارغا يولغا سالدى. بۇلار كۇچار-غا يېتىپ بارغاندا، راشىدىن خوجام ئىززەت بىلەن قوبۇل قىلىپ ، ئىككى ئاي توختاتقاندىن كېيىن ، موللا قۇربان خېتىپ ئاخۇنۇمغا ئىنئام ۋە مۇكاپات بېرىپ ، كۇچاردىن خوجا باھائىد-دىن خوجامنىڭ ئوغلى سايىت خوجامنى باش قىلىپ ، ئاللا يار ئاخۇنۇمنى ھەمرا قىلىپ ، بىر

---

① غازى ـــ كاپىرلار بىلەن بولغان جەڭدە غالىپ چىققانلار غازى دېيىلىدۇ.
② ئەۋلادى رەسۇلۇللا ـــ پەيغەمبەر ئەۋلادى .
③ خان خوجام ـــ راشىدىن خوجىنى دېمەكچى.
④ ئىتائەتنامە ـــ بويسۇنۇش خېتى.
⑤ ساھىبى دۇئا ـــ دۇئا قىلغۇچى ، دۇئاگوي.
⑥ ئۈچتۇرپاندىكى خوجاملار ـــ بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

يۈز ئەللىك ئەسكەر قوشۇپ، تۇغ ـ ئەلەم (بايراق) بېرىپ، ئىلىغا يولغا سالدى. بۇلار مىڭ بىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ، مۇز داۋاندىن ئۆتتى. مۇز داۋاندىن سالامەت ئۆتكەنلىكىگە خوشال بولۇپ، شۈكرە ـ سانا ئېيتىپ، تېكەسكە داخىل بولدى. بىر نەچچە يامان غەرەزدىكى قالماقلار كېلىپ، "سىلەر نىمە ئادەم؟ قەيەردىن كەلدىڭلار؟ قەيەرگە بارسىلەر؟" ـ دەپ سۈرۈشتۈرۈپ، بۇلارنىڭ ئاز ـ كۆپلىگىنى، كۈچ ـ قۇدرىتىنى مۆلچەرلىگەندىن كېيىن، "بۇ يەردە باش ـ باشتاق، يامان ئادەملەر بار، ئۇلارنىڭ سىلەرگە دەخلى قىلىپ سالىشى ئۈچۈن ئادەم قوشۇپ، ئىلى تەۋەسىگە ئۆتكۈزۈپ قويايلى" دەپ، ئادەم قوشۇپ ئىلىغا يولغا سالدى. ئەمما مۇناپىقلىق بىلەن قوشقىنىدىكى يامان غەرەزلىرىنى ئاشكارا قىلمىدى. كۇچاردىن كەلگەنلەر خاتىرجەم ئىلىغا بېرىۋالىدىغان بولدۇق، دەپ خوش بولۇپ، ئىككى مەنزىل يول يۈردى. قونالغۇدا ئات ـ ئۇلاغلىرىنى ئوتقا قويۇپ، ئۆزلىرى ئاش ـ تاماق يەپ، غەم ـ ئەندىشىدىن خاتىرجەم يېتىپ، ھەممىسى ئۇيقىغا كەتتى. قوشۇلۇپ ماڭغان قالماقلار پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئەتراپتىكى قالماقلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. نۇرغۇن قالماقلار ئۇشتۇمتۇت باستۇرۇپ كېلىپ، تالان ـ تاراج، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. نەچچىسىنى ئۆلتۈرۈپ نابۇت قىلدى. نەچچىسىنى ئولجا قىلىپ ئەسىر ئالدى. نەچچىسى ئىسسىق كۆل تەرەپكە قېچىپ، جېنىنى قۇتقازدى. جۈملىدىن سايىت خوجام كىيىم ـ كېچەكسىز، يالىڭاچ، ئاچ ۋە زار، پاراكەندىچىلىك بىلەن ئىلىغا تەۋە يېزىلارنىڭ بىرىگە يېتىپ بېرىۋالدى. يېزىنىڭ باشلىقى ھال ـ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، ئاش ـ نان، كىيىم ـ كېچەك بېرىپ، ئىلى سۇلتانىنىڭ ھوزۇرىغا ئېلىپ كىردى. سايىت خوجام ئىلىنىڭ سۇلتانىغا بېشىغا كەلگەن ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى بايان قىلغاندىن كېيىن، لايىقىدا تون، كىيىم ـ كېچەك بېرىپ، ۋەزىپە، مائاش تەيىن قىلىپ، ئۆي ـ ماكان كۆرسىتىپ بەردى. ئاللا يار ئاخۇنۇممۇ ئارقىدىن بىر شاگىرت بىلەن ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ يېتىپ باردى. ئەمما سايىت خوجامغا ئىلى خەلقى ئىشەنچ ۋە ئىتىقات قىلمىدى. "يالىڭاچ خوجام" نامى بىلەن تونۇلۇپ، مەشھۇر بولدى. چۈنكى سايىت خوجام ئىلىغا يېتىپ بارغىچە، موللا شەۋكەت ئاخۇنۇمغا بىر گۇنانى قويۇپ، توپىلاڭچىلار تاغارغا سولاپ، تىرىك دەرياغا تاشلاپ ئۆلتۈردى، ئورنىغا يېڭىدىن بىرسىنى سۇلتان قىلدى. بۇ سۇلتانىنىڭ سايىت خوجاملار بىلەن كارى بولمىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، سايىت خوجام ئۆز ئىسپادەت، ئىستىقامەتلىرى بىلەن بولۇپ، ئاتالىق غازى① نىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلدى.

ھېبىبۇللا ھاجى پادىشا كۇچارلىق ھاجى غەزىنچى بەگنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن خۇشال بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن: "ياخشى ئىش بولمىدى، ھەممىمىز بىردىن، بىر مىللەت بولغاندىن كېيىن ئىتتىپاق بولۇپ، بىرلىكتە ئۆتسەك ياخشى بولاتتى" ـ دەپ مالال ۋە غەمكىن بولدى. بىر نەچچە كۈن مۇلاھىزە قىلغاندىن كېيىن: "بىرى، ھاجى غەزىنچى بەگدىن باشقا ئادەم كەلگەن بولسا ئەلبەتتە ئىنائەت قىلىپ، خىزمەتكارچىلىق رەسمىنى بىجا كەلتۈرگەن بولاتتىم، يەنە بىرى، خاقان ئىبقىلىمنىڭ بىر سۆز، بىر ئۇندىكى ياخشى ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامان ئادەملەر بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ، پادىشالىق قىلىپتىلا، يەنى مانجۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، تۇڭ ـ

① ئاتالىق غازى ـ ياقۇپ بەگ ئۆز دەۋرىدە "ئاتالىق غازى"، "بەدۆلەت" دەپ ئاتالغان.

گانلار بىلەن ئىتتىپاق بولۇپتىلا، تۇڭگانلارنىمۇ يوق قىلغان بولسىلا ئىتائەت قىلغان بولاتتىم. ھېلىمۇ ئۆزلىرى بىزدىن ئىلگىرى پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغان. شۇڭا بىزنىڭ ئۆزلىرىگە ئىتائەت قىلىشىمىز لازىم » - دەپ ئىتائەتنامە ، مەكتۇپ يېزىپ ، ئوشۇقچە بولغان ناتوغرا ئىشلارغا ئۆزرە ئېيتىپ ، خوتەننىڭ ياخشى ، ئېسىل مال - ماتا ، ئات - ياراغ قاتارلىق نەرسىلىرىدىن تۇرغۇن سوغا - سالام تەييارلاپ ، ئەھمەت مىراپ دىگەن ئىشەشلىك ۋە ئابرۇيلۇق كىشىسىنى ئەلچىلىككە تەيىنلەپ ، ئەللىك كىشىنى قوشۇپ، كۇچارغا يولغا سالدى . بۇلار كۇچارغا بىر مەنزىل قالغان يەرگە يېتىپ بارغاندا ، راشىدىن خوجام ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، كۇچارغا ئېلىپ كىردى . ئەھمەت مىراپ باشلىق ھەممىسىنى ئات - ئۇلاغ ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلىرىدىن ئايرىپ ، ھەر بىر كىشىنى ئۆز لايىقىدا بىردىن ئائىلىگە چۆشكۈن① تېرىقىسىدە تەقسىم قىلىپ بەردى . ياخشى مۇھاپىزەت قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى . ئىككى يىلغىچە سايرام يېزىسىنىڭ بەلگۈلەنگەن يەرلىرىدە ماكان تۇتۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاتلىق غازىنىڭ دەۋرىدە ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ، بالا - چاقا، ئەھلى - ئاياللىرى بىلەن قوشۇلۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى.

بەدۆلەتلەرنى ئاسرىغۇچى ئۇلۇق تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىققانلىقى، ئۇششاقتالدا تۇرغۇن مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ يوق قىلىنغانلىقى، قارا شەھەرنىڭ پەتھى قىلىنغانلىقىنىڭ بايانى:

غەلىبە قازانغۇچى راشىدىن خان خوجام ، خانلىق پايتەختىدە (كۇچاردا) ئولتۇرغاندىن كېيىن، شەرق تەرەپتىكى - قارا شەھەر ۋە تۇرپاندىكى - كاپىرلاردىن ئەندىشە قىلىپ ، خاتىرجەم بولالماي: "خۇدانىڭ يولىدا جىھىتنى پىدا قىلىپ، دىنسىزلار بىلەن غازات قىلىپ، غازىلىق مەرتىۋىسىنى خوش كۆرىدىغان ، شېھىتلىق دەرىجىسىنى ئارزۇ قىلىدىغان ، قورقماس باتۇر بارمۇ ؟ » دەپ جاكا قىلدى . شۇ چاغدا توختى مۇھەممەت يۈز بېشى كىلىپ : " شۇ دەرىجىنى ئارزۇ قىلىمەن، خىزمەتلىرىنى بىجا كەلتۈرىمەن » دەپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى. راشىدىن خوجام، توختى مۇھەممەت يۈز بېشىگە بىر يۈز نەپەر لەشكەرنى قوشۇپ، باھائىدىن خوجا، ئابىدىن خوجالارنى باش قىلىپ ، ئايەت ئوقۇپ دۇئا قىلىپ، دىنسىزلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن، يولغا سالدى. بۇلار بۈگۈرگە يېتىپ كەلدى . بۈگۈردە يۈزگە يېقىن مانجۇ چېرىكى بار ئىدى . بىسۈنى يوقۇتۇپ بۈگۈرنى ئالدى. شۇ ئەسنادا ئارقا تەرەپتىن ئىسھاق خوجام ، سىدىق دادخا ، مەمۇر خەلپە باشلىق بىر يۈز ئەللىك ئەسكەر ياردەمگە كەلدى . بۈگۈردىن دۇئايى خەلپە دىگەن تۇڭگان باشلىق يۈز كىشى كېلىپ قوشۇلدى . شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن لەشكەر قوشۇلۇپ بىر-

① چۆشكۈن — قونغۇچى، قونىدىغان مېھمان.

لىكتە كورلىغا يېتىپ بېرىپ پەتمى قىلدى. كورلىدىن يەنە نۇرغۇن ئادەم قوشۇلۇپ چوڭ قوشۇن ھاسىل بولدى. تۇغ - بايراق، ئوق - ساغداق①، مىلتىق - زەمبىرەك، نەيزە - ياراغ، ناغرا - سۇناي، داقا - دۇمباق ساداسى بىلەن زور لەشكەركەشلىك داغدۇغىسىنى نامايان قىلىپ، قارا شەھەرگە قاراپ راۋان بولدى. مۇشۇنداق زور ھەشەمەت بىلەن دەريا لېۋىگە يېتىپ بارغاندا، كاپىرلار كېمىنى تارتىۋېلىپ، مىلتىق - زەمبىرەك ئېتىپ، ئۆتكىلى قويمىدى. نائىلاج بولۇپ تۇرغان چاغدا، كورلىدىن قوشۇلغان باتۇرلاردىن ئىسلام خەلپە مەسلىھەت كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: "چوڭ يول بىلەن قارا شەھەرگە كىرگىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئۆتۈپ، ئۈششاقتالغا چىقىپ، ئاندىن ئارقىمىزغا يېنىپ كېلىپ، قارا شەھەرنى ئالساق." ھەممە: "خۇددى تەڭرىنىڭ ئىلھامى بىلەن كۆرسىتىلگەن ناھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى" دەپ قوبۇل قىلدى. ئارقىلىرىغا يېنىپ كورلىغا كېلىپ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، توققۇز كۈندە ئۈششاقتالغا چىقتى. بۇ يەردە ئۈرۈمچىدىن چىققان 18 مىڭ مانجۇ چېرىكى يامغۇر يېغىپ ماڭالماي، توپ - زەمبىرەكلىرىنى ھۆل بولۇپ كەتمىسۇن دەپ قۇمغا كۆمۈپ، قويۇپ، ئۆزلىرى بىپەرۋا ئارام ئېلىپ ياتقان ئىكەن. شۇنداق ھالەتتە ئىككى لەشكەر ئۇچرىشىپ ئۇ ئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى جاھانگىر خوجام ئالتە شەھەرنى قولغا كەلتۈرگەن چاغدا، بېيجىڭ تەرەپتىن "ئاي جاڭجۇن" دېگەن كاتتا مەنسەپدار كېلىپ، ئالتە شەھەرنى تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجامنى تۇتۇپ بېيجىڭگە ئېلىپ كەتكەن ئىكەن. شۇ خىزمىتى ئۈچۈن بېيجىڭنىڭ خېنى ئۈششاقتالدا ئاي جاڭجۇنگە ئاتاپ، بۇتخانا ياساپ، ھەيكىلىنى توختىتىپ، بۇ بۇتخانىنى ئالتە شەھەرنىڭ "تەربىيەت كەردىسى"② قىلدىم، دەپ يارلىق چۈشۈرگەن ئىكەن.

ئۈرۈمچىدىن چىققان 18 مىڭ مانجۇ چېرىكلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي مەغلۇپ بولۇپ، ئاقىۋەت شۇ بۇتخانىنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىۋېلىپمۇ قۇتۇلالماي نابۇت بولدى. ئۈرۈمچى تەرىپىگە بىرەرسىمۇ قېچىپ كېتەلمىدى. ئەمما قارا شەھەر تەرەپكە ئازراق قېچىپ كەتتى.

مۇشۇ پەيتتە تۇرپان تەرەپتىن ئىككى ئاتلىق خەنزۇ بىغەم ۋە بىپەرۋا چېپىپ كېلىۋاتقان ئىكەن، قالماقلار تۇتۇپ خوجامنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئاختۇرۇپ قارىسا يېنىدىن خەت چىقتى. بۇ قارا شەھەرنىڭ ئامبىلىغا يېزىلغان خەت بولۇپ، "خاننىڭ يارلىقى بىلەن مەدەت ۋە ياردەم ئۈچۈن 24 مىڭ چېرىك، 470 زەمبىرەك، 300 ھارۋا ئوق - دورا بىلەن كەلدۇق. 3 كۈندە ئۈششاقتالغا يېتىپ بارىمىز. ئالدىمىزغا نۇرغۇن ئوزۇق - تۈلۈك چىقارغىلار" دېگەن مەزمۇندا ئىكەن. خەتنىڭ مەزمۇنىنى پۈتۈن قوشۇنغا جاكالاپ، چۆلنىڭ ئاغزىنى، سۇنىڭ بويىنى توساپ تەييار بولۇپ تۇردى. 3 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن تۇغ نامايان بولدى. تۇغنىڭ كەينىدىن چېرىكلەر كۆرۈندى. ئىسلام ئەسكەرلىرىنى كۆرۈپ، بىزنىڭ ئالدىمىزغا چىققان چېرىكلەر ئوخشايدۇ، دەپ بىپەرۋا، غەم ئەندىشىسىز يېقىنلاپ كەلدى. شۇ ئەسنادا بىر تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، توختى مەھەممەت خەلپە، بىر تەرەپتىن باھائىدىن خوجام، مەمۇر خەلپە، بىر تەرەپتىن ئاپىدىن خوجام، دۇئايى خەلپە، سۇ موللا تۇڭگانلار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، ئاسماندىن

① ساغداق—ئوقدان، ئوق سالىدىغان قاچا.

② تەربىيەت كەردىسى—باققۇچى، قوغدىغۇچى، باش پانا بولغۇچى.

چۈشكەن بالا قازادەك، چېرىكلەر ئۈستىگە ئات سېلىپ بېرىپ جەڭگە كىردى. باھائىددىنخوجام،
مەمۇر خەلىپىلەرتەرىپى ئاجىز كېلىپ قاچقىلى تۇردى. ئىش يامان تەرەپكە يۈزلىنىۋاتقان ھا-
لەتتە، ئىسھاق خوجام خەۋەر تېپىپ، تىلىداغەلىبە ئايەتلىرىنى جارى قىلىپ، دىلىدا تەڭرىنىڭ
دەرگاھىغا ئاجىز ـ بىچارىلىغىنى ئاشكارا قىلىپ، لەشكەرلەرگە قاراپدۇئا قىلىپ: "(تەڭرىگە)
شېرىك كەلتۈرگۈچىلەرنى ئۆلتۈرۈڭلار» دىگەن ئايەتنىڭ روھى بويىچە ئەسكەرلەرنى جەڭگە تەر-
غىپ ۋە دالالەت قىلدى. ھەممە بىردەك يىغى ـ زارى بىلەن جەڭگە كىرىپ، گايى ئوڭنى سولغا،
گايى سولنى ئوڭغا سۈرۈپ، ئەتىگەندىن كەچكىچە، كېچىدىن تاڭ ئاتقىچە جەڭ قىلدى. چاپ ـ
چاپ ئاۋازى، توپ ـ زەمبىرەك، مىلتىق سادىسى قوشۇلۇپ پەلەكتىن ئاشتى. دىمەك،غەلىبە-
مۇۋەپپەقىيەت ئىشىگى ئىسھاق خوجام تەرىپىگە ئېچىلدى. كاپىرلار بىلەن تولۇق بىر كېچە، ئىك-
كى كۈندۈز ئۇرۇشتى. ئۇننى ئۆلتۈرگۈچى ئوتتۇزى ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈپ ھالاك قىلدى.
ئۆلارنىڭ ئادىتىدە دۈشمەن قولىدا ئۆلۈشنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس ۋە ھاقارەت دەپ بىلىدىكەن.
ئەگەر ئۆزىنى ئۆزى ھالاك قىلىشىپ بەرمىگەن بولسا، بەش كېچە ـ كۈندۈزدىمۇ ئۆلتۈرۈپ تۈ-
گەتكىلى بولمايتتى. چۈنكى ئىسلام لەشكىرى ئىككى مىڭغا يەتمەيتتى· كاپىرلارنىڭ چېرىكى بول-
سا 24 مىڭ كىشى ئىدى. بۇلاردىن بىرەرمىڭچىسى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ قۇتۇلدى. قالغانلىرى
ھالاك بولدى. بۇ چاغلاردا ئىسلام لەشكەرلىرىگە سۇ ئىچكىلى، تاماق يىگىلى ئارام ۋە پۇرسەت
بولمىغان ئىدى. ئەندى بىر ئاز خاتىرجەم بولۇپ، تاماق يېيىشكە مەشغۇل بولۇپ تۇرىشىغا: "قارا
شەھەردىن 7 مىڭ مانجۇ، ئۈچ مىڭ قالماق چېرىكى، ئەللىك ئالتە ھارۋىدا توپ ـ زەمبىرەك،
مىلتىق، يۈز ئەللىك توگىدە ئوق-دورا بىلەن تېۋىلغۇ دىگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى» دىگەنخە-
ۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن يەۋاتقان تاماقنى تاشلاپ، ھەممە ئىتتىپاقلىشىپ غازات ـ جەڭ قى-
لىش، ئۆزىنى قوغداپ جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش نىيىتى بىلەن بىردەك ئاتلىنىپ، قارا
شەھەر تەرەپكە راۋان بولدى. ئۈچ پوتەي ① مىقدارى يول يۈرۈپ "چوقۇر» دىگەن يەردە مانجۇ
چېرىگى بىلەن ئۇچرۇشۇپ، ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ باشلىنىپ كەتتى. كاپىرلار تۆگىلىرىنى چوكى-
لاندۇرۇپ، ھارۋىلىرىنى قاتار قىلىپ، ئۇنىڭ دالدىسىدا ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئوق ئېتىپ يېقىن
كەلتۈرمىگەنلىگىنى كۆرۈپ، ئىسھاق خوجام ئۇژمە چوماقلىرىنى قولىغا ئېلىپ، نامدار باتۇر، پەھ-
لىۋانلارنى ھەمرا قىلىپ، دۈشمەن ئۈستىگە ئات سالدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئىش يامان بول-
دى، دەپ تۆگىدىكى ئوق ـ دورىلارغا ئوت قويدى. نۇرغۇن ئوق ـ دورا تۆگىگىچە پارتىلاپ، نۇر-
غۇن تۆگە، ئادەم، قورال ـ ياراقلارنى ئاسماننىڭ قەھرىگە ئېلىپ كەتتى. دورىنىڭ ئىسى، ئاتلارنىڭ
ئايىغىدىن چىققان توپا-چاڭ زېمىن يۈزىنى قاپلاپ، قوياش نۇرىنى خىرەلەشتۈرۈپ، كېچىنى كۈندۈزدىن،
كۈندۈزنى كېچىدىن پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىغان، گويا قىيامەت بولغاندەك غەلىتە ئەھۋال يۈز
بەردى. نەتىجىدە كاپىرلار ئاجىز كېلىپ قاچتى. خوجاملار چاپ ـ چاپ قىلىپ قوغلاپ، تېۋىلغۇ
دىگەن جايغا بېرىپ چۈشتى. غىزا ـ تاماق يەپ بىر كېچە قونۇپ ئارام ئالغاندىن كېيىن، ئەتى-
سى قالماقلارغا يول باشلىتىپ شەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى. شەھەرگە يېقىن بارغاندا "ئىرولچى» ②
خەنزۇلاردىن ئىككىسىنى تۇتىۋالدى. بۇلارنى سوراق قىلغاندا "چوڭ يولنىڭ ئۈستىگە توپ ـ زەم-

① پوتەي — ئۆزۈنلۇق ئۆلچىمى بولۇپ تەخمىنەن 4 كىلومېتىرىكىلىدۇ.
② ئىرولچى — چارلىغۇچى، رازۋېتچىك.

بىرەك قۇرۇپ قويدى» دېدى. قالماقلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن چوڭ يولنى تاشلاپ، سول تەرەپ بىلەن يۈرۈپ، شەھەرنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، غەرب تەرەپتىكى "تېرەكلىك» دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى.

تېرەكلىك دېگەن جاينىڭ بىر تەرىپى دەريا، بىر تەرىپى تاغ، بىر تەرىپى شەھەر، يەنە بىر تەرىپىدە چوڭقۇر ئېرىق بارئىدى. شۇكۈنى شەھەرئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشلاق، بازارلارنى تامام ئېلىپ ئوت قويۇپ، ھەددىدىن زىيادە جەڭ بولدى. كاپىرلارنىڭ ئۆلگىنىنىڭ تولىلىقىدىن، ماڭغىلى يول قالمىدى. ئۇرۇش بولغان يەردە كاتتا ئىككى ئۆستەڭ بولۇپ، چوڭقۇرلىقى بىر نەيزە بويى① كېلەتتى. ئىككى ئۆستەڭ كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكى بىلەن توشاپ كېتىپ، سۇلىرى ئاقالماي، ھەر تەرەپكە تېشىپ، سۇ يىنىڭ رەڭگى ئۆزگىرىپ، قانغا ئوخشاش قىپ ـ قىزىل بولۇپ كەتتى.

گەپنىڭ قىسقىسى، شەھەر سىرتىدىكى دۈشمەنلەر يوقىتىلغان بولسىمۇ، شەھەرنىڭ ئىچىدىكى كاپىرلار دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ، سېپىلنىڭ ئۈستىدىن ئوق ئېتىپ، تاش ـ كېسەكلەرنى تاشلاپ، يېقىن بارغىلى قويمىدى. بۇ ھالەتتە ئىسلام لەشكەرلىرى ھارۋىلارنى ئېلىپ كېلىپ، قاتار قىلىپ، ئۈستىگە تۆگىنىڭ چومىنى سۇغا چىلاپ بېسىپ، ئاستىغا تاللانغان باتۇرلارنى يوشۇرغان پېتى ھارۋىنى ئىتتىرىپ بېرىپ، دەرۋازىغا ئوت ياقتى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئەس ھوشىنى يوقۇتۇپ، ئەقلىدىن ئازدى. يورۇق جاھان كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈندى. قول ـ پۇتى پالەچ بولۇپ، مىلتىق ـ قۇراللىرى يەرگە چۈشتى. ئۆلۈك، يا تىرىكلىكىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ قالدى.

شۇ چاغدا "خوجەك قازى» دېگەن كىشى قالماقلارغا تەرجىمان ئىكەن. خوجەك قازى قالماقلارغا: " خوجامللار ئۇلۇق كىشىلەر، ئۇلارغا ئوق ئاتماڭلار. دۇئايىبەد② قىلىۋەتسە ھەممىڭلارغا ئوت كېتىپ، كۆيۈپ تۈگەيسىلەر» دېگەن ئىكەن، قالماقلارغا بۇ سۆز ماقۇل كېلىپ:" بىز جاھانگىر خوجا زامانىسىدىن تارتىپ، خاننىڭ يارلىقى بىلەن قەشقەرگە بىر قانچە قېتىم بېرىپ، خوجامللارغا ئوق ئېتىپ، جەڭ قىلدۇق، ئەمما بىزلەرگە ئوبدانلىق بولمىدى. ئارىمىزغا كېسەل تارقاپ، نۇرغۇن ئادەملىرىمىز ئۆلۈپ كەتتى. چارۋا ـ ماللىرىمىزغا چېچەك چىقىپ نابۇت بولدى، ئەمدى خوجامللارغا ئوق ئاتمايمىز. » دەپ چەتكە چېكىنىۋالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ، شەھەرنى ۋەيران قىلىپ، كاپىرلارنى تار ـ مار قىلدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت بەختىيار،
بولۇر پەتھ، نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار.③

خاھى مەنسەپدار، خا، ئادەتتىكى چېرىكلەر، خاھى پۇخرا بولسۇن، بىر ھەپتە ئىچىدە ئىككى يۈز مىڭدىن ئارتۇق دىنسىز كاپىرلار يوق قىلىندى. مۇشۇ جەريانىدا ئىسلام لەشكەرلىرىدىن بىر يۈز ئەللىكچە كىشى قۇربان بولۇپ، شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان بولسا، ئۈچ يۈزچە كىشى جا-

① نەيزە بويى ــ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بولۇپ، تەخمىنەن ئىككى مېتىرغا يېقىن.
② دۇئايىبەد ــ يامان دۇئا، يامان ئىشنىڭ بولۇشى ئۈچۈن قىلىنغان دۇئا.
③ پادىشاغا بەختىي دولەت كەلسە، غەلىبە ـ مۇۋاپپەقىيەتمۇ قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

راھەتلىنىپ، زەخمىدار بولدى. ئۇنىڭغا خاس قۇدرىتى بىلەن ئاسىرىغۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجام غالىپ بولدى. غەلىبە شوكرانىسى ئۈچۈن ئىسھاق خوجام نامازشۇكرانە① ئوقۇپ، ھەمدۇ ـ سانا② ئېيتتى. ھەممە خۇشاللىقتا چۆمدى. شاتلىق سادالىرى، غالىبىيەت ئاۋازلىرى پەلەكتىن ئاشتى.

تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان جەڭ ـ غازاتلاردا بۇنداق ئۇرغۇن دىنسىز چېرىكلەرنىڭ نابۇت بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ۋە ئىشتمىگەن. «رەۋزەتىسسافا»، «ئاتەشكەرە»، «تارىخى رەشىدى»، «شەھرى خىيە»③ ۋە باشقا تارىخ كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بىر زامانلاردا بۇنىڭدىنمۇ كۆپ مۇسۇلمانلار ھالاك بولۇپ، كاپىرلار غالىپ بولغان ۋەقەلەرمۇ كۆرۈلگەن. ئەمما بۇ قېتىمقى جەڭدە كاپىرلار مەغلۇپ بولۇپ، مۇسۇلمانلار غالىپ ۋە ئۈستۈن بولدى. شۇنداق قىلىپ، مۇسۇلمان، تۇڭگان ۋە قالماقلار باتۇر، پەھلىۋان ھەممە لەشكەرى ئىسلام ئىتتىپاقلىشىپ، ئەۋلادى رۇسۇلىللا، غەلىبە ۋە مۇۋاپىقىيەت قازانغۇچى خوجا ئىسھاق خوجامنى ئۆزلىرىگە ئېمىرلەشكەر④ قىلىپ سايلاپ، ناغرا ـ كاناي، داپ ـ دۇمباق سادالىرى بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. ھەممە قوللىرىنى كۆكسىلىرىدە قويۇپ، تازىم بىلەن بوي سۇنۇپ، ئىتائەت قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

نەزم

مەسنەدى شاھلىقتا ئولتۇردى سائادەت كۈنلىرى،
تەختىگە چىقتى ئاچىلىپ غۇنچە يەڭلىغ باغلىرى.⑤

نەتىجىدە يەتتە پۇشتىدىن تارتىپ جىنازىغا ئوخشاش ئورۇق ئاتقا، ياغاچ لىڭگىرچاق توقۇپ، ياغاچ ئۈزەڭگۈ، شوينا قوشقۇن سېلىپ مىنىپ كەلگەن سەھرالىقلار، ئارغىماق ـ توپچاق ئاتلارغا، قىممەت باھالىق بېيجىن ئېگەرلىرىنى توقۇپ، ئالتۇن ـ كۆمۈشتىن ھەل بېرىلگەن ئۈزەڭگۈ، قوشقۇن سېلىپ مىنىدىغان بولدى. ياز كۈنلىرى بېشىغا تۈزۈككىنە دوپپا، قىش كۈنلىرى ئىسسىققىنا تېرە تۇماق كەيمىگەن، خام (ماتا) چاپاندىن باشقىغا قۇدرىتى يەتمىگەن، بەشتەڭگە پۇلنى ئېشىنىپ خىراجىتى ئۈچۈن يېنىغا سالالمىغان كىشىلەرمۇ ئېسىل قىممەت باھا تۇماققا، تۈلكە، سۆلەيسۇن تېرىسىدىن قىلىنغان ئالى جۇۋىغا مۇيەسسەر بولۇپ، تاۋار ـ دۇدۇنلاردىن پايتىما قىلىپ، خورجۇن ـ خورجۇنلاردا ئالتۇن ـ كۆمۈش، تاغار ـ تاغارلاردا تاۋار ـ دۇدۇنلارغا ئىگە بولدى. ئەسكەر باشلىقلىرى، پانسەت⑥، يۈز بېشى، ئونبېشى قاتارلىقلارنىڭ ئىگە بولغان ئالتۇن ـ كۆمۈش، ئات ـ ئۇلاق، ئىگىن ـ ئاياقلارنىڭ ھېساۋى يوق ئىدى.

قارا شەھەر پەتھ بولۇپ، يۇرت سەرەمجام تاپقاندىن كېيىن، ئىسھاق خوجا، جەڭ ۋەيـ

---

① نامازشۇكرانە ـــ بىرەر ياخشىلىققا ئېرىشكەنلىكىنىڭ خۇشاللىقى ئۈچۈن ئوقۇلىدىغان ناماز.
② ھەمدۇ ـ سانا ـــ تەڭرىگە ئېيتىلىدىغان مەدھىيە، ماختاشلار.
③ «رەۋزەتىسسافا» «ئاتاشكەرە» «تارىخى رەشىدى»، «شەھرى خىيە» ـــ مەشھۇر تارىخى ئەسەرلەرنىڭ نامى.
④ ئېمىرلەشكەر ـــ ئەسكەر باشلىقى، باش قوماندان.
⑤ ياخشى كۈنلەردە گۈل غۇنچىسىدەك ئېچىلىپ پادىشالىق تەختىدە ئولتۇردى.
⑥ پانسەت ـــ ھەربى مەنسەپ نامى، لەنجاڭ دەرىجىسىگە تەڭ.

رانچىلىقى، ئوت ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغان مىلتىق، توپ ـ زەمبىرەك، ئوق ـ دورا قورال ـ ياراق، مال ـ مۈلۈكلەرنى، ھەربىي يۈرۈشتە، ھېرىپ ـ چارچاپ ياكى جاراھەتلىنىپ سەپتىن چۈشۈپ قالغانلارنى يىغىپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن، ئۈششاقتالغا مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتتى. بۇلار ئۈششاقتالغا بېرىپ نەزەر سالسا، ئەسلىدىكى ئۈششاقتالنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كەڭ قارا ساي خۇددى قىزىل كېگىز يايغاندەك، كاپىرلارنىڭ خۇنى بىلەن قىزىللىققا پۈركۈنۈپتۇ. پەرھات قەۋرىسى ئۈستىدىكى دەشتى كىرەنىڭ لالىزار گۈل ـ گۈلۈستانلىقىدىنمۇ زىيادە بەرق ئۇرۇپتۇ. بۇ مەنزىرىنى سەيرى تاماشا قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكرى ـ سانا ئېيتىپ، قورال ـ ياراغ، ئالتۇن ـ كۈمۈش، مال ـ مۈلۈكلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

خوجا ئىسھاق غازى خوجام ـ خۇشخۇي، مۇلايىم، ئادىل، كۆڭلى ئوبدان، ساددا، چىققىشقاق، سېخى، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يەيدىغان، غەيرەتلىك، پەھلىۋانكىشى ئىدى. « پادىشا قايسى دىن، قانداق ئېتىقادتا بولسا، خالايىقمۇ شۇنداق بولىدۇ »دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، شۇ چاغدىكى لەشكەرلەرنىڭمۇ كۆڭۈللىرى ساپ، نىيەتلىرى توغرا ئىدى. « نىيىتى قانداق بولسا، ھەركىتىمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەن ھەدىسكە ئاساسەن، نىيەتلىرى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەممىلىرى غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدى. پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت ۋە مۇستەھەپ ① ئەمەللىرىنى ئورۇندىغاندا نىيەت توغرا بولمىسا، ئۇنىڭ ساۋاق ۋە نەتىجىسى بولمايدۇ. غازات بولسا ئۇلۇغ پەرزلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، غازات قىلىش ئۈچۈن ئەلبەتتە ياخشى نىيەت، توغرا مەقسەتنىڭ بولۇشى لازىم ۋە زۆرۈر. خوجا ئىسھاق خوجام باشلىق پەھلىۋان، باتۇرلار ۋە پۈتۈن لەشكەرلەرنىڭ ئۇلجا ئالاي، ياكى "باتۇر" دېگەن نام كۆتۈرەي، ياكى شۇباھانە بىلەن بىرەر مەملىكەتكە ھاكىم ، پادىشا بولاي دېگەندەك يامان خىيال، ناتوغرا غەرەزى يوق ئىدى. ھەممىلىرى بىردەك كاپىرلارنى تار ـ مار قىلماق، ئەجەل يەتسە تەڭرى يولىدا جېنىنى پىدا قىلماقتىن باشقا مەقسىدى يوق ئىدى. ئۇلۇغ تەڭرىم، ئۆزىنىڭ پەزلى كەرىمى بىلەن ھايات قالغانلارغا غازىلىق بەختى دۆلىتىنى، ئۆلگەنلەرگە شەھىتلىقنىڭ ئالى دەرىجىسىنى بەردى. ھازىرغىچە رۇسۇلۇللانىڭ سۈننەتلىرىگە مۇۋاپىق غازات قىلغان گورۇھ بەلكى مۇشۇ بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقى ئەھۋالنى تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ . ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممىگە ئىنساپ، ياخشى نىيەت، خالىس ئەقىدە ئاتا قىلغىن. جىمى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى ـ مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن دۇئالىرىمنى ئىجابەت قىلغىن.

قۇدرىتى چەكسىز ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سېيىت ئىسھاق خوجام تۇرپان غازاتىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپاننى قولغا كىرگۈزۈش بىلەن يەنە بىر نەچچە شەھەرلەرنى پەتىھ قىلغانلىقى، نۇرغۇن قىتان ئەھلى نابۇت بولغان ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكىنىڭ بايانى

دۆلەت ئۇلۇغلىرى، پاراسەتلىك ئەرپابلارنىڭ نۇرلۇق كۆڭۈللىرىگە ئاشكارا ئولغايكىم، ھوقۇق ۋە ئۇلۇغلۇقنىڭ ۋارىسى بولغان سېيىت ئىسھاق خوجام، قارا شەھەردىكى كاپىر ـ قالماقلارنىڭ جېڭىدىن پارىغ بولۇپ، كونا تۇرپاننى پەتىھ قىلىشنى ئارزۇ قىلىپ، ئېمىر ـ

① پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت، مۇستەھەپ ـ ئىسلام شەرىئىتى بويىچە مۇسۇلمانلارنىڭ ئورۇندىشى لازىم بولغان ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مۇھىم ۋە مۇھىمسىزلىق دەرىجىسىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاتالغۇلار ـ ئۇلچەملەر.

ئومۇرا، باھادىر، دادخالارنى چاقىرىپ مەسلىھەت قىلدى. ھەممە ئەرباپلار بىر ئېغىزدىن «تۇرپان يولىنىڭ قاتتىقلىقى ھەممە ئىنسانلارغا قوياشتەك رۇشەندۇر. بۇ توغرىدا ئايغىر بۇلاق دېگەن جايدىكى تاققا مېتىن بىلەن ئويۇپ پۈتۈلگەن مۇنداق مەزمۇندىكى بىر خەت بار: "بىرىنچى قېتىم بۇ يولدا ماڭغان كىشى بىلمەسلىكتىن، تىجارەت ۋە نەپىقە ئەھلى ئايال، دەپ نادانلىق بىلەن ماڭغان بولغاي، ئىككىنچى قېتىم ماڭغانلار ناھايىتى زورۇرلىكتىن، ياكى ئەسھا بول كەھپنى زىيارەت قىلىش نىيىتى بىلەن ماڭغاندۇر. ئۈچىنچى قېتىم ماڭغانلارنىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق." بۇ خەتنىڭ قايسى زامان، قايسى ۋاقىتتا پۈتۈلگەنلىكىنى ھېچكىمسى بىلمەيدۇ. شۇڭغا لايىق نان - توقاچ، ئوزۇق - تۈلۈك، قورال - ياراغ راسلاپ، ئاندىن يولغا چىقساق ياخشى بولۇرمىكى» دەپ مەسلىھەت بىرىشتى. بۇ مەسلىھەت ھەممىگە ناھايىتى ياقتى. نۇرغۇن ھارۋا، تۆگە، ئات - ئېشەكلەرگە ئوزۇق - تۈلۈك، قورال - ياراقلارنى ئارتىپ، سائادەتلىك كۈن، ياخشى سائەتتە غەلىبە، مۇۋەپپەقىيەتكە ئاتلاندى. تارىخى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىر ① رەبىئول ئاخىرنىڭ ئون سەككىزى يولغا چىقىپ، تېۋىلغو دېگەن مەنزىلگە كېلىپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئارام ئالدى. غەلىبە قازانغان بۇ لەشكەرلەر نۇرغۇن كاپىرلارنى ئۆلتۈرۈپ يۈرەكلىرى توختىغان، كۆزلىرى قىزارغان، ئاجىزلىرى كۈچلۈك، كۈچلۈكلىرى باتۇر بولغان ئىدى. ھەر بىرلىرى ئۆزلىرىنى ئىسپەندىيار، رويىن تەن، قەھرىمان تۇھەمتەن چاغلاپ، رۇستەم ۋە بەرزو دېنىمۇ② پەھلىۋانراق، دەپ ئويلايتتى.

شۇڭا ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىنايىتىگە ئۆزىنى ئاتاپ، بىر نىيەتتە خالىس غەرەز بىلەن تەڭرىگە تەۋەككۇل قىلىپ: "دىنىغا ياردەم بەرگەن كىشىلەرنى غالىپ قىل، دىننى خار قىلغان كىشىلەرنى مەغلۇپ قىل" دېگەن دۇئانى توختىماي تەكرارلاپ، يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر③ ئېيتىپ، يولغا راۋان بولدى. ئەمما كاناي - سۇنايىنىڭ ساداسى، نەغمە - ناۋانىڭ ئاۋازى، لەشكەرلەرنىڭ ھەيۋەتلىك تاماششاسى، ئوق - ساغداق، نەيزە - قىلىچ، توغ - ئەلەملەرنىڭ دەبدەبەسى، پوش - پوش غەۋغاسى، كۆك ئاسماندىن ئۆتۈپ يۇقۇرقى ئالەمدىكىلەرنىمۇ پاراكەندە قىلدى. ئۇششاقتالغا يېتىپ بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرى يولنىڭ ئۈستىدە توپ - توپ، دۆۋە - دۆۋە بولۇپ يېتىپتۇ. بىر تەرىپى تاغ باغرى، بىر تەرىپى سۇنىڭ قىرغىقى بولغانلىقتىن، مېڭىشنىڭ ئىمكانىيىتى قالماپتۇ. چۈنكى دىخانلار ئېتىزلىقتا ئورغان زىرائەتتەك، ياكى سايىنىڭ تېشىدەك ئۆلۈك بىلەن پۈتۈن دەشتى - باياۋان توشۇپ كەتكەن ئىدى. ھەشە - مەدىكار سېلىپ، ئۆلۈكلەرنى بىر تەرەپكە تارتىپ يول ئېچىپ ماڭدى. كېيىنكى نۆۋەتتە مانجۇ چېرىكلىرى كەلگۈچىلىك بۇ ئۆلۈكلەر يول ئۈستىدە قۇرۇپ - چىرىپ ياتتى. ئەمما ھاۋانىڭ ئىسسىقلىقىدىن ئۆلۈكلەرنىڭ تېرىلىرى قۇرۇپ تارتىشىپ، بەزىلىرى باش ئورنىۋاتقاندەك، بەزىلىرى چاڭگال سالغاندەك، بەزىلىرى سوراقچى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندەك قىياپەتتە بولۇپ قالغان ئىدى. كېيىنكى چاغدا بۇ يول بىلەن، يۈرگەن يولۇچى ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئات

① تارىخى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىر رەبىئول ئاخىرنىڭ ئون سەككىزى — 1864 -، 1865- مىلادىيغا توغرا كېلىدۇ.

② ئىسپەندىيار، رويىن تەن، تۇھەمتەن، رۇستەم، بەرزو دېگەنلەر قەدىمى ئىراندىكى پىشدادىيان ۋە كەيانىيان سۇلالىلىرىدىكى پەھلىۋانلارنىڭ نامى.

③ تەكبىر — تەڭرىگە مەدھىيە ئوقۇپ يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن چاقىرىش تەكبىر دېيىلىدۇ

ئۇلاغلىرىنىڭ ئايىغىدا كاپىرلارنىڭ ئۇستىخانلىرى تاش ـ توقماق موسەللەك پۇتلۇشۇپ تۇراتتى. بۇنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ئىسھاق خوجام ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ غەيرەتلىرىگە ئاپىرىن ئېيتىپ دۇئا قىلاتتى. لېكىن ئاتىلىق غازى ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، سېيىت ئىسھاق خوجامنى كۈچاردىن بىكار قىلىپ، يەركەنگە ئېلىپ بېرىپ، مۇھەممەت يۇنۇس دادخاغا تاپشۇرۇپ، ھەر كۈنلۈك تەمىنات ـ خاراجىتى ئۈچۈن بىر دانە قىزىل تىللا، ھەر ھەپتىدە ئۆز لايىغىدا تون ـ سەرۇپاي، ھەر يىلدا ئىككى مىڭ چارەك ئاشلىق بېرىشنى تەيىنلەپ، غەمخۇرلۇق يارلىغى چۈشۈرگەن ئىدى. بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن مۇھەممەت يۇنۇس دادخا ئاتىلىق غازىغا مۇنداق دەپ ئەرز يازدى: "مەرھەمەت پانا① ئاتىلىق غازى يارلىق قىلغان تەمىناتنى ئىسھاق خوجىغا بىر نەچچە يىلدىن بېرى بېرىپتۇردۇم. يېرىمىنى بېرىپ، يېرىمىنى توپلاپ، ئالىلىرىنىڭ نۇسرەتلىك قوشۇنلىرىغا يەتكۈزۈپ بەرسەم، يەركەن ئىچى ئەرزانچىلىق بولغانلىقتىن شۇمۇ يېتەتتى."

ئاتىلىق غازى بۇ ئەرزنى كۆرگەندىن كېيىن، كايىشلىق بىلەن قايتا غەمخۇرلۇق يارلىغى چۈشۈرۈپ: "خەسىس، بېخىللىقىڭدىن ئىسھاق خوجىغا تەمىناتنى ئاز تەيىن قىلغان ئىكەنمەن. بۇ ئالى يارلىقنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، بۇرۇن تەيىن قىلغان تەمىناتنى ئىككى ھەسسە ئاشۇرۇپ بېرىپ، ئالى دۆلىتىمىز ھەققىگە دۇئا ئالغايسىز. ئىسھاق خوجانىڭ ئۇششاقتالدا قىلغان جەڭ ۋە غازاتلىرىنى، ئۇ يەردىكى كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنىڭ ئۇستىخانلىرىنى ئۆز كۆزىڭىز بىلەن كۆرگەن، مېنىڭ ئورنۇمدا سىز بولغان بولسىڭىز، ئىسھاق خوجىنىڭ دەستۇرخانىغا پۈتۈن يەركەننى يېزا ـ قىشلاقلىرى بىلەن ئىنئام قىلىپ بەرگەن بولاتتىڭىز" دەپ ئىنساپ ۋە دىيانەت يولىدىن ئەمرى قىلدى. بۇ ئەھۋال ئاتىلىق غازىنىڭ ناھايىتى دىيانەتلىك كىشى ئىكەنلىكىگە، ئىسھاق خوجامنىڭ غەيرەتلىك ۋە باتۇرلۇقلىرىغا گۇۋا بولالايدۇ.

ئەمدى ئەسلىدىكى قىسسىمىزگە كەلسەك، سېيىت ئىسھاق خوجام پۈتۈن لەشكەر، ھەممە باتۇر ـ پەھلىۋانلىرى، توپ ـ زەمبىرەكچىلىرى بىلەن ئوت ـ بوغۇز، نان ـ توقاچلىرىنى ئېلىپ، ئۇششاقتالدىن يولغا چىقىپ، دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردىن چىقىپ قارا قىزىلدا قونۇپ، ئاندىن "كۈمۈش" دېگەن قونالغۇغا يېتىپ باردى. كۈمۈشتە 30 ــ 40 ئۆيلۈك كىشى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن تەسلىكتە كۈن كۆچۈرگىدەك ئازغىنا سۇ ۋە زېمىن بولسىمۇ، ئەمما ئوت ـ خەشەك، ھەتتا چىش كولىغىدەك ياغاچ تېپىلمايدىغان جاي ئىدى.

كۈمۈشتىن چىقىپ، ئۈژمە دەڭگە باردى. ئۇ يەردىن چىقىپ ئايغىر بۇلاق مەنزىلگە چۈشتى. بۇ يەردىمۇ ئازراق سۇ بولۇپ، ئاتلارنى نۆۋەت بىلەن سۇغارسا ئاران كۇپايە قىلاتتى. بۇ يەردىن چىقىپ سۇ بېشىغا كەلدى. بۇ يەردىن ئۆتۈپ توخسۇنغا يېتىپ باردى. توخسۇن خېلى كاتتا يۇرت بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى ئىدى. بۇ يەردىن ئۆتسە تۇرپانغا داخىل بولاتتى. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا مىڭ بىر جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن تۇرپان ئىقلىمىغا يېتىپ باردى.

سېيىت ئىسھاق خوجامنىڭ غالىپ لەشكەرلىرى يېتىپ بارغىچە، تۇرپاندا تۇرۇۋاتقان سايراملىق خوجىلاردىن مەسۇمخان خوجا ئاتلىق بىر ئۇلۇغ كىشى بولۇپ، تۇرپانلىق قاسىم جەڭچى،

① مەرمەمەت پانا ـ قول ئاستىدىكىلەرگە مېھرى شەپقەت قىلغۇچى.

ۋاھىتخەلىپە، خوجازاھىت خەلىپە، ھەجى باقى خەلىپە دىگەنلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۇرپاننىڭ سەھرا - قىشلاقلىرىدىكى چېرىك، ئېلىپ - سا تار خەنزۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، بىر - ئىككى قېتىم شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، جەڭ قىلغان بولسىمۇ، تەڭ كېلەلمىگەن. خەنزۇلار شەھەر دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ قامىلىۋالغان ئىكەن.

تۇرپانغا قاراشلىق سەھرالاردا ئون توققۇز ئورۇندا چېرىك ۋە ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار بولۇپ، بەزى ئورۇندىكىلىرىنىڭ سانى يەتتە - سەككىز مىڭ، بەزى ئورۇندىكىلىرى ئۈچ - تۆرت مىڭ كېلەتتى. بۇلارنىڭ ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، قالغانلىرى شەھەرگە كىرىپ قامىلىۋالغان ئىدى. شۇنداق ھالەتتە خوجا ئىسھاق خوجام ھەشەمەتلىك لەشكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ، شەھەر ئەتراپىغا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھەر تەرەپكە قاراۋۇل، پايلاقچى، خەۋەرچىلەرنى قويۇپ، ھوشيار تۇردى. تۇرپان شەھىرىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، قامىلىۋالغان خەنزۇلارنىڭ سانى كۆپ ئىدى. كۈن ئارىلاپ ھەر ئىككى تەرەپ توپ - زەمبىرەك ئېتىپ، سوقۇشۇپ تۇردى. نۇرغۇن خەنزۇلار نابۇت بولدى. ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرىدىنمۇ بىر مۇنچە كىشى شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچىپ، جەننەتكە داخىل بولدى ①. ئەمما شەھەر پەتىھ بولمىدى②. ئاقىۋەت بىر نەچچە يەرگە ئىگىز "شەبىيە"③ باغلاپ، ئۈستىگە بىر نەچچە باتۇر - پەھلىۋانلارچىقىپ، شەھەر ئىچىگە ئوق ئېتىپ، كاپىرلارنى باش چىقارغىلى قويمىدى. مۇشۇ ھالەتتە ئۈرۈمچىدىكى سودالويە، داۋۇتخەلىپەلەردىن كىشى كېلىپ: "ئۈرۈمچىنىڭ سەھرالىرىدىكى مانجۇلارنى قوغلاپ شەھەرگە قامىدۇق، بىزگە مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ، خوجاملاردىن بىر كىشىنى باشلىق قىلىپ، لەشكەر ئەۋەتىلسە" دىگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. خوجا ئىسھاق خوجام بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال باھائىددىن خوجامنى بىر مىڭ لەشكەر بىلەن، مەسۇمخان خوجامغا، ۋاھىت خەلىپە، زاھىتخەلىپەلەرنى قوشۇپ، ئىككى مىڭ لەشكەر بىلەن، توڭگان مانۇرخەلىپە، ئېلى خەلىپەلەرگە توپ - زەمبىرەك، ئوق - دورىلار بېرىپ، بىر مىڭ تۇڭگان لەشكەر بىلەن، رەھمەت باتۇر، ھەجى باقى خەلىپەلەرنى بىر مىڭ لەشكەر بىلەن ئۈرۈمچىگە يولغا سالدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ ئۈرۈمچىنى پەتىھ قىلدى. بۇ جەرياندا ئوتتۇز مىڭدىن كۆپرەك كاپىر يوقۇتۇلدى. ئۇ يەردىن مېڭىپ، ئون ئالتە مىڭ كاپىرنى يوقۇتۇپ، جىمسارنى ئالدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ "گۇچۇڭزى"④ غا باردى. گۇچۇڭزى ناھايىتى چوڭ - كاتتا شەھەر بولۇپ، كاپىرلارمۇ تولا ئىكەن. "گۇچۇڭزى" دىگەن خەنزۇ زابانىدا "ئىت قورۇتى"، يەنى ھاۋاسى يوق، دىگەن بولىدىكەن. سەھرا - قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى بولۇپ، ھەممىسىدە خەنزۇلار بار ئىكەن. ئۆيلۈك ھاۋاسىدا تەخمىنەن ئىككى لەك⑤ ئۆيلۈكتىن كەم ئەمەس ئىدى، دىيىشىدۇ. ھەممىسىنى يوق قىلدى. ئەمما يىراق تاغ باغرىغا ئورۇنلىشىۋالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇ يەردىن يۈرۈپ، سەنتەيگە باردى. بۇ يەردە ئونبەش مىڭدىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. بۇ يەردىن فۇكاڭغا باردى. ئون ئىككى مىڭ كاپىرنى يوق قىلدى. ئۇ يەردىن يۈرۈپ جەبەكوغا بېرىپ، ئوتتۇز مىڭچە كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئاندىن قارا

① داخىل بولدى — كىردى، كىرىپ كەتتى.

② پەتىھ بولمىدى — قولغا كىرگۈزۈلمىدى، بوي سۇندۇرۇلمىدى.

③ شەبىيە — سېپىلنىڭ تېشىدا تۇرۇپ، ئىچىگە ئوق ئېتىش ئۈچۈن ياغاچتىن ياسالغان ئېگىز لاپاس.

④ گۇچۇڭزى — ھازىرقى گۇچېڭ ياكى چىتەينى دىمەكچى.

⑤ ئىككى لەك — ئىككى يۈز مىڭ

باسونغا يېتىپ بېرىپ، ئونبەش مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى. شۇ يەردىن يۈرۈپ ماناسقا باردى. ئاتمىش مىڭ كاپىرنى يوق قىلدى. بۇ يەردىن مېڭىپ، جىڭغا يېتىپ بېرىپ، قىرىق مىڭ كاپىرنى يوق قىلدى. جىڭدا قاتتىق جەڭ بولغان بولسىمۇ، كەرەملىك تەڭرىم غالىبە ئاتا قىلدى. خەلىپىلەر، ئەسكەر باشلىقلىرى ئولجا - غەنىمەتلەرگە تويۇپ - تولۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. بۇ شەھەرلەرنى ئىككى ئاي ئىچىدە قولغا كىرگۈزۈپ، بىر تەرەپ قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسى ۋەيران ھۇۋقۇشقا ماكان بولدى.

شۇ كۈنلەردە ئابىدىن خوجامنى باش قىلىپ، لوكچۇنلۇك ھەسەن قاسىم باتۇر، تۇڭگان خۇ خەلىپە، كۇچارلىق توختى مەھەممەت خەلىپە، شاھيارلىق موللا ئوسمان شەيخ باتۇر، ئىدرىس خەلىپە، موللا يولداش مىرزا، ئاقسۇلۇق ئوشۇر خەلىپە، ھىدايىتۇللا خەلىپە، مۇسا مىڭ بېگى، قەشقەرلىق قۇربان خەلىپە، مۇسا خەلىپىلەرنىڭ بەزىلىرىنى يەتتە - سەككىز يۈزدىن، بەزىلىرىنى مىڭدىن ئادەمگە باش قىلىپ، مورى تەرەپكە چوڭ يول بىلەن يولغا سالدى. بەش مەنزىل يول يۈرۈپ "چىقتىم" دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، چوڭ يولنى تاشلاپ، سول تەرەپ تاغ ئارىسى بىلەن يۈرۈپ، داۋاندىن ئېشىپ، "تاز بۇلاق" دېگەن يەرگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ "يى سەنگا جىڭزى" دېگەن يەردىكى مانجۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئونمىڭچە كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئۇ يەردىن يى باجىڭزىغا يېتىپ بېرىپ، ئون ئىككى مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ، "تاللىق" دېگەن يەر بىلەن مورىغا يېتىپ باردى. مورىنىڭ سېپىلى يوق شەھەر بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزىلىرى ناھايىتى كاتتا ئىدى. مانجۇلار ھېساپسىز دىگۇدەك كۆپ ئىكەن. نۇرغۇن جەڭلەر بولۇپ، كۆپچۈلىگى ھالاك بولدى. ئازراقلىرى مۇسۇلمان بولۇپ، جېنىنى قۇتقۇزۇپ ئامان قالدى. مورىدىن يۈرۈپ دوڭكىچىن شەھەرىگە يېتىپ باردى. ناھايىتى كۆپ جەڭ - مۇجادىلەر بولۇپ، قىرىق - ئەللىك مىڭ كاپىر ئۆلدى. ئەمما شەھەر پەتھ بولمىدى. ئاقىۋەت مانجۇلار غالىپ كەلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى سوغاقنىڭ قاتتىقلىقىدىن قىينىلىپ، بەرداشلىق بېرەلمەي تۇرپانغا يېنىپ كەلدى.

بۇ چاغدا تۇرپان شەھىرىمۇ پەتھ بولمىغان ئىدى. بۇ ئارىلىقتا نۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى شۇكى، سۇ خەلىپە دېگەن بۇ گۆردە قالغان ئىدى. كېيىن كېلىپ، تۇرپاننىڭ پەتھ بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ ئېيتتىكى: "تۇرپان شەھىرىنى قولغا كىرگۈزمىگۈنچە ھېچ نەرسە يېمەيمەن" دەپ ۋەدە قەسەملەر قىلىپ، ئادەملىرى بىلەن شەھەرگە قاراپ ئات سالدى، مانجۇلارنى قوغلاپ، ئارىلىشىپ شەھەرگە كىرىپ كەتتى. كاپىرلارنىڭ باشلىرىنى كېسىپ، تاشنى ئاتقاندەك سېپىلدىن ئاتىلدۇرۇپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئاتاتتى. ئاقىۋەت ئەجەل ئوقى كېلىپ تەگدى. كاپىرلار قورشاپ ئېلىپ، ئۆلتۈرۈپ كىيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئاقتۇردى. يانچۇقىدىن موھۇرى (تامغۇسى) چىقتى. مۇنى كۆرۈپ، كاپىرلار چوڭ باشلىق ئىكەن دەپ كاپىرلار ئوت قالاپ كاۋاپ قىلىپ بىر لوقمىدىن يېدى.

تۇرپاننىڭ شەھەر ئىچىگە قامىلىۋالغان كاپىرلار ئامباردىكى ئاشلىقلارنى باھاردا پۇقرالارغا ئۆسۈتنە بەرگەن ئىدى شۇڭا ئاشلىقى تۈگەپ، ئاچارچىلىقتىن خا ئات، خا ئىت-ئېشەك، ھەتتا كىچىك بالا، قېرىلىرىنى يەپمۇ ناھايىتى بىتاقەت بولدى. چۈنكى تۆرت ئايدىن بېرى شەھەر پەتھى

بولماي قامىلىپ قالغان ئىدى. بىر كۈنى ئىسھاق خوجام تۇرپان شەھىرىنىڭ بول ئېرىق① تەرىپىدىكى دەرۋازىسىنى توساپ ياتقان ئەسكەرلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ: «مانجۇلار بېيجىڭ تەرىپىگە كەتسۇن، يول بېرىمىز» دەپ جاكا قىلدى.

ھەممە مانجۇلار يولغا چىقتى. ئالدى بول ئېرىققا يېتىپ بېرىشى بىلەن ئىسلام لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىپ چاپ-چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، تىرىك قالغانلىرىنى ئەسىر قىلىپ، لەشكەرلەرنىڭ خىزمىتىگە سالدى. شەھەر ئىچىدىكى ئوق-ياراغ، ئەسباپ-ئالەت، ھەممىجەڭ ئەسلىھەلىرىنى غەنىيمەت ئېلىپ، مۇسۇلمانلار شات - خۇرام، كاپىرلار غەم بىرلە پەرىشان بولدى. شۇنداق قىلىپ تۇرپان شەھىرى ئىچىدىكى چېرىكلەر ۋە ئون توققۇز يېزىدىكى خوجا②، مەي مەي چى③ لار بولۇپ بىر يۈز ئوتتۇز - مىڭدىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. مۇسۇلمانلاردىن تۆرت يۈزچە كىشى شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچىپ جەننەتكە سازاۋەر بولدى.

تۆرت ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە بۇ تەرىپى ئۈرۈمچى، ئۇ تەرىپى مورى ۋە دوڭكىچىن بولۇپ تۆرت لەكتىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى.

بۇ ھەرگىزمۇ مۇبالىغە ئەمەس. مۇبادا خۇشخۇيلۇق بىلەن قەلەمنىڭ تىزگىنىنى مۇبالىغە تەرىپىگە مايىل قىلىپ، بولغان ۋە ئۆتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلى بايان قىلسام ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىغا مالاللىق يېتىپ مۇددىئا ۋە مەقسەتتىن يىراقلىشىپ قالۇرمەن دەپ مىڭدىن يۈزىنى، يۈزدىن ئوننى، ئوندىن بىرنى ئېلىپ - تاللاپ، بۇ كىتاب سەھىپىسىگە چۈشۈردۈم. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتىغا كۇپرىلىقنىڭ④ قاراڭغۇلۇقى تەسىر قىلىپ، ھەممە قاراڭغۇ-زۇلمەت ئىچىدە قالغان ئىدى. ئىسلام شەمشىرى ۋە خەنجەرلىرىنىڭ قۇياشتەك چاقنىشى بىلەن مۇسۇلمانلارغا لېپە قازىنىپ، رۇشەنلىككە ئىگە بولدى. ئۇلۇغ تەڭرىم مۇسۇلمانلارغا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق ئاتا قىلغايسەن، ئامىن.

خوجا ئىسھاق خوجام ئىككىنچى قېتىم مورىغا لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە مەقسىدىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەنلىكى، قۇمۇلدىن ئىسىل ھەدىيەلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لوكچۇننىڭ يەنە بىر قېتىم پەتىھى بولغانلىقىنىڭ بايانى

خۇش تەبىئەتلىك يارانلار، ياخشى نىيەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ پاك كۆڭۈللىرىگە رۇشەن ۋە ئاشكارا ئولغايكىم، ئابىدىن خوجام لەشكىرى ئىسلام بىلەن دوڭكىچىندىن يېنىپ، تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى قېتىم باھا ئىددىن خوجامنى باش قىلىپ تۈگىگان خۇ خەلپە، توختى مەھەممەت خەلپە قاتارلىق نامدار، باتۇر پەھلىۋانلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۆزىگە

① بول ئېرىق — ھازىر بولىيۇق دەپ ئاتىلىدۇ.
② خوجا — يېزىدا ئولتۇراقلىشىپ دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەنزۇلارنى دېمەكچى.
③ مەي مەي چى — سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەنزۇلار شۇنداق ئاتىلاتتى.
④ كۇپرىلىق — دىنسىزلىق دېگەن مەنىدە.

قاراشلىق مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر، توپ ـ زەمبىرەك ئوق ـ ياراغ ئەسلىھەلەر بىلەن جابدۇپ جەمئىي ئون بەش مىڭ لەشكەرنى دوگىچىن غازاتىغا يولغا سالدى. باھائىددىن خوجام باشلىق ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرغۇن يوللارنى بىسىپ، مورىنغا يېتىپ كەلدى. مورىنىڭ ئەتراپىدىكى يىزا ـ قىشلاقلاردىن تۇرغۇن كاپىرلار توپلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىككى ئوتتۇردا تۇرغۇن جەڭ ـ موجادىلەر بولۇپ، تۇرغۇن كاپىرلار ھەم مۇسۇلمانلار نابۇت ۋە زايا بولدى. ئاقىۋەت يەنە كاپىرلار غالىپ كەلدى، ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرپانغا قايتىپ كەلدى.

شۇ چاغلاردا قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ئاشلىقى تۈگەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن سۇپۇرگە بەگ دىگەننى ئەللىك ھارۋا، يۈز تۆگە بىلەن گۇچىدىن ئاشلىق ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن ئىدى. سۇپۇرگە بەگ يول ئۈستىدە ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى سۇپۇرگە بەگنى تۇتۇپ، تۇرپانغا ـ ئىسھاق خوجامنىڭ ھوزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئىسھاق خوجام گەپ ـ سۆز سوراپ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن سۇپۇرگە بەگنى كۇچارغا ـ راشىدىن خان خوجامنىڭ ھوزۇرىغا ئەۋەتتى. سۇپۇرگە بەگ قۇمۇلنى ئېلىشقا ياردەم بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەردى. راشىدىن خوجام ئىلتىپات قىلىپ، سۇپۇرگە بەگنى ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا ياندۇردى. سۇپۇرگە بەگ يېتىپ كەلگىچە قۇمۇلنىڭ ئەلەمى① بىر نەچچە كىشى بىلەن تۇرغۇن تارتۇق، سوغا ـ سالاملارنى ئېلىپ ئەلچى تەرىقىسىدە تۇرپانغا كەلدى. سوغا ـ سالاملار ئىچىدە ھەر خىل، ھەر تۈرلۈك نەرسىلەر كۆپ ئىدى. جۈملىدىن جاھانگىر خوجام خەنزۇلارغا ئەسىر چۈشكەندە كەيگەن زەرتون② ھەم نەپە③ بار ئىدى. زەرتوننىڭ ئىككى جەينىكى، ئىككى تىزى، كۆكسىنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە ئۇچا (دۈمبە) سىدە چىننىڭ ئاغزىدەك يەرگە ئالتۇن قۇببە④ ئورنۇتۇپ ئۈنىڭغا ئايەت پۈتۈلگەن ئىدى. ھەر بىر قۇببە قوياشتەك يالتىراپ تۇراتتى. نەپىنىڭ پۈتۈن جابدۇقلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىدى. زەرتون ۋە نەپىنى قۇمۇل ۋىكى تەۋەرۈك دەپ ئۆز خەزىنىسىدە ساقلىغان بولۇپ، بۇ قېتىم سوغا ئورنىدا ئەۋەتكەن ئىدى. ئىسھاق خوجام، ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئېلىپ كەلگەن سوغاتلىرى بىلەن كۇچارغا ـ راشىدىن خان خوجامنىڭ ھوزورىغا ئەۋەتتى. بۇلار بېرىپ راشىدىن خان خوجامغا مولاقات⑤ بولدى. بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن راشىدىن خان خوجام قۇمۇل ۋىكىغا ئالتۇن سەللە، كىمخاپ تون، ئۆتكۈر خەنجەرلەرنى ئىنئام قىلىپ، ئەلەم ئاخۇنۇم باشلىق ئەلچىلەرگە باش ـ ئاياغ، كىيىم ـ كېچەك بېرىپ ياندۇردى.

سۇپۇرگە بەگ تۇرپانغا قايتىپ كەلگەندە ئىسھاق خوجام موللا تۆمۈر خەلپە، توختەم باتۇر باشلىق ئون ئىككى مۇسۇلماننى ئالتە تۆگىنى قوشۇپ قۇمۇلغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. بۇلار قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، قۇمۇل ۋاڭ بىلەن مولاقات بولدى. قۇمۇلدىكى كاپىرلارگە ھېچكىم

① ئەلەم — دىنى ئەمەل ـ مەنسەپنىڭ نامى.
② زەرتون — ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن قىممەت باھالىق چاپان.
③ نەپە — ئادەم توشۇش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان، ئات سۆرەيدىغان ئۈستى يېپىقلىق ھارۋا.
④ ئالتۇن قۇببە — يۇمىلاق شەكىللىك زىننەت ئۈچۈن ئورنۇتۇلغان قاپارتما نەقىش.
⑤ مولاقات — كۆرۈشۈش، ئۇچرىشىش.

تەگمىگەن ۋە دەخلى قىلمىغان ئىدى. ئەلچىلەر قۇمۇل ۋېڭىغا: « كاپىرلارنى بىزلەر يوقاتساق » دىگەن تەكلىپنى بەردى. قۇمۇل ۋاڭ قوبۇل كۆردى، ئەمما ئۆزى بىلمەس بولىۋېلىپ، غەزىنىسىدىن بەش يۈز كىشىلىك چاپان، ساۋۇت①، ئولپاق②، دوبۇلغا③ قاتارلىق جەڭ كىيىمى، ئوق ـ ياراغ ئەسلىھەلەرنى چىقىرىپ بەردى. تۇرپاندىن بارغان ئەلچىلەر ئادەم يىغىپ، كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قۇمۇلنى پەتھى قىلدى.

دوڭكېچىن تەرىپىدىن ئىسلام لەشكەرلىرى ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇپ يېنىپ كەلگەندىن كېيىن لۈكچۈننىڭ خوجىلىرى ۋە بەگزادىلىرىدىن ئىبراھىم خان، ئابدۇۋايىت خان، ھېپىزوللا ـ خان، يولۋاسخان، شامەھرەم بەگ قاتارلىق يۇرت كاتتىلىرى جەم بولۇپ مەسلىھەت قىلىشىپ، مورىغا مەخپى خەت ئېۋەتىپ بەش ـ ئالتە مىڭ مانجۇنى قىچقىرىپ كېلىپ بىر تەرەپتە توختۇتۇپ قويدى. ئاندىن ئىبراھىم خاننى « خان » قىلىپ، ئىسھاق خوجامغا قارشى دۈشمەنلىك دۈمبىغىنى چالدى ۋە خوجا زاھىت خەلپە، ۋايىت خەلپىلەرنى ئۆزلىرىگە رام قىلدى. بىر ۋاڭنىڭ قىز نەۋرىسىنى زاھىت خەلپىگە تارتۇق قىلدى. بۇنىڭ خوشلۇقىدا زاھىت خەلپە ھەر بالا بولسا ھۆددىسى ماڭا دەپ جەڭگە تەييار بولۇپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجام تۇرپاندىن ناسىردىن خوجامنى باش قىلىپ، توختى مەھەممەت خەلپە، دۇئايى خەلپە، موللا ئوسمان شەيخ، بەختى مەت دوبە بېگى، سايراملىق مۇھەممەت ئېلى خەلپە، قەشقەرلىك مۇسا خەلپە، قۇربان خەلپە، ئاقسۇلۇق ھىدايەت خەلپە قاتارلىق بىر نەچچە باتۇرلارنى لەشكەرلىرى بىلەن لۈكچۈنلۈككە قارشى جەڭگە ئېۋەتتى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ كۈچىنى نامايەن قىلىپ ئۇرۇشتى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. ئاخىرىدا ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى چىداش بېرەلمەي، نائىلاج تۇرپانغا قېچىپ كەلدى.

لۈكچۈنلۈكنىڭ غەرىزى بولسا، ئىسھاق خوجىنى يېڭىپ تۇتۇۋالساق، يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورىساق، مۇبادا ئىچكىرىدىن خىتاي چېرىكلىرى چىقىپ قالسا، خوجىلارنى شۇلارغا تارتۇق ـ پىشكەش قىلىپ خىزمەت تاپساق دىگەن يامان خىيال بىلەن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى. يەنە لۈكچۈندە تۆت يۈز ئۆيلۈك تۇڭگان بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئۆي ـ جايلىرىغا ئوت قويۇپ، خوتۇن بالا ـ چاقىلىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈردى.

ئۇرۇمچىدىكى سۇدا لويە، داۋۇت خەلپىلەر بۇ ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ، غەزەپ ۋە غەيرەتلىرى جۇش ئۇرۇپ ئۈچ مىڭ تۇڭگانىنى ياردەمگە ئېۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە مۇشۇ سائادەتلىك زامانىنىڭ پادىشاسى، ياخشى ئەخلاقنىڭ ھامىسى بولغان ئىسھاق خوجام ئۆزلىرى باش بولۇپ لەشكەر تارتىپ ئىككىنچى قېتىم لۈكچۈنگە ئاتلاندى. ئون بەش مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن ئاۋات دىگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى.

تۇرپاننىڭ ئادەملىرى ھەر ئىككى تەرەپكە يان باسماي ئوتتۇرىدا قاراپ تۇردى. نۇرغۇن لۈكچۈن ئادەملىرى چىقىپ كېلىپ قارىمۇ ـ قارشى سەپ تۈزۈپ جەڭگە كىرىشتى. نەچچە قېتىم غالىپ ۋە مەغلۇپ بولۇشتى، ئاقىۋەت ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەرىپىدىن غەلىبە شامىلى

① ساۋۇت ـــ تۆمۈر ـ پولاتتىن ياسالغان تىغ ئۆتمەيدىغان جەڭ كىيىمى.
② ئولپاق ـــ تۇماق، قالپاق ـ باش كىيىمى.
③ دوبۇلغا ـــ پولات ياكى تۆمۈردىن ياسالغان تىغ ئۆتمەيدىغان باش كىيىم.

نامايان بولدى. لۈكچۈنلۈكنىڭ جېنىنى خەس - خەشەكدەك دەشتى - باياۋانلارغا ئۇچۇرۇۋەتتى.
دۈشمەنلەر ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈلدى. ۋاھىت خەلپە ئىشىنىڭ ئۆزى ئويلىغىنىدەك بولماي ئەكس
تەرىپىگە يۈزلەنگەنلىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ، لۈكچۈننىڭ كاتتىلىرىدىن بىر مۇنچىسىنى تۇتۇپ
باغلاپ ئېلىپ كېلىپ ئىسھاق خوجامغا كۆرۈنۈش قىلدى. ئىسھاق خوجام ۋاھىت خەلپىنىڭ گىز -
نايىدىن ئۆتۈپ، ئەپۇ قەلىمىنى يۈرگۈزۈپ تون سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. شەھەر دەرۋازىلىرىنى
ئېچىپ كىرىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈردى. شەھەر ۋە سەھرالارنى تاراج - پاراج قىلدى.
خوجا ئىسھاق خوجام پەندى - نەسىھەت، ئەمرى - مەرۇپ قىلىپ، لەشكەرلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ -
دىن توختاتتى. لوكچۈننىڭ كاتتىلىرىدىن بىر نەچچىسىنى دارغا ئاستى. يەنە بىر مۇنچىلىرى
قۇمۇل، بالە كۆل تەرەپلەرگە جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. گەپنىڭ خۇلاسىسى، تۇرپان، لۈك-
چۈننىڭ ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خاتىرجەم بولدى. لۈكچۈننىڭ ھاكىم-
لىقىنى ھاشىر تاجى بەگكە ئىلتىپات قىلدى، تۇرپاننىڭ ھاكىملىقىنى چوڭ غازىغا
مەرھەمەت قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام ئۆزلىرى ئەسھابۇل كەھپ ۋە باشقا ئۇلۇغ مازارلارنى
زىيارەت قىلىپ، كەڭرى نەزىرلەر ئۆتكۈزۈپ، غېرىپ - مىسكىنلەرنى تويغازدى. خەتمە - قۇرئان
ئوقۇتۇپ، شۈكرى - سانا بىجا كەلتۈرۈپ دۇئا ئىلتىجا بىلەن بولدى.

سېيىت ئىسھاق خوجام پادىشا قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلگەنلىكى، بەلكى بېيجىڭ تەرىپىگە يۈزلەنگەنلىكى، چوڭ ۋاڭ خان ئىستىقبالىغا چىقىپ، قۇمۇلنىڭ پەتھى قىلىنغانلىقى، پايدىسى يوق، ناتوغرا يارلىقنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە مۇراجىئەت قىلغانلىقىنىڭ بايانى:

قەدىمى دوست، سەممى بۇرادەرلەرنىڭ ساپ كۆڭۈل رۇشەن خاتىرلىرىگە ئاشكارا ئول-
غايكىم، تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئىككىسى①، زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئون
سەككىزىنچى كۈنى ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقىتتا ياخشى ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ئىگىسى بول-
غان سېيىت ئىسھاق خوجام، بايراق - ئەلەم، سۇناي - كاناي بىلەن غەم - ئەندىشىسىز، خۇ-
شال - خۇرام، ئۆزى باش بولۇپ خىللانغان ئون ئالتە مىڭ لەشكەرنى ھەمرا قىلىپ قۇمۇل
تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار، مانجۇلارنى تازىلاپ، خوجىلارنىڭ كې-
لىشىگە مۇنتەزىر بولۇپ تۇرغان ئىدى.

تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقى ئون سەككىز مەنزىل بولۇپ، كۆپ مەنزىللەردە ئوت-
چۆپ، سۇ يوق ئىدى. خوجىلار مەنزىلمۇ - مەنزىل يول يۈرۈپ، قۇمۇلغا سەككىز مەنزىل
قالغاندا قۇمۇل ۋېڭى ئېۋەتكەن، تۆگە - ھارۋىلارغا يۈكلەنگەن نۇرغۇن
چۈشكۈن - قونالغۇ② يېتىپ كەلدى. ئارقىسىدىن چوڭ ۋاڭ خان ئۆزى يېتىپ كېلىپ،

① 1282 — ھىجرىيە - مىلادى 1865 ۋە 1866 - يىللىرىغا توغرى كېلىدۇ:
② چۈشكۈن — قونالغۇ — دوستلۇقنى ئىپادىلەپ، كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا ئېۋەتىلگەن ئاش - نو-
زۇق، يەم - بوغۇز قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

سېيىت ئىسھاق خوجام بىلەن كۆرۈشتى . خوجامنىڭ ھەممە لەشكەرلىرىگە ئاش ـ تاماق ، چاي ،
يەل ـ يەمىش بېرىپ ، تويغۇزۇپ سىراپ قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە تارتۇق پىش ـ
كەش ، سوغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلدى. خۇسۇسەن تۆرت يۈز يامبۇ ، سەككىز مىڭ ئاختا ئات تار ـ
تۇق قىلدى . شۇنىڭدىن قالغان تارتۇق ـ پىشكەشلەرنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى مۆل ـ
چەرلەشكە بولىدۇ .

تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى تەقدىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن خوجاملارغا يول باشلىغۇچى ئادەم
تەيىنلەپ قويۇپ چوڭ ۋاڭ خان ئۆزى ئالدىدا ماڭىپ كەتتى . سېيىت ئىسھاق خوجام ۋە غالىپ لەشكەر ـ
لەر مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يول يۈرۈپ قۇمۇل شەھرىگە يېقىن بارغاندا چوڭ ۋاڭ خان يەنە خوجام ـ
نىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ ، شەھەرگە باشلاپ كەردى . كاتتا ئالى ئوردىغا چۈشۈردى ،
قالغان خەلپە ، لەشكەر بېشى ، باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا جاي ـ ماكان تەيىن قىلدى . ھەممە
ئىش ئۆز جايىدا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە سەككىز يۈز يامبۇ ، سەككىز مىڭ ئاخ ـ
تا ئات ، ئوق ـ ياراغ ، ئۆي سەرەنجام قاتارلىق ھەددىدىن زىيادە سوغا ـ سالام ، پىشكەشلەرنى
تەقدىم قىلدى . لەشكەر بېشى ، خەلپە ، باتۇرلەرگە ۋە قالغان لەشكەرلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىن ـ
ئاملارنى بەردى . ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن ھەر تۆرت كىشىگە تۆرت كۈندە بىر قوي ، تۆرت
جىڭ چاي كىيىمەي ۋە ئۆكسۈتمەي بېرىپ تۇردى . كاتتىلارغا ئەلبەتتە ئۇنىڭدىن كۆپ بەردى.
ئۈچ ئاي بەلكى ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق ۋاقىت تۇرغان بولسىمۇ شۇ مىقتاردا بېرىپ تۇردى .

قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مەنسىپى ناھايىتى چوڭ، دۇنياسى تولاۋە نۇرغۇن ئىدى . چوڭ ۋاڭ تارتۇق
قىلغان ئاتلارنى سېيىت ئىسھاق خوجام لەشكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن ئىدى .
ئاتلارنىڭ چىشلىرىنى كۆرۈپ ياشلىرىنى ھىساپلاپ كۆرسە ، يىگىرمە ياشتىن تۆۋەن ئات يوق ئى ـ
دى . بۇنىڭ سەۋەپلىرىنى سۈرۈشتۈرسە يەرلىك خەلق : " چوڭ ۋاڭ خانىنىڭ يىلقىلىرى ناھايىتى
تولا ، سانىنى بىز بىلمەيمىز ، ئەمما قويلىرى ئىككى يۈز ئاتمىش قوتان بولۇپ ، ھەر قوتاندا
يەتتە يۈزدىن ، بىر مىڭ ئىككى يۈزغىچە قويى بار . باش باھاردا بىر بەگ ئۈچ مىرزا ئات خەت ـ
لىگىلى بىر بەگ ئۈچ مىرزا قوي خەتلىگىلى چىقىدۇ . ئالتە ئايدا زورىغا خەتلەپ كېلىپ مەلۇم
قىلىدۇ ، يايلاقنىڭ كەڭلىگى شۇ قەدەركى ، ئاخىرىغا بىر ئايدا ئاران يېتىپ بارغىلى
بولىدۇ " دېيىشتى .

يەنە بىر رىۋايەتتە مۇنداق نەقلى قىلىدۇ : " ئۇرۇمچىدىكى داياڭشى ، شوياڭشى دىگەن
تۇڭگانلار ، ئوتتۇز مىڭ تۇڭگان لەشكەرى بىرلە قومۇلغا باستۇرۇپ كېلىپ ، بۇلاڭ ـ تالاڭ
قىلغىلى قەستلىگەندە ، قۇمۇل ۋاڭ ئوتتۇز مىڭ تۇڭگان لەشكەرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئاخ ـ
تا ئات ، بىردىن يامبۇ بەرسەم ، چوڭ ئەمەلدارلىرىغا ئۆز لايىقىدا ئۇنىڭدىن جىق بەرسەم ،
يۇرتنى پاراكەندە قىلمىسا ، دەپ ئەلچى چىقاردى . ئەمما تۇڭگانلار قوبول تۇتماي بۇلاڭ ـ تا ـ
لاڭ قىلدى . چوڭ ۋاڭ خانىنى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. كۆزى كۆرگەن ، قولىغا چىققان
نەرسىلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ ، ئېلىپ ، ئۇرۇمچىگە يېنىپ كەلدى.

يەنە بىر يازغۇچى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ:"قومۇل ۋاڭىنىڭ ئاغىچىسىنىڭ ، مەرۋايىت،زۇمرەت،
زەبەرجەت، لەئىلى ـ ياقۇت ـ قىممەت باھالىق تاش بىلەن تەييارلاپ راسلىغان بىر چۈمبىلى①

① چۈمبەل ـــ ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئاياللار يۈزىنى يات كىشىلەردىن يوشۇرۇش ئۈچۈن يۈزىگە تارتىدىغان
پەردە.

بولۇپ، بۇ چۈمبەل كۇچارلىق ئاق موللا باي دىگەن كىشىنىڭ قولىغا چۈشكەن ئىكەن. ئاقسۇغا ئېلىپ بېرىپ مەرغىلانلىق ① مىر مەھبۇت باي دىگەن كىشىگە ئۇنىيەتتە يامبۇغا ساتقان ئىكەن. دىمەك قۇمۇل ۋاڭنىڭ مال - دۇنياسىنىڭ كۆپلۈگىنى شۇنىڭدىن مۆلچەرلىسە بولىدۇ.

مەقسەتكە كەلسەك، يەرلىك خەلق يەنە شۇنداق دىدى: "قۇمۇلدا ئونبەشمىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك ئادەم بار، ھەممىمىز چوڭ ۋاڭ خان ئۈچۈن ئىشلەيمىز. قىش - ياز چىن مەنسەپدارلىرىغا بىر نەرسە بەرمەيمىز. قۇمۇلغا تەۋە يەرلەردىن مانجۇلار بىر كەتمەن توپا ئالسا چوڭ ۋاڭ خاننىڭ غەزىنىسىگە كۈمۈش تۆلەيدۇ. خاقان چىندىن باشقا مەنسەپدارلارغا تازىم قىلمايدۇ. چىن مەنسەپدارلىرىمۇ چوڭ ۋاڭ خاننىڭ ئوردىسىغا كېلىپ باش ئۇرىدۇ. ئون ئەۋلات ئۆتكەندۇ بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپتۇ، خاقان چىن بىزلەرنى يارلىق بىلەن چوڭ ۋاڭ خانغا بېرىۋەتكەن ئىكەن شۇندىن بېرى قۇلدەك ئىشلىتىدۇ.

چوڭ ۋاڭ خان، خاقان چىنغا، ھەر يىلى ئۈچ يۈز ئاتمىش قوغۇن، بىر توققۇزدىن، توققۇز بىلەي تاش سوغا قىلىدۇ. بۇنىڭغا نۇرغۇن ئىنئام ئالىدۇ. ھەر يىلى ئۆزى يەتمىش بەش يامبۇ، ئاغچىسى پۇجوڭ خېنىم ئوتتۇز ئالتە يامبۇ، نەچچە توپ تاۋار - دۇردۇن ئالىدۇ. ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭگە بارىدۇ. بېرىپ كەلگىچە بولغان پۈتۈن خىراجىتى خاقان چىننىڭ خەزىنىسىدىن بولىدۇ. ھەر قېتىم بارغاندا ئاز دىگەندىمۇ بەش يۈز يامبۇ پايدا ئېلىپ كېلىدۇ" دەپ كۆپتىن - كۆپ تەرىپ-تەۋسىپلىرىنى قىلىپ بەردى. ئەملى ئەھۋال دىگەندىن زىيادىلىكى مەلۇم بولىدۇ. خاقان چىنغا تەۋە مۇسۇلمان ۋاڭلارنىڭ ئىچىدە قۇمۇل ۋاڭىدىن كاتتىسى يوق ئىدى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، سېيىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا تۇرغان چاغدا سانجى تۇڭگانلىرىدىن: " بىز مانجۇلار بىلەن سوقۇشۇپ، نۇرغۇن مانجۇلارنى ئۆلتۈرۈپ شەھەرنى ئالدۇق. ئەمما مانجۇلار بىزنى شەھەرگە سولىۋالدى. بىزلەر قامىلىپ قالدۇق، ياردەم بېرىشىڭلارنى ئۈمىت قىلىمىز » دىگەن مەزمۇندا خەت ۋە ئەلچى كەلدى.

بالە كۆل② گە تۇرپان ۋە ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەردىن قاچقان مانجۇلار قوشۇلۇپ بىرلەك③ تىن كۆپرەك مانجۇلار توپلۇشۇپ قالغان ئىدى. قۇمۇلدىن قېچىپ بارغان مانجۇلارنى بالە كۆلگە كىرگۈزمەي بىر مەنزىل يىراقلىقتا يىڭفاڭ④ قۇرۇپ، ئاش - ئوزۇقىنى يەتكۈزۈپ بېرىپ، قاراۋۇلچى تەيىنلىسەدە توختۇتۇپ قويغان ئىدى. سېيىت ئىسھاق خوجام، بالە كۆلنى پەتھى قىلىش ئۈچۈن خەلپە باتۇرلارنى باش قىلىپ، ئون مىڭ لەشكەرنى بۇيرىغان ئىدى. بۇلار يەتىپ بېرىپ نەچچە قېتىم غالىپ، نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ ئاقىۋەت شەھەرنىڭ سىرتىدا يىڭفاڭ سوقۇپ ياتقان مانجۇلارنى تارمار قىلىپ شەھەرگە قوغلاپ باردى. شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە قالماقلار شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرۇپ كەتكەن ئىكەن. بالە كۆلنىڭ خەنزۇلىرى ناھايىتى باتۇر، يامان ئىكەن. نەچچە مىڭ خەنزۇ ئۇرۇشقا چىقسا ھەممىسى ئاتلىرىغا ئەنجانچە ئىگەر - جابدۇق توقۇپ چىقىدىكەن. بۇنىڭ سەۋىبىنى سۈرۈشتۈرسەك بۇلار قەشقەر تەرەپكە نەچچە قېتىم ئۇرۇشقا بارغان ئىكەن.

① مەرغىلان — سوۋېت ئۆزبېكىستانىدىكى بىر شەھەر.
② بالە كول — ئېگىزدىكى كول دىگەن بولۇپ، ھازىر بارىكول دەپ ئاتىلىدۇ.
③ لەك — ساناق سان بولۇپ، يۈز مىڭ دىگەن بولىدۇ.
④ يىڭفاڭ — خەنزۇچە سۆز بولۇپ، ئەسكەر تۇرىدىغان جاي، گازارما دىگەن بولىدۇ.

جەڭ ۋە ئۇرۇشنىڭ بازىرى قىزىپ، شەھەر پەتھى بولىدىغان كۈن، ئاسانلىق ۋە خۇشاللىق يۈز كەلتۈرىدىغان ۋاقىت، مۇرات ـ مەقسەت باغچىسىدىن گۈل ئۈزىدىغان زامان يېتىپ كېلىپ، خوجاملارنىڭ دۆلەت قوياشى تېخىمۇ يۇقۇرى ئۆرلەۋاتقان، ئىسلامنىڭ نۇرى تېخىمۇ كەڭ تارقىلىۋاتقان، لەشكەرلەر جان بېرىپ، جان ئېلىپ جىددى تىرىشچانلىق ۋە قەھرىمانلىق كۆرسىتىۋاتقان چاغدا راشىدىن خان خوجامدىن يارلىق كەلدى. يارلىقنىڭ مەزمۇنى ـ " قىرغىز ۋە قىپچاقلار قەشقەر ۋە يەركەننى بېسىۋالدى. ئۇ يەردىكى خوجالارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر زايە بولدى. لەشكەرلەرنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىپ، قىرغىز ـ قىپچاقلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ، قەشقەر ۋە يەركەننى ئاجرىتىپ ئالمىساڭلار، ۋاقىت ئۆزۈرۈپ كەتسە، دۈشمەن كۈچلىنىپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا ئىشنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ " دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەۋەر لەشكەرلەر ئارىسىغا تارقالدى. ھەممىسى ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇق ـ قاياش، خوتۇن ـ بالىلىرىنى سېغىنىپ تۇرغان ھالەت بولغاچقا، لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلى جەڭ ـ غازاتتىن سوۋۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىشنىڭ ھەۋەس ـ ئارزۇسى چۈشتى. يۇرتىمىزغا بېرىپ، بالا ـ چاقىلىرىمىزنى كۆرۈپ، يەنە ئالاھىدە كېلىپ، قالغان شەھەرلەرنى پەتھى قىلساق دەپ، چوڭ ـ كىچىك خوجاملارنىڭ ئاياقلىرىغا يىقىلىپ يىغلاشتى. بۇ غالىپ، ئىنتىزاملىق لەشكەر، بىردەمدىلا پاراكەندە، چۇۋالچاق، بىسەرەمجام بولدى. خوجاملارمۇ ھەيران بولۇپ، بىر نەرسە دېيىشكە ئامالسىز قالدى. بۇ بىۋاپا ئالەم، توختىلغۇسى يوق جاھاندا ئەزەلدىن كۈندۈزگە كېچە، ياشلىققا زاۋاللىق ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئىدى. شۇنداق دۆلەت ۋە سائادەت يار بولۇپ خۇرسەنلىك ۋە پاراۋانلىق يۈز كەلتۈرگەن بىر پەيتتە، لەشكەرلەر غەلىبە ۋە نۇسرەت بىلەن ھىممەت ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان ھالەتتە، راشىدىن خوجامنىڭ پايدىسىز نامۇۋاپىق يارلىغى كېلىپ ئەسكى تامدا ھۇقۇش سايرىغاندەك، ئەۋۋەلى ئاخشامدا خوراز قىچقارغاندەك، جەمئىيەتنى پاراكەندە قىلىپ ئىستىقبال شامىنى ئۆچۈرۈپ، دۆلەت قوياشىنى زاۋاللىقنىڭ بۇلۇتى قاپلاپ، ئالەمنى قاراڭغۇلاشتۇرۇشقا سەۋەپ بولدى.

شۇنداق قىلىپ بالە كۆلنى چالا تاشلاپ، قومۇلنى چوڭ ۋاڭ خانغا تاپشۇرۇپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى داۋۇت خەلپە، سۇدالويەلەرگە مەرھەممەت قىلىپ، تۇرپاننى ئابىدىن خوجام، خەلپىلەرگە ئىلتىپات قىلىپ، كورلىنى پەرەخشا خوجامغا سىيۇرغال قىلىپ، بۈگۈرنى تاھىر قازى بەگكە ھاۋالە قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن دۆلەتنىڭ پاسىبانى باتۇر ئەزىمەت لەشكىرى ئىسلامنى يېتەكلەپ، داغدۇغا، داقا ـ دۇمباق، سۇناي ـ كارناي، نەغمە ـ ناۋا ساداسىنىڭ سۈرلۈك ھەيۋەت ۋە ھەشەمىتى بىلەن كۇچار تەۋەسىگە كىرىپ كەلدى. ئىستىقبال قىلىپ ئالدىغا چىققان ئاتا ـ بالا، قەۋمى ـ قېرىنداش، يار بۇرادەرلەرنىڭ ئۇچرۇشۇشى، ئەجەل شەربىتىنى ئىچىپ شېھىتلىك ماقامىغا يەتكەنلەرنىڭ، ئاتا ـ ئانا، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ يىغى ـ زارى ۋە نالە ئەپغانى، تاماشاچىلارنىڭ ھاي ـ ھۇي، غۇلغۇلە ئاۋازلىرى يەتتە قات ئاسماندىن ئۆتۈپ پەرىشتىلەر گۇرۇھىنى پاراكەندە قىلدى. مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە ھەشەمەت بىلەن كۇچار شەھرىگە داخىل بولۇپ ئۆي ـ ماكانلىرىگە كېلىپ، ئاتا ـ بالا، ئەھلى ئايال، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن دەرقاتتۇ بولۇپ، خۇشال ـ خۇرام بولۇشتى. ئاجىز، غېرىپ ـ غۇرۋالەرگە نەزرە ـ نۇزۇرەت بېرىپ، ئاجىز بىچار ـ

لەرگە سىلە - رەھمە بىجا كەلتۈرۈپ، ئۇرۇق - تۇققان، يار-بۇرادەرلىرىگە كىيىم-كېچەك، ئۇس-
تى باش سەرۇپاي، تىللا - تەڭگە، خەرجى خىراجەت ئىنئام قىلدى.

گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجام يەكەن ۋە قەشقەر غازاتىغا بېرىشنى قارار قىلغانلىغى، ئاتلىق غازى - ياقۇپ قوشبېگى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىغى ھەققىدىكى ئەھۋاللارنىڭ بايانى

مۇھەببەتلىك يارانلار، ساداقەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ساپ كۆڭۈللىرىگە رۇشەن ۋە ئاشكارا ئولغايكىم، كۇچار دارسەلتەنەتىدە راشىددىن خان خوجام ۋە ئىسھاق خوجاملار بىر - بىرىگە تار- تۇق - پېشكەش، سوغا - سالاملارنى ئىنئام قىلىپ، زىياپەت - مېھماندارچىلىقنىڭ رەسمى قائىدە- دىلىرىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى مەقسەت - مۇراتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن لەشكەرلىرىنى سەرەمجاملاشتۇرۇپ، سەپەر ۋە جەڭ تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، ياخشى كۈن، قۇت- لۇق سائەتتە خۇشال-خۇرام، يەكەن ۋە قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى بىلەن يولغا چىقتى.

تارىخى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى① مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئىككىسى، پەي- شەنبە كۈنى نۇرغۇن مەنزىللەرنى بېسىپ، ئاقسۇغا داخىل بولۇپ، مەخسۇس ياساپ - جابدۇپ تەي- يارلانغان جايغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

قۇمۇلدىن خوجامنىڭ تۇغ - ئەلەملىرىنى ئەگىشىپ بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ تولىسى كۇچاردا تۇرۇپ قالغان ئىدى. ئۆزلىرىگە خاس خىزمەتچى ۋە مەرەملىرى، لەشكەر باشلىقلىرى، باتۇرلىرى، كۆڭۈل يې- قىنلىرىدىن بولۇپ ئۈچ مىڭدىن كۆپرەك كىشىنى ھەمرا قىلىپ كەلگەن ئىدى. چۈنكى ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان لەشكەرلىرىنى ھامىدىن خوجامنىڭ ئېلىپ بېرىشىغا يارلىق چۈشۈرگەن ئىدى.

خوجا ئىسھاق خوجام ئاقسۇدا ئون كۈنچە تۇرۇپ، ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ، ئاجىز، غېرىپ - غۇرىۋالارغا نەزىرە - نۇزۇرەتلەرنى بېرىپ ئۇلارنىڭ دۇئالى- رىنى ئالغاندىن كېيىن، تۇختى مۇھەممەت خەلىپە، ئىبراھىم باتۇرلارنىڭ باش- چىلىغىدا ئىككى مىڭ لەشكەرنى بىر كۈن بۇرۇن ئالدىدا ماڭدۇردى. بىر كۈن كېيىن ئۆزلىرى خاس مەرەم ۋە خىزمەتچى مۇلازىملىرى بىلەن يەكەن تەرىپىگە يۈرۈش قىلدى.

قۇرال- ياراقلىرىنىڭ خىللىقى، داغدۇغا ھەيۋەتلىرى، سۆلەت ۋە شەۋكەتلىرى بۇ موغۇ- لىستان يۇرتلىرىدا ئۆتكەن پادىشالارغا مۇيەسسەر بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. لەئلى - جاۋاھىر بىلەن نەقىش قىلىنغان، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن سىر بېرىلگەن، ئىككى كانايچى ئالدىدا، ئون- نىڭدىن كېيىن لەئلى - ياقۇت بىلەن نەقىشلەنگەن بىر جۈپ كاناي - سۇنايچى، ئالتە ئاتلىق ناغرىچى ئونىڭدىن كېيىن، يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ماڭاتتى. كاناي، سۇناي، ناغرىچىلارنىڭ

① تارىخى ھەجرىيە بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى-مىلادى 1863 - 1864 - يىللىرىغا توغرى كېلىدۇ.

ھەممىسى ئون ئىككى ئاتلىق بولۇپ، ئون ئىككى كىشى بۇلارنىڭ ئاتلىرىنى يېتىلەپ ماڭاتتى. ئالدىدىكى كانايىنىڭ ئاۋازى پەسرەك چىقسا ئارقىسىدىكىسىنىڭ ئېگىز چىقاتتى. كاناي - سۇناي ئاۋازىغا قوشۇلۇپ ئېيتىلغان مۇڭلۇق مۇقام، يېقىملىق غەزەللەرنىڭ ساداسىدىن ھاسىل بولغان نەغمىنىڭ ئاللا - بەركاللىسى جاھاننى قاپلاپ پەلەككە ياماشتى.

بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدىن باش تارتقان، ئانىسىنىڭ سۆزىگە كىرمەي گەردەنكەشلىك قىلغان، شوخ باشباشتاق ياش يىگىتلەردىن ئۈچ-تۆت مىڭ كىشى ئەگىشىۋالدى. بۇلار باغ سەيلىسى، قىزىلگۈل تاماشاسىغا بارىدىغاندەك خىيال ۋە تەسەۋۋۇر بىلەن ئاتا-ئانىلىرىدىن خەۋەرسىز، خوتۇن-بالا چاقىلىرىدىن پەرۋاسىز، مەس، بىھوش بولغاندەك ئۈچ - تۆت مەنزىل يەرگىچە بىللە باردى. بەزىلىرى ئۆزىنى تۇختۇتۇپ، ھوشىنى تېپىپ قايتىپ كەتتى. بەزىلىرى ئاتا - ئانىلىرى مىنىپ بارغان ئاتلارنى مىنىپ، لەشكەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بىللە ماڭدى. مۇشۇ خىل ئەھۋال بىلەن يەكەن تەۋەسىگە يېتىپ باردى.

سېيىت ئىسھاق خوجام مەنزىلمۇ - مەنزىل يول يۈرۈپ، يەكەنگە يېتىپ بېرىپ، ئۆز سەلتەنەتىگە لايىق بىر ھويلىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. ئەمما ھامىدىن خوجامدىن نام - نىشان، خەت - خەۋەر يوق ئىدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن جامالىدىن خوجام خان ئىبرىقتا مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاتلىق غازى يەكەننى ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا كىرگۈزۈپ، كىچىكخانتۇرەمنى يەكەننىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەپ قويغان ئىدى. سېيىت ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەنگە يېتىپ بېرىشى بىلەن كىچىكخانتۇرەمنى تۇڭگانلار شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، تاشقىرى چىقارماي، ئۆزلىرىگە ھەمرا قىلىۋالدى. يەكەننىڭ بىر تەرىپىگە خوجاملار، بىر تەرىپىگە تۇڭگانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەنگە يېتىپ بارغانلىقىنى قوشبېگى① قەشقەردە ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ قويۇش نىيىتىگە كېلىپ، نۇرغۇن لەشكەرلەرنى باشلاپ، مارالۋېشىغا باردى. بىر ئات چاپما قىلىق بىلەن مارالۋېشىنى قولغا كىرگۈزۈپ، يەكەنگە يۈزلەندى. يەكەنگە يېتىپ بېرىپ، ھەپتى مۇھەممەدان بۇزرۇكۋار② غا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. قوشبېگى شەھەرنىڭ تېشىدا، ئىسھاق خوجام يەكەن كونا شەھەرنىڭ ئىچىدە، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۇڭگانلار يەكەن يېڭىشەھەرنىڭ ئىچىدە بىر نەچچە كۈنگىچە جەڭ - مۇجادىلە قىلىشماي بىر - بىرلىرىگە قاراپ ۋە ماراپ، تىپ - تىنچ ياتتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجام بىلەن تۇڭگانلار مەسلىھەت قىلىشىپ، قوشبېگى بىلەن ئۇرۇشماقچى بولۇپ، جەڭ - جىدەلنىڭ ئامادىلىرىنى تەييارلاشقا كىرىشتى. بۇ ئەھۋالدىن نىياز ئىشىكئاغا بەگ ۋاقىپ بولدى. دەرھال بېرىپ، قوشبېگىگە: "پالانى كۈنىنىڭ كېچىسى يەتتە مىڭ تۇڭگان، ئىككى مىڭ يەرلىك لەشكەرلەر بىرلىشىپ، قوشۇنىڭىزغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئاگاھ بولۇپ تەدبىرىنى ئۆزىڭىز قىلغايسىز. مۇنىڭدىن باشقا خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ"، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. شۇ ھۇجۇم قىلىدىغان كېچىسى، قوشبېگى

① قوشبېگى- ياقۇپ بەگنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور بۇ كىتابتا ياقۇپ بەگنى بەدۆلەت، ئاتلىق غازى، قوشبېگى دەپ ئاتىغان.

② ھەپتى مۇھەممەدان بۇزرۇكۋار- مۇھەممەت ئاتلىق يەتتە كىشىنىڭ مازىرى دېگەن بولۇپ، بۇ جاي يەكەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان. ھازىر «ھەزرىتى پىر» دەپ ئاتىلىدۇ.

لەشكەرلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ، تۆت تەرەپكە يوشۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، چېدىر ـ بارگاھلىرىنى
قۇرۇق قويۇپ، ھوشيار بولۇپ تۇردى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، تۇڭگانلار بىلەن ئىسھاق خو-
جامنىڭ لەشكەرلىرى قوشبېگىنىڭ قوشۇنىغا توپ ـ زەمبىرەك، ئوق ـ ياراق بىلەن ھۇجۇم قىلـ
دى. قاراپ كۆرسە لەشكەرلەردىن ئەسەر يوق، چېدىر ـ بارگاھلار قۇرۇق تۇرىدۇ. مۇشۇنداق
ھەيرانلىقتا تۇرغان پەيتتە، ئاسماندىن بالا ياققاندەك قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى تۆت تەرەپتىن
تۇڭگانلارغا ئۆزلىرىنى ئۇردى. كۆپچىلىگىنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ئالتە يۈزچە تۇڭگان
سەككىز يۈزچە يەرلىك مۇسۇلمانلار جانلىرىنى قۇتقۇزۇپ ئامان قالدى. خوجا ئىسھاق خوجام،
كىچىكخان تۆرەم ۋە تۇڭگانلار جەڭ ۋە مۇھاسىرىدىكە بەرداشلىق بېرەلمەي سۇلھى قىلىپ، ئەپـ
لەشمەكتىن باشقا ئىلاجىنىڭ يوقلىقىنى ھېس قىلىشتى. نائىلاج سۇلھى قىلىپ، ئەپلەشمەك قارارىـ
غا كەلدى. چۈنكى لەشكەرلەرنىڭ تولىسى زايا بولدى. تاماشىشا تەرىقىسىدە ئاقسۇدىن قوشۇلۇپ
كەلگەنلەرمۇ زايا بولدى، تولىسى ئەسىر چۈشتى. ئاقىۋەت خوجا ئىسھاق خوجام قالغان لەشكەر
ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنى باشلاپ، قوشبېگى تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ سۇلھى تۈزۈپ ئەپلەشتى.
قوشبېگى خوجا ئىسھاق خوجامغا زىياپەتلەر بېرىپ، مۇنداق نۇرغۇن گەپلەرنى ئارىغا سالدى: "ئۆز-
لىرى مانجۇلار بىلەن نۇرغۇن جەڭ قىلىپ غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بوللا، راشىدىن خو-
جام ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بەرسۇن، سىلە سورىسىلا، مارالۋېشىنىڭ ئۇ تەرىپىنى ئۆزلىرى، مارالـ
ۋېشىنىڭ بۇ تەرىپىنى بىز سورايلى، ئىتتىپاق بولۇپ ئارىمىزدا خەت ـ ئەلچىلەر يۈرۈشۈپ تۇر-
سا، مۇبادا قايسى بىرىمىزگە بىرەر تەرەپتىن دۈشمەن پەيدا بولسا ئۆز ئارا مەدەت ۋە يار-
دەمدە بولساق، راشىدىن خوجام ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بىرىشكە ئۇنىمىسا، ئۆزۈم راشىدىن خوجا
ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بارىمەن. غەلىبە ـ نۇسرەتنىڭ دەرۋازىسى قايسىمىزنىڭ يۈزىگە ئېچىلـ
سا بەخت ـ تالىيىمىزدىن كۆرىمىز» دەپ ئۆز لايىھىدا ئالى تون ـ سەرۇپاي، ئىگەر جابدۇقلىرى
بىلەن ئارغىماق ئات ئىنئام قىلدى. ئىسھاق خوجامنى قوشبېگى قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ ئاتقا مىنـ
دۈردى. ئەسىر چۈشكەنلەرنى ئازات قىلىپ، ئات ـ ئۇلاق، ئوزۇق ـ تۈلۈك، يول خىراجىتى بېـ
رىپ، كۇچار تەرىپىگە ئۇزۇتۇپ قويدى.

خوجا ئىسھاق خوجام يەركەندە تۇرغان چاغدا، قوشبېگى مارالۋېشىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن
ھېكىم خان تۆرەمنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ ئاندىن يەركەنگە بارغان ئىدى. بۇنىڭ بىـ
لەن يەركەن تەرەپتىن، ئاقسۇ، كۇچار تەرىپىگە كىلىپ ـ بېرىپ تۇرىدىغان كىشى بولماي، ئىمە
ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلەلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، راشىدىن خوجامنىڭ يارلىغى
بىلەن ھامىدىن خوجام ئۇشتۇرپان ۋە ئاقسۇ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ مارالۋېشىغا باردى. غەرەزلىرى
مارالۋېشىنى ئېلىپ، ئاندىن يەكەنگە بېرىپ، ئىسھاق خوجامغا مەدەت ۋە ياردەم بەرمەكچى ئىدى.
ئاقسۇ لەشكەرلىرىگە مەھەممەت شىرىپ ئۆتەڭ بېگى باش بولۇپ يولغا چىققان ئىدى. ھامىدىن
خوجام يەتتە يۈز لەشكەر بىلەن ئۇشتۇرپاندىن چىقىپ مارالۋېشى تەرىپىگە ئات سالدى. چار باغ
ئورتىڭى① گە ھېكىم خان تۆرەم بىر مۇنچە ئادەمنى قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىدى. ھامىدىن
خوجام يېتىپ كېلىپ قاراۋۇلچىلارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئۆلتۈردى، بەزىلىرى قېچىپ بې-
رىپ ھېكىم خان تۆرەمگە خەۋەر يەتكۈزدى. ھېكىم خان تۆرەم مارالۋېشىدىن نۇرغۇن لەشكەر

① چارباغ ـ مارالۋېشىغا تەۋە بىر يېزىنىڭ نامى

ئېلىپ كېلىپ ھامىدىن خوجام بىلەن جەڭ قىلدى. ھامىدىن خوجام مەغلۇپ بولۇپ قاچتى، لەشكەرلىرىنىڭ ئۆلگىنى ئۆلدى، قالغىنى سەرسان بولۇپ پىيادە، ئاچ - يالىڭاچ، ئاۋارە ھالدا ئۆز ماكانلىرىغا قېچىپ كېلىپ، سالامەت قالغانلىقلىرىغا شۈكرى قىلىشتى. ئىسھاق خوجام قوشبېگىنىڭ قولىدىن ئىسەن - ئامان قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەنزىلمۇ - مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇغا داخىل بولدى. ئاقسۇدىكى خوجاملار يەركەن بىلەن قەشقەرنى بىر ئەخمەققە سېتىۋېتىپ كەپتۇ دەپ تاپا - تەنە قىلىپ خاپا بولۇشتى. ئەمما قۇمۇلدىن ئىسھاق خوجام بىلەن بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنى كۇچاردا ئېلىپ قېلىپ، ھامىدىن خوجام ئېلىپ بارىدۇ دەپ ئاقسۇدىنمۇ لەشكەر قوشماي، ئاز لەشكەر بىلەن يولغا سالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مارالۋېشىنى قوشبېگى بېسىۋالغانلىقتىن يول ئېتىلىپ قېلىپ، مەدەت ۋە ياردەم ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىدى. ئۆزلىرىنىڭ قىلغانلىرىنى ئۇنتۇپ قېلىپ گۇنانى ئىسھاق خوجامغا ئارتىپ قويۇشتى. راشىدىن خان خوجام، ئىسھاق خوجامنىڭ ئارقىسىدىن بىر مىڭ بەش يۈز لەشكەرنى يولغا سالغان بولسىمۇ، يەركەنگە بارماي ئاقسۇدا تۇرۇپ قالغان ئىدى. بۇ لەشكەرلەر ئىسھاق خوجام قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى چاغلىرىدا خىزمىتىدە بولغان لەشكەرلەر ئىدى. ئىسھاق خوجامنىڭ كۆڭۈللىرى بىر ئاز رەنجىپ كۇچارغا قاراپ يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. راشىدىن خان خوجام ئېۋەتكەن بىر مىڭ بەش يۈز لەشكەر ۋە ئەسلىدە كۇچار، بۈگۈر، كورلىدىن بولۇپ، ھازىر ئاقسۇدا تۇرىۋاتقان نۇرغۇن لەشكەرلەرمۇ ئىسھاق خوجام بىلەن بىرلىكتە كۇچارغا قايتىپ كېتىشكە تەييار بولدى. جامالىدىن خوجام بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۆزلىرى ئاتلىنىپ، ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمەتلىرىگە يېتىپ باردى. ھەممە گۇناۋە كەمچىلىكلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ئۆزرە ئېيتىپ ئەپۇ سورىدى. سوغا - سالام، تارتۇق - پىشكەشلەرنى ئالدىدا قويۇپ، زىياپەت بېرىپ، مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە - رەسمىيەتلىرىنى بىجا كەلتۈردى. يەنە بىر نەچچە ۋاقىت تۇرۇشنى ئىلتىماس ۋە ئىلتىجا قىلدى. يېڭىۋاشتىن ئىتتىپاق بولۇپ بىرلەشتى. جامالىدىن خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل تۇتۇپ، لەشكەرلەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن، تاھىرىدىن خوجام، موللاس غەزىنىچى، ئابدۇۋايىت بەگ، ئەيسا بەگلەرنى پاش قىلىپ، بىر مىڭ لەشكەرنى جامالىدىن خوجامنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. جامالىدىن خوجام خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ ھېلىقى لەشكەرلەرگە تون سەرۇپاي، سەللە - كۇلا، پۇل ۋە تەڭگە بېرىپ، ھەممىنى خۇرسەن قىلدى. لېكىن لەشكەرلەرنىڭ غەيرەت ۋە جەڭگىۋارلىقىغا زەخمەت يېتىپ سۇسلۇققا يۈزلەندى. دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت ئاجىزلىشىپ زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى.

سېيىت ئىسھاق خوجام دۆلەت ۋە ھەشەمەت بىلەن ئاتلىنىپ كۇچارغا يېتىپ باردى. ھەممىنى يوقتىن بار ئەتكۈچى، ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى، ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا بۇندىن كېيىن نەمىلا ئىش يۈز بېرەركىن دەپ، پىكىر خىيال بىلە دۇئا ۋە تەلەپ ئىلتىجادا بولۇپ، بەش ۋاخ نامازنى ئادا قىلىپ، يېتىم - يېسىر، غېرىپ - غۇرۋالارغا نەزىرە - نىيازلار بېرىپ ئۇرۇق - قىياش، يار - بۇرادەرلىرىگە سەللى - سەرۇپاي، تەڭگە - تىللالار ئىنئام - ئېھسان قىلىپ، خۇرسەن ۋە مەمنۇن بولۇپ ياتتى.

كۇچارلىق خوجاملار ئارىسىدا قارىمۇ-قارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى ئەھۋاللىرى مۇشۇنداق كاتتا دۆلەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقتىن يامان ئاقىۋەتلەر يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ بايانى

ئىززەتلىك دوست، پاراسەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ پاك كۆڭۈل، ئۆتكۈر خاتىرىلىرىگە رۇشەن ئۇلغايكىم، رىۋايەت قىلىنىشىچە سەييىت ئىسھاق خوجام، پۈتۈن ئالەمنى ياراتقۇچى يەككە - يېگانە تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن، يەكەندە جاناپ ئاتىلىق غازى بىلەن سۇلھى - ئىتتىپاق تۈزۈپ، پۇخرا- ئاۋام خەلقىنىڭ تىنچ ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ۋەدە-قەسەملەر بىلەن ئىشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، كۇچارغا يېنىپ كېلىپ، تائەت - ئىبادەتكە مەشغۇل بولغان ئىدى. ئەمما راشىدىن خان خوجام، جامالىدىن خوجاملار "يەركەننى لىڭگىلچاققا ئوخشايدىغان بىر قارا ئەخمەققە سېتىپ كەپتۇ" دەپ تاپا - تەنە قىلىپ، ئەيىپلەشكە باشلىدى. راشىدىن خان خوجامنىڭ ئاكا - ئۇكىلىرى، جامالىدىن خوجامنىڭ ئوغلى يەھيا خوجام باشلىق، چوڭ - كىچىك خوجاملارنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرى، يا مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادىتىگە، ياكى سەلتەنەت① نىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىغا مۇۋاپىق بولمىدى. خالىغانچە، ئەسكى، ناشايان ئىشلارنى قىلىشقا باشلىدى. ھامىدىن خوجام "نەچچە يىلدىن بېرى يەركەن، قەشقەرلەردە نەچچە قېتىم، دۈشمەنلەرگە زەربە بەردىم، نەچچە قېتىم زەربە يەپ قېچىپ كەلدىم. تولا-جاپا مۇشەققەتلەرنى تارتتىم، ئاقيار يېزىسىنى مېنىڭ تەۋەلىكىمگە قوشۇپ بەرسە" دەپ جامالىدىن خوجامغا ئەرز قىلدى. جامالىدىن خوجام ماقۇل كۆرمىدى. ئاخىرى ھامىدىن خوجام ئۆز كۈچ، غەيرەتلىرىگە ئىشىنىپ، ئاقيارنىڭ نۇرغۇن زېمىنلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىۋالدى. ئاقسۇدىن ئاقيارغا بارغان دورغا، مۇلازىملەرگە قاتتىق جازا بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئاقىۋەت جامالىدىن خوجام دۈشمەنلىك مەسلىھەتى، ئالدامچىلىق تەدبىرلىرىنى راسلاپ، ئۇشتۇرپانغا خەت ئەۋەتتى. مەزمۇنى: "ھامىدىن خوجام بولسا مېنىڭ ئىنىمدۇر، دەرۋەقە نۇرغۇن مېھنەت - مۇشەققەتلەرنى تارتتى. ئاقيارنى مەن سورىسام دەپ ئەرز قىلغاندا، ماقۇل كۆرمىگەن ئىدىم. ئويلىنىپ كۆرسەم، ياخشى ئىش بولماپتۇ، ھامىدىن خوجام ئۆزلىرى كەلسىلە، مەن بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت - مېھماندارچىلىق قىلىپ، ئۆز قولۇم بىلەن ئاقيارنى دەستۇرخانلىرىغا تەقدىم قىلسام، ئۆزلىرى خالىغانچە ئىدارە قىلسىلا، يىراق - يېقىندىكى دوست - دۈشمەنلەر ئاڭلاپ قالمىسا، بىزنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقىمىز ئاشكارە بولۇپ قالسا ياخشى بولماس" دەپ، ھىيلە-مىكرى بىلەن توزاق قۇرۇپ، مۇناپىقانە سۆزلەرنى يازغان ئىدى. ھامىدىن خوجام بۇنى پۈتۈنلەي راس دەپ ئىشىنىپ، ئۆزىگە دوست چاغلاپ، مەغرۇرلۇق بىلەن ئالدىنىپ ئاقيارنى قولغا كىرگۈزۈش تاماسىدا چىشلىرىنى بىلەپ، ئىشتاھالىرىنى راسلاپ، خاس مەھرەم، ئەمەلدار، مۇلازىملىرىنى ئېلىپ، ھەيۋەت داغدۇغا بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. جامالىدىن خوجام، ھامىدىن خوجامنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ، ئىززەت - ئىكرام بىلەن ئېلىپ كىرىپ، ئوردىلىرىغا چۈشۈردى. ئادەملىرى-

① سەلتەنەت - پادىشالىق.

گەمۇ ئۆز لايىقىدا چۈشكۈن جاي تەيىن قىلدى. زىياپەت ـ مېھماندارچىلىقلار ئۆتكەندىن كېيىن، جامالىددىن خوجام ئۆزىنىڭ مەھرەم ـ مۇلازىملىرىنى قوشۇپ، "ئارام ئېلىڭلار، ئاكا ـ ئۇكا ھەر قايسىمىز ھەر جايدا، ئۆزۈڭلاردىن بىرى بىر يەردە بولۇپ مۇڭدىشالىغان ئىدۇق، ھال ـ ئەھۋالىمىزنى بىر ـ بىرىمىزگە ئايان قىلىپ، گەپ ـ سۆزلىرىمىزنى تۈگىتىپ ئاندىن ئۇخلايمىز" دەپ رۇخسەت بەردى. مەھرەم ـ مۇلازىملار، ئاي بىلەن يۇلتۇز بىر يەردە بولغان ئوخشايدۇ دەپ خاتىرجەم، غەم ئەندىشىسىز چىقىپ ئۇخلىدى. ئەمما، جامالىددىن خوجام ئۇنىڭچە ئادەمنى تەييارلاپ، بۆكتۈرۈپ قويغان ئىدى. ھامىددىن خوجامنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا بارغاندىن كېيىن، جامالىددىن خوجام ئۆزىنى چەتكە ئالدى. بۆكتۈرۈپ قويغان ئادەملەر چىقىپ، ھامىددىن خوجامنى ئۇيقۇلۇقتا تۇتتى. ئادەملىرىنىمۇ زىياپەت ئۈستىدە تۇتۇپ، تاراج ـ پاراچ قىلدى. ھامىددىن خوجامنى باغلاپ، ئاتقا مىندۈرۈپ ئۈچ مۇلازىمنى قوشۇپ، كۇچارغا ئېلىپ ماڭدى. بىر كېچە ـ كۈندۈزدە، كۇچارغا يېتىپ بېرىپ، نەزەر بەند قىلدى. مۇسا بەگ دېگەن ئاقسۇلۇق ئادەمنى قۇمغا كۆمۈپ ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋالدىن قىرغىزلار ۋاقىپ بولۇپ، دەرھال قەشقەردىكى قوشبېگىگە يەتكۈزدى. قوشبېگى خەۋەر يەتكۈزگەن قىرغىزلارغا، تون ـ سەرۇپاي، ئات ـ ياراغ ئىنئام قىلىپ، ناھايىتى خۇرسەن بولدى. ئاقسۇ، كۇچارنى جەڭ جېدەلسىزلا قولۇمغا كىرگۈزىدىغان بولدۇم، دەپ سۆيۈنۈپ كەتتى.

يەنە بىر ۋەقەنىمۇ ئەسلەپ ئۆتۈمىزكى، مۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇرۇن ئۇچتۇرپان خەلقى يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورايمىز، دەپ توپىلاڭ كۆتىرىپ، دۇرغۇن ئادەملەر نابۇت بولغان ئىدى، بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى يۇقىرىدا تەپسىلى سۆزلىنىپ ئۆتتى. شۇ چاغدا جىيىنىنى ئېلىپ قېچىپ كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى، قەشقەرغە بېرىپ قوشبېگىگە ئەرز ـ ھالىنى ئېيتىپ، ھىمايىسىغا ئۆتۈپ، قوشبېگىگە يول باشلاپ، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ تەرەپلەرگە كېلىش ئارزۇسى بىلەن تۇرۇۋاتقان ئىدى. يەنە بىرى، ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجامنىڭ خىزمىتىدە، كۇچارلىق ئابدىراخمان دادخا، ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋان بېگى دېگەن كىشىلەر بولۇپ، جامالىددىن خوجام مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنى، شۇلارنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇپ قويغان ئىدى. بۇلار، خوجامىلارنىڭ ئەھۋالىنى مۆلچەرلەپ كۆرۈپ، قوشبېگىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئۈستۈن چاغلاپ، جىيىنىنى مۇھاپىزەت قىلىش غەرىزى بىلەن قوشبېگىنى تەكلىپ قىلىپ، مەخپى خەت ئەۋەتتى. كۇچاردىكى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ باش ۋەزىرى بولغان، توختى ئىشىكئاغا بەگمۇ يۇرتنى ئېلىپ بېرىدىغانلىقىغا ۋەدە بېرىپ، ئەرىزە ئەۋەتىپتۇ. بۇ خەت ـ ئەرىزىلەرنى، بىر ـ بىرلەپ كۆرۈپ، قوشبېگىنىڭ غەيرەت تومۇرلىرى قايناشلى، مەملىكەتلەرنى بېسىۋېلىش تەمەلىرى مەۋج ئۇرغىلى تۇردى. ئەسلىدە بۇ خوجاملار، كۇچاردىكى مەۋلا، ئەرشىددىن ۋەلىيۇللانىڭ مازىرىنىڭ شەيخلىق دەرىجىسىنى، ئۆزىگە پەخرى ئابرۇي بىلىپ، شۇ مازارنىڭ دائىرىسىگە پېتىپ، سېغىنىپ كەلگەن ئىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ يەتتە شەھەر بەلكى، پۈتۈن موغۇلىستان ئۆلكىسىگە سېغىشمىدى، يېقىنلىق ۋە ئىتتىپاقلىقلىرى، كېلىشەلمەسلىك، ئىتتىپاقسىزلىق، زىددىيەتكە ئايلاندى. ئىتتىپاقسىزلىق، كېلىشەلمەسلىكلەر بارغانسېرى ئاداۋەت، خۇسۇمەت، دۈشمەنلىككە يۈز تۇتتى. سەرەنجامسىزلىق، بىسەرەنجاملىقتا ئۆزگەردى. بۇ كاتتا دۆلەتنىڭ قەدرى ـ قىممىتىنى بىلمىدى، شۈكرى قىلمىدى، مەغرۇرلۇق قىلدى. يەتتە شەھەرنى بىكاردىن ـ بىكار، بىر ئەنجانلىقنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ قويدى. بۇنىڭغا ئەپسۇس، مىڭ، يۈز مىڭ ئەپسۇس. مازارنىڭ ۋەخپى يەرلىرىدىن

چىققان مەھسۇلاتلارغا قانائەت قىلىپ، دېخانلارنىڭ ئۆشرە - سەدىقە بېرىشىگە تەلمۈرگەن، ما-
زارنىڭ ھوجرىلىرىدا، بورىنىڭ ئۈستىدە يېتىپ - قوپۇپ، تائەت - ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئۆت-
كۈزگەن، كىشىلەر بەرگەن بىر جۇپ نان، بىر تاۋاق كۆلە - قاقشا خۇش بولغان خوجاملار، ھەم-
مىنى يارىتقۇچى ۋە رىزقى ئاتا قىلغۇچى تەڭرىنىڭ، مەرھەمەت - ئىلتىپاتى بىلەن بىر دەمدىلا
پادىشالىق تەختىگە چىقىپ، ھۆكۈمرانلىق تاجىنى باشلىرىغا كەيدى. ئۆمرى ئىچىدە، يەتتە
پۇشت، ئاتا ئەجدادى ئارىسىدا، بەلكى بۇ مۇغۇلىستاندا ھېچ قانداق ئادىمىزاتقا، بۇنداق دۆ-
يانىڭ دۆلىتى مۇيەسسەر بولمىغان ئىدى. خوجاملارنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن ناشتىلىقىغا تۈرلۈك-
تۈرلۈك ھالۋا، يىمىش، قەن - قەندالات، قىسما - قىسما شىنە - شەرۋەت، پاقلان گۆشىدە ئەت-
كەن كاۋاپ، سامسا، پەرمۇدا، مىزىلىك تاماق، خىلمۇ - خىل ناز - نىمەت، يىمەك - ئىچمەكلەر
ئالدىلىرىغا كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئەھۋالنى ئۇنۇتتى. ئۆز كۈچ - قۇۋۋىتىمىز بىلەن
ئىسلام ئېچىپ، پادىشالىقنى تاپتۇق دەپ ئويلاپ، ئەتراپىدىكى پادىشالار بىلەن ياخشى خوپ بو-
لۇپ، ئەپلىشىپ ئۆتمىدى. ئۇلارغا تەڭ - باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى. كۆزىگە ئىلمىدى. خوجا
ھاپىز شىرازى ① نىڭ مۇنۇ شېئىرىغا ئەمەل قىلمىدى:

ئاسايىشى دۇگىتى تەپسىرى ئىن دۇھەر پەست،
با دوستان مورۇۋەت، با دۇشمىنان مادارا. ②

دىگەن ئومۇمى قائىدىگە ئەمەل قىلمىدى. ئاكا - ئۇكا قېرىنداشلار بىر - بىرى بىلەن
ئىتتىپاق بولالمىدى. بىر - بىرىگە تەڭ باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى. بىر - بىرىگە مېھرى - شەپ-
قەت قىلمىدى. دۇنيالىقتىن ھاجەتسىز بولدۇق، بىزگە ھىچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ دەپ مەغرۇرلۇق،
تەكەببۇرلۇق ناغرىسىنى چالدى. " ئىنسان ھەممە نەرسىدىن ھاجەتسىز بولغاندا، ئۇنىڭ ۋۇجۇ-
دىدىكى ئىسيانكارلىق باش كۆتۈرىدۇ. » دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىچە ئىنسان زاتىنىڭ ۋۇجۇدى-
غا يوشۇرۇنغان ئىسيانكارلىق ئاشكارىلاندى:

پارچە:

ئۆزىگە سازاۋاردۇر كىبىرىيا ۋەمەنى،
كى مولكى قەدىمدۇر زاتى غېنى.
بىرىنىڭ بېشىغا تەختى تاجىنى قويۇپ،
بىرىنى تاج تەختىدىن ئېلىپ يەرگە ئۇرۇپ. ③

مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا ئاسماندىن بالا، تەڭرىدىن قازا ياققاندەك، مۇشۇك ساچقاننى

① خوجا ھاپىز - 1320—1389 - يىللىرى ئىراننىڭ شىراز دىگەن يېرىدە ئۆتكەن شائىر.

② ئىككى ئالەمنىڭ خاتىرجەم ۋە خۇشاللىقى « دوستۇڭغا ياخشىلىق قىل، دۈشمىنىڭ بىلەن ئەپلىشىپ ئۆت » دىگەن ئىككى سۆزگە ئەمەل قىلىشتا.

③ تەكەببۇرلۇق ۋە مەنمەنلىك - دۇنيانىڭ مەڭگۈ پادىشاسى ۋە ھەممىدىن ھاجەتسىز بولغان تەڭرىنىڭ ئۆزىگە لايىق. چۈنكى، ئۇ بىرىنىڭ بېشىغا تاج كىيدۈرۈپ، تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ دۆلەتمەن قىلالايدۇ، بىرىنىڭ بېشىدىكى تاجىنى ئېلىۋېتىپ، تەختتىن چۈشۈرۈپ يەرگە ئۇرالايدۇ.

ئالغاندەك، قورغوي قۇچقاچنى سوققاندەك، بىر چەبدەس، چاققان پادىشا يەنى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ شەرەپلىك قەدەملىرى يېتىپ كەلدى. خوجىلارنىڭ دۆلىتىنى ئۆزى بىلەن قوشۇپ تىرى ـ پىرەك قىلىۋەتتى. بۇ كاج پەلەكنىڭ چاقى، قەدىمى ئادىتى بولغان، ئالدامچىلىقىنى ئاشكارا قىلدى. ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇ پانى دۇنيانىڭ تۇرمۇشىنى، بەختى دۆلىتىنى ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىپ، يەر بىلەن يەكسان بولۇشىنى كۆزدە تۇتماي، غەم ـ غۇسسە، شاتلىق ۋە پاراۋانلىق ئاقىۋەت يەر بىلەن يەكسان بولىدۇ، دەپ بىلىشى لازىم.

رۇبائى:

پانى ئۆل تاق كىسرا ① گورى خورنەق،
بۇ ئالەمدىن ئۆچۈپ كەتتى ھاۋالەق.
ئەگەرچە ياخشىلىققا يوق ۋاپايى،
ۋەرەق ئۆزرە سوخەن باردۇر ۋاپالىق. ②

ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، جامالىدىن خوجام توختى خەلپەنى، بىر يۈز ئەللىك لەشكەرگە باش قىلىپ چىلدىن، يايدىن ③ قاتارلىق جايلارغا قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىدى. بىر كېچىسى قوشبېگىنىڭ يىگىت ④ لىرى كېلىپ، توختى خەلپە باشچىلىقىدىكى قاراۋۇلچىلارنى تۇتۇپ باغلاپ، قەشقەرغە ئېلىپ كېتىۋەتتى. ئەمما قاراۋۇلچىلاردىن بىرسى، ئېتىنى سۇغارغىلى كەتكەن ئىكەن، بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ قېچىپ بېرىپ، جامالىدىن خوجامغا خەۋەر يەتكۈزدى. قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى يايدىدىن چىقىپ، ساي ئېرىقتا قونۇپ، ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. قوشبېگى خوجا نەزەربەگ دېگەن كىشىنى ئوتتۇز توققۇز يىگىت بىلەن ئۇچتۇرپانغا ئېلىپ كەتكەن ئىدى. بۇلار قۇرۇق ئۆزۈم يولى بىلەن ئاچا تاققا كېلىپ چۈشكەندە، يولۇچىلار ئۇچتۇرپانغا خەۋەر يەتكۈزدى. خېتىپ خوجام خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا چۈشكۈن، قونالغۇ ⑤ چىقاردى. ھەم ئاتالىق غازىنىڭ يىگىتلىرى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەت ئىلى دادخالارنى تارتۇق ـ پىشكەش بىلەن ئېلىۋەتتى. ئەتىسى خوجا نەزەر بەگ ئادەملىرى بىلەن شەھەرنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى تۆگمەن بېشى دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشۈپ، ئىككى ئادەمنى شەھەرگە ـ خېتىپ خوجامنىڭ ئالدىلىرىغا كىرگۈزۈپ مۇنداق دېدى: " ئاشلىق، قورال ـ ياراغ ئامبارلىرى ۋە خەزىنەنىڭ ئاچقۇچلىرىنى بەرسىلە، ئۆزلىرى تەۋە مەنسەپدارلىرى بىلەن بېرىپ، جاناپ ئاتالىق غازى بىلەن كۆرۈشۈپ، دۇئا قىلىپ يانسىلا، ماڭا شۇنداق بۇيرۇق بېرىلگەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن، ھەممىسى شەھەردىن چىقىدىغان بولۇپ، كەچ پېشىن ۋاقتىدا شەھەرنىڭ دەر-

---

①كىسرا ـ ئىراندا ئۆتكەن ساسانى پادىشالىرىنىڭ ئورتاق نامى.
② كىسرادەك پادىشالارنى گور يەپ كەتتى، ئۇنىڭ ھەشەمەتلىك ئايۋان ـ سارايلىرىمۇ يوقۇلۇپ ھاۋاغا ئۇچۇپ كەتتى. ئەسلىدە ياخشىلىققا ياخشىلىق يوق. بار دېيىلسە، قەغەزگە يېزىلغان گەپتىلا بار.
③ چىلدىن، يايدىن — ئاقسۇ بىلەن مارالۋېشىنىڭ ئارىلىقىدىكى يېزىلارنىڭ نامى.
④ يىگىت — ياقۇپ بەگنىڭ لەشكەرلىرى شۇ چاغدا «يىگىت» دەپ ئاتالغان ئىكەن.
⑤ چۈشكۈن، قونالغۇ — كېلگۈچىلەرنى لەشكەرلەرنىڭ ئالدىغا چىقىرىلغان چېدىر ـ ئىچمەك، ئوت ـ خەشەك، شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋازىسىغا كەلدۇق. ئىككى خوجامنى ①، موللا توختى موھتەسىپ ② ئاخۇنۇمنى، مەن كەمىنە يازغۇچىنى③، بىر مىراخور ④ نى دەرۋازىدىن چىقاردى، باشقىلارنى چىقارمىدى. شۇ چاغدا "زامان - زامان، ئاتلىق غازىنىڭ زامانى" دەپ جار سېلىپ، ناغرا - سۇناي چالغىلى تۇردى.

بىز بەش كىشى خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا كەلدۇق. يىگىرمە ئاتلىق ئادەم قوشۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇردى. يەڭىدە قوناپ، ئەتىسى توشقان دەرياسىغا كەلگىنىمىزدە مۇھەممەت بابا يۈز بېشى ئۇچرىدى. بۇنىڭغىچە ئاتلىق غازى ئاقسۇغا كىرىپ، مۇھەممەت بابا يۈز بېشىنى ئۇشتۇرپانغا توقسابە ⑤ لىققە تەيىنلەپ، بۇرھانىدىن خوجامغا يارلىق ئېۋەتكەن ئىكەن. يارلىقنى بەردى. يارلىقنى ئوقۇپ كۆرۈپ، ئاتلىق غازى تۇرغان تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلىپ، ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق. مۇھەممەت بابا توقسابە بولسا ئۇشتۇرپانغا قاراپ راۋان بولدى.

مەن بۇ مەرھەمەتلىك يارلىقنى كەم - زىيادە قىلماي تەل تۆكۈس، ۋاراق يۈزىگە يازدىم.

ئىنايەت نامە: ⑥

سېيىتلارنىڭ باش - پاناھى بۇرھانىدىن خوجام ئىشان ئوغلىغا!

تۈگۈمەس دۇئا، كۆپتىن - كۆپ سالامدىن كېيىن ئوچۇق - ئاشكارا ئۇلغايكىم، بۇ ياخشى زاماندا ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئىسلام ئېچىش "جەننەت - قىلىچنىڭ سايىسى ئاستىدا" دىگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، پەيغەمبىرىمىز شەرىئىتىنىڭ قىلىچىنى چېپىشنىڭ ياخشى نىيىتى بىلەن بۇ يۇرتلارغا رىزقى نېسىۋىمىز چۈشتى. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى مۇھەررەم ئېيىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى ئاقسۇنىڭ پادشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان كۈنلىرىمىزدە، ئىخلاسلىرىنىڭ زىيادىلىكى، دوستلۇقلىرىنىڭ يېقىنلىقىدىن ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەت ئىلى دادىخالار ئارقىلىق ئىنتائەت ۋە بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى ئىزھار ئەتكەن، "ئۇلۇغلىرىڭلارنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇڭلار" دىگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئېۋەتكەن خەتلىرىنى ياخشى سائەتتە تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ كۆپ خۇرسەن بولدۇم. ئۆز ئارا بېرىش - كېلىش قىلىش قائىدىسى بويىچە تۆت ئات، بىر بوقچا كىيىم - كېچەك، بىر كالام شېرىپ سوغا ئېۋەتكەن ئىكەنلا، ھەممىسى ئاق - سالامەت تەگدى. بۇ يەردە جامالىدىن خوجام بەزى ئىشلاردىن ئەندىشە قىلىپ قاچقان ئىكەن. يىگىتلەر بېرىپ تۇتۇپ كەلدى، ئۆزىمۇ بۇرۇنقى قىلغان ئىشلىرىغا تۆۋە قىلدى. "بىزمۇ ئاچچىغىنى يۇتۇش، خالايىقنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىش ساۋاپلىق" دىگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئەمەل قىلىپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدۇق. ئۆز لايىقىدا كىيىم - كېچەك مەرھەمەت قىلدۇق. ئۆزلىرى بولسىلا بۇ ئەتراپتىكى سېيىتلەرنىڭ كۆزگە كۆرۈنـ

① ئىككى خوجام — خېتىپ خوجام بىلەن بۇرھانىدىن خوجام.
② موھتەسىپ — دىنى ئەمەلدارنىڭ نامى.
③ مەن كەمىنە يازغۇچى — ئاپتور ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتىدۇ.
④ مىراخور — ئات باقار.
⑤ توقسابە — ناھىيە باشلىقىغا تەڭ ئەمەل نامى.
⑥ ئىنايەت نامە: بۇيرۇق خېتى، تونۇشتۇرۇش خېتى

گەن پېشۋاسى، نىيەتلىرىمۇ پاكىز ۋە ساپ، ئۆزلىرىگە تەۋە ھەر قانداق كىشىنىڭ گۇناھىنى
ئەپۇ قىلدۇق. بۇ تەرەپتىن كۆڭۈللىرىگە گۇمان كەلمىسۇن. بىز بولساق ئۆزلىرىنى ھەممىدىن
بۇرۇن تونىغان، بىلگەن. مۇتلەق غەم ـ ئەندىشە قىلمىسىلا. بىزنىڭ بۇ دېگەنلىرىمىزگە تەڭرىم
ئۆزى گۇۋا بولغاي ۋەسسالام.

1284 ـ يىلى (ھىجرى) ①

بىز شۇ كۈنى ناماز پېشىن ۋاقتى بىلەن ئاقسۇغا داخىل بولۇپ، كونا ئۆتەڭ دېگەن يەرگە
چۈشتۇق. ھايال بولماي ھەمدەم باتۇر تۆپىدە تۇرۇپ نەچچە پەتنۇسلاردا قەن ـ ناۋات، قەنـ
دالات، پىستە ـ بادان، يېمىش ـ مېغىزلار بىلەن كاتتا داستىخان سالدى. ئارقىدىنلا كاتتا قازانـ
غا دۇملەنگەن پولۇ ئاشنى، قارىنى بىلەن كۆتىرىپ كىرىپ ئالدىمىزدا ئاغزىنى ئېچىپ، ئاش تارتـ
تى. مۇشۇ تىرىقىدە راۋۇرۇس ئۈچ كۈن زىياپەت ئۆتكۈزدى. ئۆتىنچى كۈنى سارايىدىن تون ـ
سەرۇپاي، قەن ـ ناۋات ئېلىپ كېلىپ تارتۇق راسلاپ، مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىمىزنى يېتىلەپ بېـ
رىپ، ئاتىلىق غازى جاناپ ئالىلىرى بىلەن مولاقات ② قىلدۇردى. ئىككى خوجامنى خىمە خەرـ
گاھ ③ ئىچرە ئېلىپ كىرىپ زىياپەت قىلدى. بىزلەرنى بارىگاھ ④ ئىچرە ئولتۇرغۇزۇپ دەستورخان
سېلىپ پادىشاھانە زىياپەت قىلدى ۋە ئۆز لايىقىمىزدا تون ـ سەرۇپاي، سەللە كۆلا ئىنئام قىلدى.
تەكلىپ بويۇنچە ئاقسۇ شەھەرىنى ئايلىنىپ ساياھەت قىلدۇق. پەتە قىلدىغان يەرلەرگە پەتە
قىلىپ، ئۆز ئورۇنلىرىمىزغا قايتىپ كېلىپ ئارام ئالدۇق.

ئەمما مۇشۇ كۈنلەر كوچار تېخى پەتھى بولمىغان ئىكەن. چۈنكى كوچاردىكى خوجاملار، يۈـ
سۈپ باتۇر، ئىبراھىم باتۇر، تەلەي باتۇر، ياقۇپ باتۇر قاتارلىقلارنى نۇرغۇن لەشكەر بىلەن
قوشبېگىنىڭ ئالدىغا ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن. بۇلار ياقا ئېرىققا يېتىپ كېلىپ يولنى توساپ، سۇنى
ئۆتكەزمەي، نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلغان. قۇشتېمى، جوغا، ياقا ئېرىق دېگەن يەرلەردە قوشبېگىـ
نىڭ نۇرغۇن يىگىتلىرىنى زايا قىلىپ، نابۇت قىلغان. باتۇرلىرىنى كۆرسىتىپ ۋاقتىنچە غەلىبە
قىلغان ئىكەن. بىراق ۋاقىتسىز قىلغان باتۇرلۇقلىرى كارغا يارىمىدى.

ئاخىرىدا قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى غالىپ كېلىپ، كوچا لەشكەرلىرىنى قەھرى ـ غەزەپ بىـ
لەن سىياسەتنىڭ تېغىدىن ئۆتكۈزۈپ ھالاك قىلدى.

بۇنىڭدىن بىر ئاز ئىلگىرى لۈكچۈنلۈكلەر كونا ئاداۋەت خۇسۇمەتلىرىنى يېڭىلاپ، ئۈرۈمچى
تۇڭگانلىرىنى ئۆزىگە رام قىلىپ، ئابىدىن خوجام باشلىق كۇچار لەشكەرلىرىنى تۇرپاندىن ھەيـ
دەپ چىقارغان ئىدى. تۇرپانى ئۆزلىرى سورىغاندىن تاشقىرى كۇچارتەرىپىگە يۈزلىنىپ كورلا
ۋە بۈگۈرنى قولغا ئالغان ھالەتتە، ھامىدىن خوجامغا، راشىدىن خوجام ئىلتىپات قىلىپ، تۆت
مىڭ لەشكەر بېرىپ تۇڭگانلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن ئىدى.

تۇڭگانلارنى قوغلاپ، ئۆلتۈرۈپ قارا شەھەر دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان چاغدا راشىـ

---

① 1284 ـ يىلى (ھىجرى) ـــ مىلادى 1867 ـ 1868 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ.
② مولاقات ـــ كورۇشمەك، ئۇچراشماق.
③ خىمە خەرگاھ ـــ پادىشالىق چېدىر، خاس چېدىر.
④ بارىگاھ ـــ ئادەتتىكى چېدىر.

دىن خوجام ئالتىلىق غازىنىڭ ئاقسۇنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھامىدىن خوجامنى قايتۇرۇپ كەلدى. كۆپتىن ـ كۆپ ئۆزرە ئېيتىپ ناماقۇل بولۇپ، تون ـ سەروپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بېرىپ، قوشبېگى بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن تۆت مىڭ لەشكەر بىلەن ئاقسۇغا ماڭدۇرغان ئىدى. ھامىدىن خوجام لەشكەرلەرنى باشلاپ، كۇچاردىن چىقىپ، بايغا كېلىپ، بىر ئوتلۇق، سۇلۇق يەرنى تېپىپ چۈشۈپ ئارام ئالدى. لەشكەرلەرگە: «ئىختىيار ئۆزەڭلەردە» دەپ جاكالاپ كارى بولمىدى. ۋەقەنى بايان قىلىپ قوشبېگىگە ئەرزە ـ خەت ماڭدۇردى. خەت ئېلىپ بارغان كىشى قوشبېگى بىلەن ياقا ئېرىقتا ئۇچراشتى. قوشبېگى خەتنى كۆرگەندىن كېيىن خۇشال بولۇپ، «ھامىدىن خوجام جاناپ ئالىلىرى دەرھال كەلسۇن، بىز يولغا قاراپ ئىنتىزاردۇرمىز.» دەپ، ئالدىلىرىغا مەھرەم ـ خەۋەرچى ئەۋەتتى. ھامىدىن خوجام يېتىپ كېلىپ قوشبېگى بىلەن كۆرۈشتى. ئۆز ئارا بىر ـ بىرىنى تەبرىكلەشتى. قوشبېگى ھامىدىن خوجامغا تون ـ سەروپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بەردى ھەم: «بىز كۇچانىڭ ئىشىنى تۈگەتكىچە قەشقەرغە بېرىپ تۇرسىلا» دەپ يولغا سالدى. ھامىدىن خوجام قەشقەرغە داخىل بولۇپ، تۆرلەر قاتاردا كاتتا سورۇنلارغا قاتنىشىپ، مەئىشەت، كىيىم ـ كېچەكلەردە ھەممىنىڭ ئالدىدا بولۇپ، ئالتىلىق غازىنىڭ دۆلىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ تۇردى.

قوشبېگى ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يول يۈرۈپ، كۇچارغا داخىل بولدى. بىر نەچچە يىگىتلىرى كىرىپ، راشىدىن خان خوجامنى تۇتۇپ چىقتى. قوشبېگى ئۆز لايىقىدا تون ـ سەروپاي ئىلتىپات قىلىپ، ھويلىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىدىن خان خوجام ئوردىلىرىغا كىرگەندىن كېيىن، قولىغا قىلىچ ئېلىپ ئالتىلىق غازىنىڭ بىر مەھرىمىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. قولىغا ملتىق ئېلىپ، سىپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: «مېنىڭ باتۇرلىرىم قەيەرگە كەتتىڭلا! بۇ قىپچاق ئەنجانلىقنى ئۇرۇپ، ھەيدەپ چىقىرىپ، ئۆلتۈرمەمسىلە!» دەپ توۋلاپ، ۋاقىراپ يۈرگەن چاغدا، ئالتىلىق غازىنىڭ ئالدىدىن كەلگەن كىشى تۇتۇپ باغلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن نىمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىدى، ھەم بىلمىدى. تارىخى ھىجرىيە بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن تۆت① سەپەر ئېيىنىڭ ئىككىنچى كۈنى ئىدى، شۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەردى.

جامالىدىن خوجامنى يەركەندە يوق قىلدى. شەيخ خوجام، جالالىدىن خوجام، پەخرىدىن خوجام ۋە باھا ئىددىن خوجاملارمۇ يوقۇتۇلدى. خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇدىن خوجاملارنى قەشقەرغە ئېلىپ بېرىپ، مەھمۇت خوجا ھەزرەتنىڭ خىزمىتىگە قويدى. بۇلار خوجە ھەزرەتنىڭ ئاشخانىلىرىدىن تاماق يەپ ۋە خوجە ھەزرەتنىڭ تون ـ سەرۇپاي، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىپ، ئون بىر يىل ئۆمۈر كۆچۈردى. بېيجىڭ ئەھلى ئىككىنچى قېتىم ئاتا يۇرتلىرىغا ئىگە بولغاندا، بولارمۇ ئاتا يۇرتلىرىغا قايتىپ بېرىپ، ئۇرۇغ ـ قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ بىللە بولۇپ، ئۆمرىنى ئۆتكەزدى. مۇشۇ دەۋردە ئىسھاق خوجام، ھامىدىن خوجام، مەھمۇدى خوجاملار سالامەت قالدى. كۇچارلىق خوجاملار ئۈچ يىل بىر ئاي، يەنى ئوتتۇز يەتتە ئاي پادىشالىق قىلدى. شەرق تەرىپى قۇمۇل، بارىكولغىچە، شىمال تەرىپى قالماق ئىچى يۇلدۇزغىچە، غەرپ تەرىپى مارالۋېشى، يەكەنگىچە، جەنۇپ تەرىپى لوپنۇر چەرچەنگىچە تەۋە بولدى. نۇرغۇن كاپىر ـ

① تارىخى ھىجرىيە بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن تۆت ـ مىلادى 1867 ـ 1868 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

ئەھمەدى ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى توغرىسىدا

ئابدىرېھىم سابىت

بۇ يىل 5- ئايدا بىر كىشى ماڭا رايونلۇق سىياسى مەكتەپكە ئوقۇشقا كەلگەن مەكتىلىك مەخمۇت قارىم دىگەن بىر كىشىدە ئىككى پارچە قولىيازما كىتاپنىڭ بارلىغىنى ئىنكاس قىلدى. مەن ئۇ كىشىنى ئىزدەپ باردىم. راس دىگەندەك ئىككى پارچە قولىيازما كىتاپ بار ئىكەن. ئۇ كىشى كىتاپنى ماڭا ساندۇقتىن ئېلىپ بېرىشتىن: "بۇ كىتاپ ئاتامدىن قالغان تەۋەررۈك، قىرىق-ئەللىك يىلدىن بۇيان ساقلاپ كېلىۋاتىمەن. ئۇنىڭ ئىچىدە ئاتام يازغان بىر مۇنچە نەزمىلەر بار. كۆچۈرۈۋالساڭلار بولىدۇ، بىراق كىتاپنى بەرمەيمەن" - دىدى. مەن ئۇ ئادەمنىڭ ئاتىسى توغرۇلۇق سورۇدۇم. ئاتىسى مەزكۇر غەزەللەرنىڭ مۇسەننىپى، شائىر ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم ئىكەن.

ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم، ئوغلى مەھمۇد قارىمنىڭ ئاغزاكى مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ھىجرىيە 1325 - يىلى (مىلادى 1907 - يىلى) مەكىت ناھىيىسىگە قاراشلىق غاز كۆل گۈكشى لايلىق پاختىلىق كەنتى چىكىلىك مەھەللىسىدە خۇدا بەردى ھاجىم ئوغلى ئىگەمبەردى ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنىياغا كەلگەن. يەتتە ياشقىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. ئاندىن ئانا تەرەپ چوڭ دادىسى پازىل ئاخۇنۇمنىڭ قولىدا ئوقۇپ، ئاز تولا بىلىم ئىگەللىگەندىن كېيىن، ئاتا تەرەپ چوڭلار ھالاك بولدى. مۇندىن باشقا بىرەر نەمۇنە يادىكار، ياخشى ئىشتىن خاتىرە قالمىدى. نۇرغۇن مال - مۈلۈك، خەزىنىلەر توپلانغان بولسىمۇ، خوجىلار خاراجەت سەرپ قىلالمىدى. شۇ پېتى ئاتلىق غازىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى.

كۇچارلىق خوجىلارنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە بۇ تەتۇر پەلەك يار بەرمەي، ئەزەلدىن كونا ئادىتى بولغان ۋاپاسىزلىغىنى نامايەن قىلدى. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ دۆلەت، ھۆكۈمرانلىقى، ئىززەت - سەلتەنەتىنى ياقۇپ بەگ ئاتلىق غازىنىڭ قولىغا تاپشۇردى.

ئەمدى بۇ قەلەم، خۇشال - خورام كۇچارلىق خوجىلارنىڭ قىسسە، داستانلىرىنى يېزىشتىن تىزگىنىنى قايتۇرۇپ، جاناپ ئاتلىق غازىنىڭ پادىشالىق سەلتەنەتلىرىنىڭ قىسسە، داستانلىرىنىڭ چەكسىز مەيدانلىرىدا جەۋلان قىلىش ئۈچۈن ئات چاپتى. بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ مەدەت - ياردەم بېرىدىغانلىغىغا ئىشىنىمەن.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن سىدىق

دادىسى ئىگەمبەردى ھاجىم قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، ھىتگاھ مەدرىسىدىكى ئابدىغوپۇر مەخسۇمنىڭ تەربىيىسىگە بەرگەن. 12 ياشلىق ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم ئابدىغوپۇر مەخسۇمنىڭ قولىدا بىر مەزگىل تەربىيىلەنگەندىن كېيىن، ئاشۇ مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىرىدىن بىرى بولغان جامال ئاخۇن خەلپىتىمنىڭ قولىدا ئوقۇپ، ئەرەب، پارس تىلىنى پۇختا ئىگەللىگەندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ھەۋەس ۋە ئىختىدارىنى يېتىلدۈرگەن، ئۇ بىر ئەدەبىي ھەۋەسكار بولۇش سۈپىتى بىلەن قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان نىمشېھىت ئارمىيە دامۇللام بىلەن تونۇشۇپ، قويۇق بېرىش-كېلىش قىلغان.

ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم ھىجرىيە 1345 - يىلى (مىلادى 1927 - يىلى) ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپ، مەكىت ناھىيىسىگە قازى بولىدۇ. بىراق ئۇ قەشقەردە ئوقۇش مەزگىلىدە ئابدىقادىر داموللام باشچىلىقىدىكى ئىلغار دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر يولۇققانلىقتىن، ئۇ بەزى مەسىلىلەردە يەرلىك فېئودال مۇتەئەسسىپلەر بىلەن كېلىشەلمەي، ئاخىرى قازىلىقىنى تاشلاپ، 1929 - يىلى يەكەنگە قايتىپ كېلىدۇ. ھەمدە ئارال قۇمباغدىكى ئابدۇلباقى ئىشانغا مۇرىد بولۇپ، ئۇ باشقۇرۇۋاتقان مەدرىستە مۇدەررىسلىك قىلىشقا باشلايدۇ. 1931 - يىلدىكى قۇمۇل دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەردە قۇرۇلغان شەخسلەر ئىگىدارچىلىقىدىكى پەننى مەكتەپلەر 1933 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ ۋىلايەت، ناھىيىلەردە قۇرۇلغان مائارىپ تارماقلىرى ياكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، شۇنداقلا بىر تۇتاش رەھبەرلىككە ئىگە بولغاندىن كېيىن، بۇ مەكتەپلەر شەھەردىن يېزا - قىشلاقلارغا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىغان ئىدى. شۇڭا ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم 1933 - يىلى ئۆز قولىدىكى بارلىق ئوقۇغۇچىلىرىنى پەننى مەكتەپنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، يۇرتى مەكىتكە قايتىپ، مەكىت ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كاتىپلىقىغا ئورۇنلىشىدۇ.

شائىر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا ئىشلەۋاتقان مەزگىل ھۈسەيىن مۇسا باي، باھاۋىدىن مۇسا باي، ھاشىت ھاجى قاتارلىق بىر قىسىم ئىلغار قاراشتىكى بايلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى، تۈركىيە ۋە ئىچكىرىدىن كەلگەن ھەر مىللەت زىيالىيلىرى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يېڭىچە پەننى مەكتەپلەرنى قۇرۇپ مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىنى جانلاندۇرۇۋەتكەن، چەتئەلدە ئوقۇپ كەلگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن ئابدىقادىر دامولام، ئابدىخالىق ئۇيغۇرى، قۇتلۇق شەۋقى، مەمتىلى ئەپەندى قاتارلىقلار بۇ مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىلىرى بولۇپ، قارشى كۈچلەر بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىۋاتقان، قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ يولباشچىلىرىدىن خوجا نىياز ھاجى، مۇسۇل موھىتى، مەھمۇت مۇھىتى (مەھمۇت سىجاڭ) تۆمۈر ئېلى (تۆمۈر سىجاڭ) قاتارلىقلار بۇ ھەرىكەتنى قوللاپ، قىزغىن مەدەت بېرىۋاتقان بولغاچقا جاللات شىڭشىسەي بۇ مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىدىن ئانچە خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇ 36 - يىللاردىكى مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم قوللىغۇچىلىرىدىن بىرى، قەشقەر دىۋىزىيىسىنىڭ باشلىقى مەھمۇت سىجاڭنىڭ ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەنلىكىنى باھانە قىلىپ بىر قىسىم بايلارنى، مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغان زىيالىيلارنى ئارقا - ئارقىدىن قولغا ئېلىپ تۈرمىلەرگە تاشلايدۇ. مانا

مۇشۇ مەزگىلدە شائىر ئەھمەد قازى ئاخۇنۇمنىڭ ھاياتىغىمۇ جىددى خەۋپ يەتكەنلىكتىن، 1937-يىلى ئۇيۇشمىدىكى خىزمىتىنى تاشلاپ يەكەن، يېڭىسار، پەيزىۋات قاتارلىق جايلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ ئىككى يىل سەرگەردانلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كۆچۈرگەندىن كېيىن، 1939-يىلى يۇرتى مەكىتكە قايتىپ بېرىپ، شەھەر ئىچىدىكى ئوسمان ھاجىمنىڭ مەدرىسىگە ئورۇنلىشىپ، بىر تەرەپتىن مۇدەررىسلىك قىلغاچ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، شېئىر يازىدۇ ۋە چەت تىللاردىن بىر قىسىم ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ 1941 - يىلى 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 34 يېشىدا بەختكە قارشى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن مەكىتتە ۋاپات بولىدۇ.

شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى قەشقەر ھېيتگاھ مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە باشلانغان بولۇپ، ئۇ ئۆز ھاياتىدا 3.800 مىسرادىن ئارتۇق غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەس، رۇبائىيلارنى يازغان. شەيخ سەئدىنىڭ «گۇلۇستان»، «بوستان» ناملىق ئىككى كىتابىنى ۋە "لوقمان ھېكىمنىڭ 100 نەسىھەتى" دېگەن ئەسەرنى نەزمى شەكىلدە، مەسنەۋى ئۇسلۇبىدا بىر قۇرنى بىر مىسراغا سىغدۇرۇش ئاساسىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغاندىن باشقا، زەمەخشەرىنىڭ "ناۋابىغۇل كەلىم" دېگەن كىتابىنىمۇ نەزمى شەكىلدە تەرجىمە قىلغان. ئەپسۇسكى مەزكۇرنىڭ بۇ تەرجىمە ئەسەرلىرى ۋە بىر قىسىم قولىيازمىلىرى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا كۆيدۈرۈلۈپ تاشلانغان. ساقلىنىپ قالغىنى، رەتلەنمىگەن ئىككى پارچە دىۋاندىن ئىبارەت بولۇپ، بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 21.6 سانتى، كەڭلىكى 14 سانتى، قېلىنلىقى 3 سانتى، جەمئىي 220 بەت، ئىككىنچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19 سانتى، كەڭلىكى 12.4 سانتى، قېلىنلىقى 3 سانتى، جەمئىي 214 بەت ھەر ئىككىلىسى كۆن خىرۇمدا مۇقاۋىلانغان.

بىرىنچى كىتابىدا «كەيدان»، «رىسالەئى رەپئى سابابە»، «ھەدىس»، «ھەدىس مۇنتەخەبە»، «مۇفتا ھۇل ئەدەپ» (ئابدىقادىر داماللامنىڭ ئەسىرى) «قۇتبەئى ئىزھا» قاتارلىق قازان، تاشكەنت، لاھور مەتبەسىدە بېسىلغان ۋە قولىيازما قىلىپ كۆچۈرۈۋالغان 148 بەت ئەسەردىن باشقا، ئاپتورنىڭ «ئەجرۇمىيە» (تىل قائىدىسى)، «قائىدە مەكتۇپ» (خۇشخەت يېزىش قائىدىسى) دېگەن ئىككى پارچە ئەسىرى، بىر ھېكمەت، ئالتە پارچە غەزىلى بار.

ئىككىنچى كىتابىدا زەمەخشەرىنىڭ 80 بەت چامىسىدىكى «ناۋابىغۇل كەلىم» دېگەن ئەسىرىنىڭ قولىيازمىسى بىلەن ئۇنىڭ تەرجىمىسىدىن باشقا، «قول دەپتىرى» ئىسىملىك 134 بەتلىك بىر قول يازمىغا توپلانغان، مەشرەپ، ھۇۋەيدا، خوجا ھافىز قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ئارىلاش كۆچۈرۈلگەن ئەھمىدىنىڭ 19 غەزىلى 4 مۇخەممىسى بار.

دىۋانغا كىرگۈزۈلگەن خۇشخەت نۇسخىلىرى، ئۇ توغرىدىكى قائىدىلەر ۋە بەت ئارىسىغا بېرىلگەن قىستۇرما ھالەتتىكى رەڭلىك ھەرخىل گۈل سىزمىلىرىدىن قارىغاندا، ئەھمەد قازى ئاخۇنۇمنىڭ خۇشخەت ھەم رەسساملىقتا ئىنتايىن قىزىققان، بۇ ساھەدە بەلگىلىك ئىقتىدار ۋە ماھارەت ئىگەللىگەن، زامانىسىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى خەتتات ھەم رەسساملىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

دىۋان ئومۇمەن ئاپتورنىڭ ئىلىم - مەرىپەتكە، ئەدەپ - ئەخلاققا، ئىشقى - مۇھەببەتكە

بولغان تۆپكى قاراشلىرى بىلەن زامانغا بولغان نارازىلىق كەيپىياتلىرىنى ئاساسى مەزمۇن قىلغان بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار تاۋلانغان گۈزەل ئەدەبى تىل، قايناق شېئىرى ھېسسىيات ـ خىل ـ مۇ ـ خىل بەدىئى ۋاستىلار ئارقىلىق ئوبرازلىق بىر تۈستە بايان قىلىنغان.

مەسىلەن:

كېلىڭلار ياخشى ئوغلانلار ئوقۇماق خوش سائادەتتۇر،
خۇداۋەندا نەسىپ ئەتسە ئىككى ئالەم شاراپەتتۇر.
كېچە ـ كۈندۈز ئەدەپ بىرلە كېلىپ مەكتەپتە ئولتۇرماق،
ئەگەر بىلسەڭ بەخت ـ ئىقبال سائادەتكە ئالامەتتۇر.

مانا بۇ مىسرالاردىن بىز ئاپتورنىڭ «ئوقۇش ئىنسانىي، ياخشى پەزىلەت، خوش سائادەتكە يېتەكلەيدىغان ئۇلۇغ، خاسىيەتلىك ئىش ئوقۇش ئارقىلىق بەخت ـ ئىقبالغا ئېرىشكىلى بولىدۇ» ـ دەيدىغان مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى چۈشىنىپ يەتسەك، ئۈۋەندىكى مىسرالاردىن بىز كىشىلىك ئەدەپ ـ ئەخلاقىغا زىت بولغان ناچار ئىللەتلەردىن بىرى ـ نەپسانىيەتچىلىكنى قاتتىق تەنقىت قىلىش ئارقىلىق ئىنسانلارنى ياخشى ئەخلاقى پەزىلەتلەرنى ئۆزىگە يار قىلىشقا، ھالاللىق بىلەن ياشاشقا ئۈندىگەنلىكىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

نەپسىنىڭ رايىغا يۈرگەن ئاخىرەتتە خار ئۆلۇر،
ئول كىشىگە دۆۋە مەلئۇن، ھەمدەم يار ئۆلۇر.

ئاپتور دۆۋاندا يەنە دۇنيانىۋاپاسىزلىقتا ئەيىپلەپ، ئۇنى: «ھېچكىشىگە ۋاپا قىلمىغان، شۇڭا ئۇنىڭدىن شىكايەت قىلمىغان بىرمۇ كىشى يوق» ـ دېيىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ زامانغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن.

مەسىلەن:

ئەجەپ دۇنيا، ئەجەپ دۇنيا ۋاپايى يوق تۇرۇر بىلسەڭ،
بارى ئەلدىن جۇدا بولۇپ قەلەندەر بولمىسام بولماس.
كىشى يوقكىم بۇ ئالەمدە جاھاندىن ئاغرىماي ئۆتكەن،
مەن ھەم ئاغرىپ تۇرادۇرمەن قەلەندەر بولمىسام بولماس.
ھەممە ئۆتتى بۇ دۇنيادىن قىلىپ دەھرى شىكايەتنى،
شىكايەت قىلمىغان بارمۇ قەلەندەر بولمىسام بولماس.

مانا بۇ مىسرالار ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك رىيالنى ئەھمىيەتكە ئىگە.

دۆۋاندا يەنە ئاپتورنىڭ مۇھەببەتكە بولغان سادىقلىقى ۋە چىن ئىنسانى مۇھەببەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىرلارمۇ ئاساسى ئورۇننى ئىگەللىگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى

يارنى سېغىنىش تۇيغۇلىرى، يار ۋىسالىغا يېتىش ھەققىدىكى ئارزۇلىرى چىن ئىنسانى ھېسسىيات ئاساسىدا ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلەپ كۆرسىتىلگەن.

مەسىلەن:

نىگارا ئاي يۈزۈڭ ئاچقىل غېرىبى ئىنتىزارىڭمەن،
غېمىڭ سەييادە ئىلكىدە چۇ ئاھۇيى شىكارىڭ مەن.
نى بائىستىن ساڭا يەتمەس كېچە - كۈندۈز مېنىڭ ئاھىم،
ئايا لەيلى ۋە دىل خۇاھىمكى مەجنۇن بى قارارىڭ مەن.

مانا بۇ مىسرالاردىن بىز يار ۋىسالىغا چەكسىز ئىنتىزار بولۇۋاتقان ئىنتايىن ساداقەتمەن، ۋاپادار بىر ئاشىقنىڭ ھەقىقى سىماسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئاپتۇر مۇھەببەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلغىنىدا ئۇنى: "جاپاسىغە، ئىناسىغە يۈرەك باغرىنى نىشان قىلغاندا ئاندىن مۇرات - مەقسەتكە يەتكىلى بولىدىغان ئىنتايىن قاتتىق، مۇشكۈل ئىش» - دەپ تونۇيدۇ. شۇڭا ئۇ بەزىبىر، مۇھەببەتنى ئويۇنچۇق قاتارىدا كۆرۈپ، خالىسا بۇ يولدىكى لەززەتتىن بەھرى ئىلىشقا ئىنتىلىدىغان، خالىسا، بىر يولىلا يۈز ئۆرۈپ ۋاپاسىزلىق قىلىدىغان ئىككى يۈزلىمىلىك، ساقتىپەزلىكلەرنىمۇ قاتتىق تەنقىت قىلىدۇ.

مەسىلەن:

پەلەك چەرخى مېنىڭ بەختىم لىباسىنى قارا ئەيلەپ،
يۈزۈمگە كاج غەم ئۇردى نىگارىم بىۋاپا بولغاچ

شۇنىمۇ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشلازىمكى، ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم ئەسەرلىرىدە دىنى يۇراق مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۇ ئاساسەن ئاپتۇر ياشاۋاتقان ئىجتىمائى شارائىتنىڭ تەسىرى ئاستىدا شەكىللەنگەندۇر. قانداقلىكى بولمىسۇن ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم ئەسەرلىرى مەزمۇن جەھەتتىن ئىرەن، راۋان، ئويناق، تىل جەھەتتىن گۈزەل ئوبرازلىق، ھېسسىيات جەھەتتىن ساپ ۋە ساغلام بولۇپ ئۇنى 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن بىرى، دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم شېئىرلىرىنىڭ تېپىلىشى يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات غەزىنىسىگە قوشۇلغان مۇھىم بايلىق بولۇپ، ئۇنىڭ تەرجىمە ۋە باشقا ساھەلەردە قىلغان ئىجادى ئەمگىكىنى ئىزدەپ تېپىش ھەم ئۇنى يورۇقلۇققا چىقىرىش ھەر بىر ۋىژدان ئىگىسىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇھىم مەسئۇلىيىتىدۇر.

مەن ئەھمەد قازى ئوغلى ئاخۇنۇم مەھمۇد قارىم تەقدىم قىلغان ئىككى پارچە دىۋاندىكى «ناۋا بىغۇل كەلىم»-نىڭ تەرجىمىسى ۋە «ئەجرۇمىيە» (تىل قائىدىسى) دىن باشقا، ئەھمەد قازى ئاخۇنۇمغا تەئەللۇق دەپ قارالغان بارلىق ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىدىم. سەھۋەنلىك كۆرۈلگەن بولسا كىتابخانلارنىڭ تۈزۈتۈپ كېتىشىنى سورايمەن.

ئەھمەدى غەزەللىرىدىن نەمۇنىلار

× ×

كىلىكلار ياخشى ئوغلانلار ئوقۇماق خۇش سائادەتتۇر،
خۇداۋەندا نەسىپ ئەتسە ئىككى ئالەم شاراپەتتۇر.

كېچە ـ كۈندۈز ئەدەپ بىرلە كېلىپ مەكتەپتە ئولتۇرماق،
ئەگەر بىلسەڭ بەخت ئىقبال ـ سائادەتكە ئالامەتتۇر.

كۈدەكلىك ۋاقتىدا ھەركىم ئوقۇپ ئىلمى ئەدەپ بىلسە،
قېرىغۇنچە كۆرەر ئۆمرى ھەمە ئەيشى پاراغەتتۇر.

ئەگەر ھايۋان كەبى ئويناپ يۈرۈپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزسە،
ئوتتۇنچىدەك چاپا تارتىپ تۇرۇك① قالماق پالاكەتتۇر.

يىمەك ـ ئىچمەك، ياتىپ، قوپماق بىلەن ئەسلا ئەدەپ بىلمەس،
ئىچۈك ئادەم بولۇر ئانداغ بالا خۇي مىلك كاساپەتتۇر.

ئايا ئوغلۇم ئەگەر ئىلمى مائارىپ ئەسلىنى بىلسەڭ،
ھەمە ئىنسان بىلەن ھايۋان ئارا پەرقۇ تاپاۋەتتۇر.

كىشكىم ئىلمى يولىغا قەدەم بىسمىللاھى دەپ قويسا،
ھارامدۇر ئاتەشى دەۋزەخ،② ئاڭا جەننەت بىشارەتتۇر.

ئوقۇشنى پەرز دەپ بىلگەن كىشى خالىس ئوقۇر بولسا،
بۆشۈكتىن تا تۆشۈككە بارغىچە بۇ ئىش ۋاقتى سائەتتۇر.

ئوغۇل ـ قىز ئەھلى ئەۋلادىن كىشى مەكتەپكە تاپشۇرسا،
قىيامەت كۈن بۇ تۆت ئادەمگە دەۋزەختىن بارائەتتۇر.③

ھەدىسى مۇستاپادۇر بۇ جان دىل بىرلەن قۇلاق سالغىل،
ئوقۇماق جۇملە مۆمىنلەرگە پەرز ئولغان ئىبادەتتۇر.

ھاياتىڭ بارچە سىن ئەھمەد ئىلىم يولىغا سەرپ ئەتسەڭ،
بىھەمدۇللا،④ بىھەمدۇللاكى پەزلى⑤ بى نىھايەتتۇر.

× ×

غەربىي خاكسارىنى[7] نىگارىم سورغالى كەلدى
جاراھەتلىك دىلىمنىڭ دەرت سۆزىنى كۆرگەلى كەلدى.

كۆيۈپمەن پىرقەت[8] ئىچرە، سورمىغاي جۇز ۋەسلى تىر ياقى،[9]
زەھەرلىك ھىجىر نۇشىن [10] قىلغانىن يۈرگىلى كەلدى.

كېتىپ ئەردى باشىمدىن سايىبان خىلئە تۇتەلئەت،[11]
تەرەھھۇم[12] ئەيلەگىل دەپ يىغلىغاندىن تۈزگىلى كەلدى.

سەھەر بادى نەسىمى[13] چەرخىدىن كەلتۈردى بىر مۇژدە،[14]
نىگارىڭ باشىڭ ئۆزرە سايەئى كەلتۈرگىلى كەلدى.

دىلۇ-جانىم ۋە ئىمانىم ساڭا بولغايمۇ قۇربانىم،
ئەگەرچە تەندە مىڭ جانىم، نى قۇربان ئەتكىلى كەلدى.

لېۋىدىن جان بېغىشلار ئاب ھايىۋانىنى [15] ساتاي دەيمەن،
بۇ ئەھمەدغە مەسىھىم جانىمە[16] دەم ئۇرغالى كەلدى.

× ×

ئايا مەھبۇبى دىلخۇاھىم ئۇنۇتقانلارنى ياد ئەتكىل،
مائارىپ سۇرمەسىن تارتىپ كۆرەر كۆزنى كۇشاد[17] ئەتكىل.

ئەجەل بادى مېنى ئىلىتىپ ساۋۇرماستىن بۇرۇن يارەب،
ۋۇجۇدۇم خىرمەنىن[18] ۋەسلىڭ سارىغە ئىنتىھاد[19] ئەتكىل

قالۇرمەن چاھ بابىل[20] دا قولۇمنى ئالمىساڭ بۇلكۇن،
نەزەر ئەيلەپ دىلىمنى غەيرىلەردىن ئىنپىراد[21] ئەتكىل.

باھار ئىشقىدا گۈلزارى مەيدانى مۇھەببەتتە،
پەقىرلىق تەختىدە رويى زىمىن غەكەيقىباد[22] ئەتكىل.

باشىم ئۆزرە سېنىڭ دەردىڭ ئادا بولماس رەقەم[23] ئۇرسام،
تاپارغە دەردى ئىشقىڭ كۆزدە ياشىمنى مادەت ئەتكىل.

كۆڭۈل ئۇزمەك ئەجەپ مۇشكۇل پەرىيۇ بى ۋاپالاردىن،
كۆڭۈل ھەرگىز ئۈزۈلگەيمۇ ۋەلىك ئۇزمەسدە شاد ئەتكىل.

ئۇلۇپ كەتسەم غەمۇ دەردىڭ لەھەددە بولغۇسى ھەمرا،
يادامەت بىرلە ئەھمەدنىڭ يىغانىنى زىياد ئەتكىل.

× ×

تەرىقى ئىشقى ھەق ئولدوركى مۇتلەق،
خۇدانىڭ غەيرىدۇركى بىھۇدە كۆرمەق㉔.

ئەجىپ يولدۇر بۇرادەر تاغلىرى كۆپ،
كى ھەم دەرياسىدىن قورقۇنچى بەرھەق.

كۆرۈڭ دىۋانەئىسى مەجنۇنلىرىنى،
قۇيۇندەك ئۆرتەدى گوياكى ئەبرەق ㉕

خۇداۋەندا غەرىبىڭغە كەرەم قىل،
دىلىم لەۋھى، تىلىم گوياكى يۇز شەق. ㉖

مۇھەببەت كوچاسىن قىبلە قىلىبان،
قاشىڭ مېھرا بىغە سەجدىم مۇئەللەق.

سەنەم گۈلزار ئارا گۈللەر ياراتىپ،
قىلۇر بۇلبۇللىرى دەئىۋايى ئەنەلھەق ㉗

تىپسىلسىل㉘ دىن تانابى ㉙ لاماكانغا، ㉚
تەجەللى ㉛ رەشتەسى بىرلەن مۇۋەپپەق.

بۇ قەندىلى ㉜ غۇبارىدىغە ئاياھەي،
ياروقتىل شەمئى مەئىناشاھى ئەھزەق㉝

بىھەققى غەۋسۇلئەزەم دەستىگىرىم㉞
نەسىپ ئەتكىل جامالىڭ، قىلمە ئەھمەق،

ئەگەر گۈللەر دىلىم ئىچرە ئاچىلسا،
نەزەرگاھىڭدا بەرگىل ياخشى رەۋنەق. ㉟

ئاجايىپ راھەتى دىلدۇر نىگارىم،
كېچە ـ كۈندۈز بۇ ئەھمەدغە كۆڭۈل ھەق.

× ×

شاھلار بەزمى ئارا، مىسكىن گادالار يىغلىدى،
يىغلىماستىن ئىلگىرى كۆپ بىناۋالار يىغلىدى.

دائىما مەجنۇن باياۋانلاردە لەيلىنى سوراپ،
يىغلىدي ئەمما ئاگا لەيلي نامالەر ㊱ يىغلىدي.

مىسىر ئارا كۆردى يۈسۈپنى ئول زىلەيخايى غەرىپ،
كەتتى ئىدراك دەستىدىن پىرى مىھانلار ㊲ يىغلىدى.

جىلۋىسىغە ئورتانىپ كۆيسە ھەيران ئۆلمىشىم،
بۇ مېنىڭ ھالىم كۆرۈبان زىكرىيالار ㊳ يىغلىدى.

گۈلئۇزارىمنىڭ پىراقىدە قارا قانلار يۇتۇپ،
تەلمۈرۈپ تۇردۇم غەمىدىن پىرجىغالار ㊴ يىغلىدى.

ۋاھ ئەجەپ قاتتىق كۆڭۈلدۇر دىلبىرى زالىم سۈپەت،
شىۋەسىنى ㊵ بىر كۆرۈپ جان ئاشىنالار يىغلىدى؛

ئالدى كۆڭلۈمنىڭ قارارىنى غەمىدە ئول پەرى،
تىلبە ھالىمنىڭ پىغانىغە ھاۋالار يىغلىدى.

گۈلشەنى ئىشرەت ئارا يارىمنى ئەغيار ㊶ ئالدىدا،
قامىتى نەقىش ئولدى كۆڭلۈمغە يارالەر يىغلىدى.

ئەھمەدا سەن يىغلىماسەن يەككە دىلدار ئالدىدا،
ھەسرەتىدە كۆپ گايۇ، شەھەنشالار ㊷ يىغلىدى.

× ×

نىگارا ئاي يۈزلۈك ئاچقىل غەربىي ئىنتىزارىڭمەن،
غەمىڭ سەيياد ㊸ ئىلكىدە چۈ ئاھۇيى شىكارىڭمەن.

نى با ئىستىن㊹ ساڭا يەتمەس كېچە ـ كۈندۈز مېنىڭ ئاھىم،
ئايا لەيلى ۋە دىل خىۋاھىم كى مەجنۇن بىقارارىڭمەن.

سۈنۈقتۇر پەرۋە ھەم بالىم㊺ ۋە چىقتى جىسمىدىن جانىم؛
قاراپ ئۇچماققا گۈلزارىم چۈ غەمزى ㊻ خارىزارىڭمەن.

جۇنۇن ھالىمنى گەر كۆرسە خالايىقلار قىلۇر قەھقەھە،㊼
جۇدالىقتىن بولۇپ مەجنۇن كەبى نا ئىتىبارىڭمەن.

ھەقىقەت بارگاھىدا ۋىسالىڭ ئارزۇ قىلغان،
زالالەت ئاشىيانىدە㊽ پەقىرى خاكسارىڭمەن.

ۋۇجۇد سەھراسىدىن ئۆتمەي، جامالىڭدىن نىشان تاپماي،
تەزەررۇ㊾ سەجدەگاھىدا غۇلامى㊿ غەم دۇچارىڭمەن.

ئىجابەت قىل غەپۇرا، قادىرا، يا ھەيىيۇ، قەيىيۇما، (51)
تەزەللۇم (52) چادىرى ئىچرە بۇ ئەھمەد خار زارلىك مەن،

× ×

ئۆتتۇم دەرىخ (53) قىسسەئى باغ ئەرەم (54) ئوقۇپ،
ئۆرتەپ نەپسىنى خەتتەئى كار ئەدەم (55) ئوقۇپ.

يارىم كىلىپان نىگاھ قىلماسىدە بۇرۇن،
زۇلپىغە (56) قاراپ دەپتەر ئاھ نەدەم (57) ئوقۇپ.

بەردىم ھاۋاغە رەشتەئى ئۆمرۇم ئەتلىپسىن (58)،
پەتۋايى، جاھان دەپتەر رەسىم ـ رەسىم ئوقۇپ.

گۇلزار ئارا سەيرى گۇلۇستانە قىلمىشىم،
رۇخسارە بىلەن جۇشەش (59) خەلق زەم (60) ئوقۇپ.

يۈز ۋەدە قىلۇر كۆڭلۈمە ئالمەققە ئۇل پەرى ،
بىر ھەرپ ۋاپا كۆرمەم ۋە نەقشى قەلەم ئوقۇپ.

نازارە قىلۇر جۇملە ئالەم مىرادىغە،
ۋەۋەبۇگادا قالغۇسى جەبرۇ ـ ئەلەم ئوقۇپ.

ھەيھات، كۆڭۈل كىشىۋەرىغە (61) تۈن قاراسىدەك،
چۈن پەردە زۇلۇم باستى ۋە نۇرى زەلەم (62) ئوقۇپ.

بۇ دەھرى رىبات (63) ئىچرە ماتائىم زوھور (64) ئېتىپ،
باي ئوغلى كەبى ئۆتتۇم ۋە تەنگە دەرەم (65) ئوقۇپ.

ئەھبەد ھايانى بەرمە دىلىڭدىن ھوزۇرىدە،
يەتمەس شەھىغە ھىچ كىشى پەزلى ۋە ھەشەم (66) ئوقۇپ.

× ×

ئى شوخ سەتەمگەر (67) ئالىمىڭ جۇش قىيامەت،
ھەم قەدتۇئى (68) جانىم ئارا ناز مالامەت.

ھەيھات، نەزەر سالسە سەنەم ئائىنەسىغە، (69)
يۈز ئۆيرىمەك ئاندىن ئەردى ئۇل ئەينى قاباھەت،

جان قەلئەسىغە غۇلغۇلە ئىخالە خېتىڭ، (70)
تۈشكەچ ھەمەدىن چىقتى سادا ئاھۇ نادامەت،

ھەر نەقىشى چىدەندە ياسانىپ جىلۋەگەر ئۆلىسە،
ئەلبەتتە قىلۇر رەمزە(71) ئى مەئىنىغە دالالەت.

خۇرشىد(72) جاھان قىلسە ئەگەر چەھرى كۇشاھلىق(73)،
زۇلۇمات كۆكۆل دەپىنى(74) بولۇر ياخشى نازاكەت.

دەھرى ئىچرە سوراغلاپ نىتايىن تاپمىدىم ئەمدى،
بىر ئەھلى ۋاپا بەلكى سەرئەپراز(75) ھىدايەت.

ھىچ ھال دىلىدا يوق ئېرۇر سەبرى تەھەممۇل(76)،
پەتىۋايى سورۇبان تاپمىدىم ئىشىق ئىچرە رىۋايەت.

تەقدىرى ئەزەلدە قەلەمىم بولسا يازىلغان،
ئاخىر ماڭا كىم، يەتكۈسىدۇر لوتپى كارامەت(77).

ئەلبەتتە ئۇمىت ئىلكىنى ئى ئەھمەدا مىسكىن،
ئاچقىل كى دۇئاغە قىلۇر ئول رەھمى ئىنايەت(78).

× ×

ئى سەتەمگەر ئانچە ئىشىق ئەھلىغە بىداد ئەيلمەك،
گەرچە كەلمەس خاتىرىڭغە خەستە(79)نى شاد ئەيلمەك.

ئاتەشىن لەئلى لەبىدىن مەي تاتار ھايۋانۇ ھوي،
ھۆسنىدىن دۇر ئىختىرا زۇلمىنى ئەزداد(80) ئەيلمەك.

ۋەسلى ئەييامى(81) خىيال ئەتمەك ئېرۇر ھەر كۈن ئىشىم،
كېچىلەر ھىجران غېمىدىن ئۈن چىكىپ داد ئەيلمەك.

لوتپى ئېتىپ ئى شوخ ۋەيران كۆڭلۈم ئىچرە مىسكىن ئەت،
رەسمىدۇر ئىلغاپ بۇزۇق مەنزىلنى ئاباد ئەيلمەك.

ھىجرىدىن كۆزۈمگە ئالەمنى قاراڭغۇلەر قىلىپ،
ئۆمرىدىن كۆز يۇمغىنىم ئول تۈندە ئۈيقۇ ئەيلمەك.

جان كۆڭلۈم مۇددىتى سەرگەشتە(82) دۇر كويۇڭ ئارا،
مەن كەبى زارىن بالا تاغىغە پەرھاد ئەيلمەك.

ئەشىك سىماپى(83) مۇدۇر ھىجرىڭدە ياكۆز ئاقىنى،
ھەلپ قىلىپ كۆزدىن راۋان ئول نەۋئى سەۋدا(84) ئەپلىمەك.

دامى مېھرىڭ ئىچرە خۇشتۇر پەسكە كۆڭلۈم تاھىرى،
جۆرىدۇر بۇ قۇشقەئى سەييادە ئازاد ئەيلىمەك.

ھەسرىتىدىن خەستە كۆڭلۈمنىڭ باقا (85) ئازارى بار،
نى جاپالار كۆرگۈزۈر ئول شوخىنى ياد ئەيلىمەك.

× ×

زەھى (86) خۇرشىدە نۇرغە بۇ جانىم ئاشنا بولغاچ،
پىرىشان دۇر جۇنۇن بازارى ئىچرە مۇپتىلا بولغاچ.

پەلەك چەرخى مېنىڭ بەختىم لىباسىنى (87) قارا ئەيلەپ،
يۈزۈمگە كاج غەم ئۇردى نىگارىم بى ۋاپا بولغاچ.

ھەمە ئەل تالىئى مەسئۇدىدىن (88) پۈرخەندە (89) شاد ئولسا،
كۆزۈمدىن خۇن ئاقار ۋەردىم رەببەنا، زەلەمنا (90) بولغاچ.

كۆڭۈل ئاھۇسىنى ئىزلەپ جۇدالىق چاھىدىن (91) تاپتىم،
قۇيۇندەك بى سەرۇ سامان (92) يۈرۈرمەن بى ناۋا بولغاچ.

غىرىپ ئاشۇپتەدۇر (93) كۆڭلۈم غۇنچىدەك ئاچىلمايىن غەمگە،
تولۇپدۇر ئەھمەدى ئىزلەر مىرادىڭ بىر خۇدا بولغاچ.

× × ×

ئى سىنىڭ ئاشىقلىرىڭنىڭ زارۇ ھەيرانى مەنەم،
ئايرىلىپ بالۇ پىرىدىن (94) يولدا قالغانى مەنەم.

گۈلشەنى باغۇ ۋىسالىڭدىن نىشانى تاپمايىن،
ئاھۇ ۋەيلا دەشتىدە چاكى گەرەيبانى (95) مەنەم.

كۆز قاراغىغا يىراقدۇرلەر جامالىڭ ئارىزى (96)
كۆڭلۈم ئىچرە شەۋق ئەھراقىدە (97) كۆيگەنى مەنەم.

ئەندىلىبى (98) بىناۋالارنىڭ زەئىپى خەستەسى،
گۈلىستان رەيھانىلارنىڭ شاخى سىنىغانى مەنەم.

جامەئى بادى مۇھەببەتتىن ئىنايەت قىلمىساڭ،
ساقىيا ئىسيان چۆلىدە غەرق ئىسيانى مەنەم.

ئى گۈلىستانى نازاكەتىنىڭ نىھالى غۇنچىسى (99)
غۇنچىدەك يادىڭدە يىغلاپ قانغا تولغانى مەنەم.

گەر خىيالىڭ بولسە ئۆلتۈرمەككە فۇرقەتتىن مېنى،
رەھىي قىلغىن ۋەرنە دىلبەرلەرگە قۇربانى مەنەم.

دەھرى ئارا مەجنۇن سۈپەت بولسام پىراقى لەيلىدىن،
ئەيلەمەك مەجنۇنغە تەشبىھى (100) شەۋق يەزدانى (101) مەنەم.

شادلىغ ئايۋانىدىن كۆچمىش پىرىشان كۆڭلىمىز،
ئول پىرى شىرىن سەنەم ئىشقىدا ۋەيرانى مەنەم.

بۇ كۆڭۈل شەھبازىنى (102) ھىجرىدە ئەيلەپ بىقارار،
ۋادەرىغاغە ئىلمىنىڭ دىلپەرىشانى مەنەم.

مەنزىلى مەخسەت ئۇزاقدۇر ئەھمەدا خامۇش بول،
تۇرپە-تۇرپە (103) ئىشقى بازارىنى كۆرگەنى مەنەم.

× ×

خۇداۋەندا كەرەم ئەيلەپ ئۆزۈڭگە ئاشنا قىلغىل،
مۇھەببەتتىن دىلۇ جانىم مۇنەۋۋەر باساپا (104) قىلغىل.

ھەبىبىڭ ھۆرمىتى يارەب سىرا تەلمۇستە قىم (105) ئۆزرە.
يولۇمنى كۆرساتىپ پەزلى قەدىمىڭ رەھنىما (106) قىلغىل.

ئەدەپكە ھەقىقەتدە كۆزۈمنى غەيرىدىن باغلاپ،
تەرق ئىشقى ئارا ئىككى جاھاندىن ماساۋا (107) قىلغىل.

پۈتۈپ ھەسرەت بىلەن قانغا يۈرەكلەر پارە - پار ئۆلدى،
نىگارىڭ رەھىم ئىتەر شايەد (108) دىلا ئەمدى ناۋا قىلغىل.

قۇلۇڭغە بارچە مۇشكۇلدۇر،ۋەلى (109) ئالدىڭدەدۇر ئاسان،
ۋاساۋەستىن، (110) تاشاۋەشتىن (111) زەمىرىمنى (112) جۇدا قىلغىل.

سەھەرلەردە سابا يەڭلىغ گۇلۇستاندىن ئۆتەر بولساڭ،
شىبىستانى (113) دىلىمنى سۈبھى ۋە سىلىڭدىن زىيا قىلغىل.

ماڭا ھەردەم غېرىپ كۆڭلۈم يىراقلىقتىن قىلۇر نالە،
نىچۈك يارىڭ يىراق بولغاي دىدىم ھازىر ھايا قىلغىل.

ھەجەپ ھەيرانۇ سەرگەردان يۈرەرلەر تەلمۇرۇپ ئەھمەدى،
ۋۇجۇدى قەترەسىن دەريايى ۋەھدەتدە پانا قىلغىل.

× ×

ھەر كىشكىم غەيرى ھەقنى ئىزدىسە ئاشىق ئەمەس،
ئاشىق ئۆلدۈركىم ئۆزىدىن غەيرىنى ھەرگىز دىمەس.

قەلبى ئاشىق بىر غىلاپتۇر ئىككى نەرسە سىغمىغاي،
ئىككى نەرسە سىغسا ھەرگىز ساھىبى ئاشىق ئەمەس.

ئىشقىنىڭ ئەسلىنى ھەركىم ئىزلەپ ئول تاپقانى يوق،
ئەسلىنى تاپقان كىشىلەر ھىچ ۋاقىت تاپدىم دىمەس.

ئۆزلىگىدىن ئۆتمىگۈنچە ئىشقىنى تاپماقمۇ ھال،
ئەيلىمەيجانىنى قۇربان ئىشقىنى تاپقان ئەمەس.

يا ئىلاھا ئەھمەدىغە ئىشقىنى قىلغىل ئاتا،
ئىشقىنى مەن ئول گاداھ ئۆزلۈك بىلەن تاپقان ئەمەس.

× ×

پىغانىكى ئۆمرى ئەزىزىمنى مۇپتىلايى پىراق،
قىلىپ غەمىدە ئەلەم بىرلە ئاشنايى پىراق.

بۇ دەشتى زۇلمەت ئارا ياردىن خەبەر تاپماي،
پەلەك ھاۋادىسىدىن(115) قىلدى بىناۋايى پىراق.

شىكەستە ھالىم ۋە سەرگەشتە ئاھۇ ئەپىغانىم،
دىلىمدە شۇئىلە ئۇرۇبان قىلۇر سادايى پىراق.

ئاياھەبىپ(116) قۇلۇم ئۇشىلا بەسكى كۆتەدۇر،
غىرىمچ خەستەلىرىگە نىدۇر داۋايى پىراق.

تەرەھھۇم ئەيلە بۇگۈن تۇرپە ئىنتىزارىڭدۇر،
جامالىجان جاھانىڭغە بىر گادايى پىراق.

چۇمەندە گۈللەر ئارا غۇنچەلەبىلىك كۆرگەچ،
كۆڭۈلنى بۇلبۇل يىغلاپ چىكەر ناۋايى پىراق.

كۆزۈمغە سۇرمەئى ۋەسلىڭنى كىم دەرىخ تۇتما،
نىچۈنكى كۆرمەس ئۆلۈپدۇر بۇگۈن ھازايى پىراق.

ھىمىشە پىكرۇ خىيالىم ئۇمىت ئىلەئۆلدۇر،
يىتەرمۇ مۇژدە سەنەم ۋە سىلىدىن جۇدايى پىراق.

ئەگەر بۇ پۇرقەت ئىلە ئەھمەددا ئۆلەر بولساڭ،
شەھىد ئىشقىغە دىدارى خۇن باھايى پىراق.

× ×

نىزاكەت باغىدە بىر گۈل نىگا ھىمىغە ئايان بولدى،
يۈرەككە ئوت كېلىپ توشتى ئۇشۇلدەم مىسالى قان بولدى.

قاراپ داھىم جامالىغە كېچە ـ كۈندۈز ناۋا ئەيلەپ،
توشۇپمەن دايىم ھىجرىغە چىرايىم زەپىران بولدى.

نىچۇك كۈندۈرسىنى سۆيدۈم ئەجەپ سەۋداغە بۇ باشىم،
قالىبان ئارىزۇ بىرلە تاماششايى جاھان بولدى.

نى قاتتىق ئىش ئىكەن دوستلار سەنەمگەئاشىنا بولماق،
جاپاسىغە، ئەناسىغە (117)يۈرەك باغرىم نىشان بولدى.

ئايا ئەھمەد نىگارىڭ جىلۋە گاھىدا ناۋاقىلغىل،
كۆگۈل ئائىنەسىدىن چەھرە رۇخسارى ناھان بولدى.

× ×

كۆردۈم يۈزىنى باغرىمە ئوتلار ياقىپ ئۆتدۈم،
ھايۇ ـ ھەۋەس، كىبرۇ تەمەننا چاقىپ ئۆتدۈم.

مەشۇق شىجائەت قىلىچى ناز ئىلە تارتىسە،
ھەيھات، ئۈرۈپ بەرق، يۈزىغە باقىپ ئۆتدۈم.

ئالدىمغا سالىپ قاپىلە(118) ئاھۇ نادامەت،
غەم لەشكىرىدىن تىغ تىرانە(119) تاقىپ ئۆتتۈم.

بۇ شەھرى ھود(120) ئىچرە كىلىپ دەشتى ئەدەمدىن،
دەريايى غېمىڭ ئىچرە دەم ئالماي ئاقىپ ئۆتدۈم.

دىۋانە ئەھمەدا سەنەم نازىنى كۆرگەچ،
نامۇسۇ ۋە ھايا كۆزلىرىگە مىخ قاقىپ ئۆتتۈم.

× ×

بۈگۈن ئەرزۇدىلىم ئېيتاي ئۇشۇل ياردىمدىن ئايرىلدىم،
لەبى تاتلىق كامان قاشلىق شەكەر بارىمدىن ئايرىلدىم.

خىيالىمغا سىنىڭ ماھى ئازارىڭ جىلۋەگەر ئولغاچ،
جەمئى ئاتەشى پىرقەت بىلەن كارىمدىن ئايرىلدىم.

جۇدالىق ئاستانىدە(121) قارا تۇپراق ئارا باشىم،
قالىپ چۈن بۇلبۇلۇ شەيدا ۋە گۈلزارىمدىن ئايرىلدىم.

ئەجەب دەۋلەت ئىدى يارىم نىگاھىدە ۋەتەن قىلماق،
ئۇ شۇنداغ دەۋلەتۇ زىبا ۋە غەمخارىمدىن ئايرىلدىم.

قەمەر يۈزلۈك، شەكەر سۆزلۈك مالاھەت بابىدا گويا،
غېرىپ كۆڭلۈم ئارا بىر بەرق رەپتارىمدىن ئايرىلدىم.

پىراقىڭدە گادالىقلار قىلىبان «شەيئى لىللا»(122) دەپ،
لىبىڭدىن قەترەئى جامى پىر ئەنۋارىمدىن(123) ئايرىلدىم.

خۇدا قوشقايۇ ئەھەدنى سىيادىل گۈل ئازارىغە،
ۋاپا قىلماي جاپا قىلغان چۇئەييارىمدىن(124) ئايرىلدىم.

× ×

ئىلاھا بىرلىگىڭ ھەققى غېرىپ كۆڭلۈمنى شاد ئەتكىل،
سالىپ ئىشقى ئوتىنى بىچارە بەندەڭنى ياد ئەتكىل.

كېچە - كۈندۈز ھاۋا بىرلە ئەبەس (125) ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزدۈم،
تەرەھھۇم ئەيلەگىل ئەلبەتتە ئاندىن ئىنپىراد ئەتكىل.

قارا بولدى زەبۇن بەختىم زالالەت ئاشىيانىدە،
ھىدايەت ئاپتابى بابىنى ئەمدى كۇشاد ئەتكىل.

ئەجەپ ھەيران ئۆلۈب تاپماي جامالىڭ مۇندە سەرگەردان،
قالىبەن ئەمدى لۇتپۇڭدىن ساپائىنى(126) زىياد ئەتكىل.

سىنىڭدىن ئۆزگەنى يادەب ئىككى ئالەمدە سورماسەمەن،
قوبۇللىققە دۇئائى ئەھەدىڭنى ئىتتىھاد(127) ئەتكىل.

× ×

دىلا ئاچقىل كۆزۈڭ ئىبرەت بىلەن جىننى مۇسەن ئاقىل،(128)
قاچان ئاقىل كىشى بولغاي ئەجەلنىڭ زىكرىدىن غاپىل،

ئەجەل ئىلكى ياقاڭ بىر كۈن تۇتارلار بەرمىگەي مۆھلەت،
ئەگەر مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرسەڭ ئۆلۈمدىن بولمىغىل غاپىل.

لەھەددە يادى ئىللەللا چىراغىنىڭ مۇنىسىڭ (129) بولغاي،
ھەمىشە ئەھمەدا ھەق زىكرىنى كۆپ ئەيلىگىل ھاسىل.

× ×

دىلا ئەمدى بۇ پىرقەتتىن ئۆزۈڭگە ئاھۇ-زار ئەتكىل،
ياقاڭ يىرتىپ ئەلەم بىرلە ياشىڭنى زار-زار ئەتكىل.

جۇدالىق شىكۇەسىن (130) ئاھۇ نادامەت دەپتىرى ئۆزرە،
پۈتۈن غەم-غۇسسەنىڭ تىغى بىلەن كۆكسىڭنى پارە ئەتكىل.

كۆزۈڭ ياشى بىلەن خاكۇ ۋۇجۇدۇڭ بارىگاھىدا،
قىزىلگۈل، لالە يەڭلىغ قەترە - قەترە مىرغىزار (131) ئەتكىل.

ئېلىپ غەيرەت بىلەن شەمشەر شەۋقىڭ جەستىجۇ (132) بىرلە،
پىدايى يار ئەيلەپ جانۇ مېھمانىڭ نىسار (133) ئەتكىل

ئەدەپ بىرلەسىنىڭ ھۆسنۇ جامالىڭغە نەزەر قىلماسام،
تەلەتتۇپتىن (134) مېنى بىچارە كۆڭلۈم ئىختىبار ئەتكىل.

ھەقىقەتتە ھەقىقەتتىن ھەقىقى يارىنى ئىزلەپ،
ھەقىقەت ئاستانىغە ۋۇجۇدىڭنى غۇبار ئەتكىل.

ۋۇجۇدۇڭ ئۇقبە (135) سىدىن ئەھمەدا ئۆتمەك ئەجەپ مۇشكۈل،
تەپەككۇر تاغىدىن تاشلاپ ئۆزۈڭنى خاكسار ئەتكىل.

× ×

ئايا دىلبەر جامالىڭنى باھارى،
ئاچىلدۇردى ھەمـە گۈللەر ئۇزارى.

تاھالىڭ غۇنچەئى زىبالىغىدىن،
خىجىل بولغاي پەلەك ئۆزرە ساتارى (136)

قاشىڭ يايى بىلەن مىژگانى نازىڭ،
گۈلۈستاندىن چىقارغاي ئاھۇ زارى.

كۆزۈڭ نەرگەس (137) لىبىڭ شەھدۇ شەكەردۇر، (138)
داھا (139) نىڭ ھەققەئى مۇشكى تاتارى. (140)

غېبىڭ ۋادىسىدە شەھباز نازىڭ، (141)
قىلۇر روھى راۋانىمنى شىكارى.

ئەجەپ* ياخشى نىگارىمنى جاپاسى،
ۋاپاسىزدۇرنى ئېيتكۈم (142) بى قارارى.

پەلەك دەشتىدە سورماسلار خەرەد (143) مەن،
بى جوز (144) مەشۇق ـ ئاشىق ھۇشيارى.

رەقىپلەردىن نىگارىم ئاستەنىدە،
لەبالەب جام قىلمىش ئىختىيارى.

بىھەمدۇللا گادايىڭنى گادايى،
ئۈمىت قىلمىشىكى ئەھمەد خاكسارى.

× ×

ئەيدىلەر ئەسلىڭغە كەلگىل ئاقىبەت بولغۇڭ تۇراپ،
نەپسى مەدغەتۈن ـ كۈن قەھرىڭ بىلەن قىلغىل ئىتاب (145)

نۇرى ھەقنى كۆرگىلى نەپسىڭ ساڭا پەردە بولۇر،
نەپسىنى مۇردە قىلۇرغە كېچە ـ كۈندۈز قىل شىتاپ (146)

كۈن ئەگەر قىلسە تولۇن بولغاي (147) ھاۋادە پەردەسى،
پەردە ئولدۇركى تۇرۇر نەپسىڭ سىنىڭ مىسلى سىھاب. (148)

مەركەبى (149) نەپسىڭ سىنىڭ يۈرگەي ھاۋانىڭ سۈيىغە (150)
مىنمىگىل ئۆل مەركەبىڭغە بولغۇسى جانغە ھىجاپ (151)

روھىڭ ئىبراھىم خېلىلدۇر نەپسى نەمرۇددۇر لەئىن،
روھىڭغا قىل پەرۋەرىش نەپسىڭنى سەن قىلغىل خاراپ.

مۇسا، پىرئەۋن لەئىن، ئەبۇ جەھىل، ئەھمەد، مۇستاپا،
ئۇشبۇلەرنى ئايرىماققا تەنگە قىلغىل كۆپ ئازاپ.

يائىلاھا رەھمە ئېيتىپ ئەھمەد غەبەرگىل ئىستىياز،
جان ئۆيىنى ئىنتىزارلىق بىلەن قىلغۇم پەتھى ھاباب(152)

× ×

نەپسىنىڭ زايىغا يۈرگەن ئاخىرىدە خار ئۆلۈر،
ئول كىشىگە دۈشمەن مەلئۇن ھەم نېشىن(153) يار ئۆلۈر.

شەكەرۇ ھەلۋا بىلەن بول تەنگە قىلماڭ پەرۋەرىش،
سىرھەقتىن دىل قۇلاغى قارىغۇ ھەم كەر(154) ئۆلۈر.

تەننى دەپ ئاۋارى بولغان كۆرخىرەتتۇر(155) ئۆل كىشى،
جاننى بىلمەي تەننى بىلگەن ئادەم ئىبرەس خار بولۇر.

كۆپ يىبان كۆپ ئۇيقۇلاپ كۆپ سۆزلەيۈپ يۈرگەن كىشى،
دىل يۈزى زەنگار(156) ئۆلۈبان ئاقىبەت ھەيران ئۆلۈر.

كۆرمە ئاشىق سۈرىتىنى زاھىرەن(157) خار ۋە گادا،
لاماكان ئىقلىمىدا مولكى باقاغا شاھ ئۆلۈر.

كۆپ رىيازەت بىرلە تەندە دائىما رەنجۇ ئانا،
تارتىسىلەر ھەقنىڭ يولىدە ئاقىبەت مەردان بولۇر.

سۆزنى ھەركىم سۆزلەيۈر قىلغان ئەمەلدىن ئىتىبار،
ئەھمەدا ئەيتقان سۆزۈڭغە قىل ئەمەل گۆھەر بولۇر.

×

نىگارامەن كەبى ئاسى گاداغا زەررە باقساڭچۇ،
سالىبان ئۆز يولۇڭ ھەردەم نەزەر رە ھمەتتە باقساقچۇ.

مىنى ئىلتىپ ئۆزۈڭنىڭ خانەئى ۋەسلىڭغەئى يارىم،
ۋۇجۇدۇم كۆيدۈرۈپ ئىشقىڭ ئوتىدىن زەررە ياقساڭچۇ.

گادادۇرمەنكى دۈشمەن يول توسۇپ قويماس ساڭا يارىم،
ئۆزۈڭ ئاسراپ بۇ يولدىن لاماكان شەھرىگە تارتساڭچۇ.

نىتەيىن ھىچ ئىلاجىم يوق ئەگەر رەھمە ئەتمىسەڭ دىلبەر،
مىنىڭدەك بى ناۋا خەستە تەرەھھۇم بىرلە باقساڭچۇ.

مىنىڭ ئاجىزلىقىمنى سەن بىلۈرسەن ھىچ كىشى بىلمەس،
غىرىبى ناتاۋان دەپ چەشمە(158) ئى شەپقەتتە باقساڭچۇ.

گادالەر، شاھلار ئالدىدا قىلسا سۇئالىنى بايان،
قۇرۇق قويماس گادايىڭمەن ساخاۋەت بىرلە باقساڭچۇ.

چنۇن ۋادىسىدە مەجنۇنغا لەيلى ھەم نەزەر قىلغان،
ئۆزۈڭ لەيلى ھەقىقى سەن مۇھەببەت بىرلە باقساڭچۇ.

سۇپاتىڭنىڭ بىرى ئالەمىسى سىر ئول خەپىياتىمدۇر،(159)
ماڭا ئىلمەي قەددىمىڭدە كى تەلسىم بىرلە باقساڭچۇ.

قايۇ باغ ئىچرە بۇلبۇللار سادا قىلسا گۈل ئاچىلۇرمىش،
ئاچىپ ھۆسنى جامالىڭنى تەھەسسىن بىرلە باقساڭچۇ.

ئۆزۈڭ لۇتپ ئەيلىسەڭ ھەردەم قارا تاشلارگەۋھەر بولغاي،
مەنەم سەنگى(160) قارادۇرمەن تەلەتتۇپ بىرلە باقساڭچۇ.

تامام ئىشقى ئۈچ ھەرپتۇر ئىبنىڭ ئاستىدا جاي بەرگىل،
ئەيىن ئىلمى شىن، شەۋق، قاپ، تەقەررۇپ(161) بىرلە باقساڭچۇ.

غەنىلەر(162) ئادىتى دائىم پېقىرلەردىن خەبەر ئالماق،
پەقىرلەردىن ھەقىردۇرمەن(163) تەغەننا(164) بىرلە باقساڭچۇ.

سەبىلەر يىغلىبان تۇرسا ئاناسى رەسەى سۈت بەرمەك،
مېنى ئىشقىڭدە يىغلاتىپ تەھەررىك(165) بىرلە باقساڭچۇ.

تامام يولدىن ئازغاننىڭ ھىدايەت رەھنىماسىدۇر،
ماڭا ھادى(166) ئۆزۈڭدۇرسەن كى تەھدى(167) بىرلە باقساڭچۇ.

سالىپ ئىشىق ئوتىغە ئەھمەدنى كۆيدۈرگىل پانا بولۇپ،
پىراقىڭدا ئادا بولسۇن تەئەششۇق(168) بىرلە باقساڭچۇ.

×		×

ۋەسلىـــنى ئىزلەپ جاھاندا ئاھ ئۇرغان بارمۇكىن،
تەلمۈرۈپ تاپماي يولىدا نالە قىلغان بارمۇكىن.

ھەسرەتىدە كۆزدە ياشى مىسلى جەيھۇندەك(169) ئاقىپ،
ئىنتىزارۇ مۇپتىلا ئاۋارە بولغان بارمۇكىن.

مىسلى ئەدھەم(170) مالى جاھ خان ـ ماندىن كېچىپ،
كويىدا يىغلاپ يۈرۈپ ۋەيرانە بولغان بارمۇكىن.

نەقىشى ھەيئەتىن(171) بۇزۇپ چۈن خار ـ خەس ۋالە بولۇپ،
چۈن قەلەندەر دەربەدەر ياد قىلغانبارمۇكىن.

ھەم رىيازەت بۇتەسىدە(172) جىسمىنى ئەيلەپ گۇداز(173)
ھەق جامالى كۆرگىلى مىرئاتى(174) بولغان بارمۇكىن.

خەلق ئارا خارۇ ھەقىرۇ مۇپتىلاۋۇ زار ـ زار،
ئىشىق گۈنجىنى(175) تاپىپ مەخپەتنى ئالغان بارمۇكىن.

غۇنچىدەك خامۇش بولۇپ، كۆڭلى گۈلىنى ئاچىلدۇرۇپ،
زاھىرى رەسۋا قىلىپ باتىندە(176) كۈلگەن بارمۇكىن.

مۇتىنىسى(177) ئىلپەت كىرەكمەس بەزى ئاشىقلار ئۈچۈن،
لى مەئەللا(178) سەمرەسىدىن(179) مىۋە تەرگەن بارمۇكىن.

ئىززەتنى دۇنيانى كۆرسەڭ بى باقادۇر ئەھمەدا،
ھېچ سەنىڭدەك سىھرى دۇنياغا تۇتۇلغان بارمۇكىن.

× ×

بۇ دۇنيا مۈلكىنى تاشلاپ قەلەندەر بولمىسام بولماس،
كېچىپ دۇنيايى پانىدىن(180) قەلەندەر بولمىسام بولماس.

ئەجەپ دۇنيا، ئەجەپ دۇنيا ۋاپاسى يوق تۇرۇر بىلسەڭ،
بارى ئەلدىن جۇدا بولۇپ قەلەندەر بولمىسام بولماس.

كىشى يوقكىم بۇ ئالەمدە جاھاندىن ئاغرىماي ئۆتكەن،
مەن ھەم ئاغرىپ تۇرادۇرمەن قەلەندەر بولمىسام بولماس.

ھەمە ئۆتتى بۇ دۇنيادىن قىلىپ دەھرى شىكايەتنى،
شىكايەت قىلمىغان بارمۇ قەلەندەر بولمىسام بولماس.

جاھاندا ھېچ ۋاپا يوقتۇر نىچۈك قىلغاي مېنىڭ جانىم،
بولۇپ خىلۋەت(181) نىشىن ھەردەم قەلەندەر بولمىسام بولماس

ئەجەپ قاتتىق يامان كۈنلەر مېنىڭ باشىمغە كەلمىشتۇر،
دىلىم قاتتىق تىلىم ئاچچىق قەلەندەر بولمىسام بولماس.

مۇھەببەت ئەھلىدىن قاچتىم، گۇناھىمنىڭ لايىغا پاتتىم،
ئۆزۈمنى ئوتقا ھەم ئاتتىم قەلەندەر بولمىسام بولماس.

قەلەندەر بولمايىن بولماس، جاپالار تارتمايىن بولماس،
تولا جەھلەتدە مەن قالدىم قەلەندەر بولمىسام بولماس.

كېچە - كۈندۈز ھاۋا بىرلە ئەبەس ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزدۈم،
ئۆلۈم ۋەختى يېقىن كەلدى قەلەندەر بولمىسام بولماس.

دېيانەتنىڭ يولىن تۇتماي، مۇھەببەتنىڭ خەبەر تاپماي،
باھايىمدەك يۈرۈبدۇرمەن قەلەندەر بولمىسام بولماس.

كەل ئى ئەھمەد كۆزۈڭ ئاچقىل مۇھەببەت گەۋھىرىن ساچقىل،
مۇھەببەتتىن سەمەر ئېلىپ قەلەندەر بولمىسام بولماس.

ھىكمەت

ھەزرىتى سۇلتان مەۋلانا شاھى جاھان شەيخى، ئابدۇلباقا ئەل يەركەندى، ئەلقادىرىل ئېلۋى ئەل ھۇسەينى قۇددۇسىللا تائالا سىررە ھۇلقازى ئەھمەد دىل مەركىتى.

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

(رەھمەدىل ، شەپقەتلىك ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن)

ئىشقىڭدە كۆيگەچ مەستانە بولدۇم،
ھىجرىڭ تۇتاشتى ھەيرانە بولدۇم.
يادىڭدا يىغلاپ دىۋانە بولدۇم،
دىۋانە قىلغاچ ۋەيرانە بولدۇم.

سۇلتان دىلىدە مىرانىم كۆرگەچ،
خۇمى ئەلەستە(182) جۇرئەئى(183) تاشقاچ.
زىندانى بولدۇم قەدرىنى بىلگەچ،
ئاللاھۇ ئەكبەر دىۋانە بولدۇم.

سۇلتان ئىشقىدىن بولدى بىشارەت،
جامى مۇھەببەت قىلدى رىۋايەت.
دىۋانە خىلئەت ئۆزدىن ئىنايەت،
ئەلھەمدۇلىللا دىۋانە بولدۇم.

زاھىد ئەھلى(184) دىۋانە بولماس،
سۇرەت پەرەسلەر مەردانە بولماس.
بەدبەخت تەلئەت پىرزانە بولماس،
ئەلھەمدۇلىللا دىۋانە بولدۇم.

دىۋانە بولماي ساكا ۋابالدۇر،
ئەسلىڭنى تاپماي بىھەد زىياندۇر.
قىلغان ئىبادەت مىسلىزىناندۇر،(185)
ئەلھەمدۇلىللا دىۋانە بولدۇم.

ئەسلىڭنى بىلسەڭ قايىن كېلىپسەن،
ئۆمرۈڭ گۈلىنى كىمگە بېرىپسەن.
نىمە قويۇپسەن، نىمە ئېلىپسەن،
ئاللاھۇ ئەكبەر دىۋانە بولدۇم،

ئەسلىڭنى تاپساڭ نىچۈك لىتاپەت،
پەنج ۋەقت(186) ئىبادەت مىلك يىللىق راھەت،
مۇندىن ئۆتەلمەس تۈرلۈك ئىبادەت،
ئەلھەمدۇلىللا دىۋانە بولدۇم.

ئەسلى ئىبادەت ئاگاھى ھەقدۇر،
سۇلتان ئىشقىدىن كەلگەن سەبەقدۇر،(187)
ئۇستادى ئېنىڭ رەسۇلى ھەقدۇر،
ئاللاھۇ ئەكبەر دىۋانە بولدۇم.

دىۋانە ھەقنىڭ دىلىدۇر دەرگاھ،
ھەر بىر نەپەستە ئەسلىدىن ئاگاھ.
قايتىپ كىرىشتە تەجەللى ھەمرا
ئەلھەمدۇلىللا دىۋانە بولدۇم.

ئەسرار ھەققە ھەمراز(188) بولماق،
سۇلتان ئىشقىغە دەمساز(189) بولماق.
خىرۇچ دۇخۇلدە(190) پەرۋاز قىلماق ،
ئاللاھۇ ئەكبەر دىۋانە بولدۇم.

ئىچمەكتە ھەدىيوق دىۋانە بولماق.
بىلكوللى ھاۋادىن(191) بىگانە بولماق.
ئەينىل يەقىنغە(192) ھەمرايى بولماق،
ئاللاھۇ ئەكبەر دىۋانە بولدۇم.

نى چارە باردۇر دىۋانەلىقغە
نى دارە باردۇر ھەيرانلىقغە .
كىم دارە بەردى ۋەيرانەلىقغە،
ئەلھەمدۇلىللا دىۋانە بولدۇم .

بويىنى قاشلاپ كۆڭلۈمنى ئالدى.
خۇيي تۇتاشتى بۇ يولغا سالدى.

ۋەيرانە دىلنى قولىغا ئالدى،
ئاللاھۇ ئەكبەر دىۋانە بولدۇم.

تۇبۇئىلەيكە(193) ھەپ پەسلىمىغە كەلدىم،
مۇندىنمۇ ئۆتتۇم ۋەسلىمىغە كەلدىم.
ئۆزلۈكتىن كەچتىم ئەسلىمغە كەلدىم،
ئەلھەمدۇلىللا دىۋانە بولدۇم.

قازى ئەھمەددۇر ئىسمىمنى سورىسالڭ،
نۇرى شۇھۇددۇر(194) ئەسلىمنى سورىسالڭ،
شاھى جىلان(195) دۇر پىرىمنى سورىسالڭ،
ئەلھەمدۇلىللا دىۋانە بولدۇم!

مۇخەممەس

نادامەت قەلئەسى ئىچرە قالىپمەن تورپە ھەيرانىم،
خۇداۋەندا راۋان قىلغىل ھېمىشە چەشمى گىريانىم.
رەقىبلەر بەزمەسىدە قالمىدى تۇرماققە ئىمكانىم،
ۋۇجۇدۇم تەختەسىدىن تاپمىدىم شاھى مۇسۇلمانىم،
ماڭا لايىق بۇدۇر قىلغايمەن مىڭ چاك گىرىبانىم.

بۇگۈن بولدى گۈلىستان ئىشرەتى ۋەختى خازان يەڭلىغ،
ۋەيا ياندىمۇكىن يارىم كۆڭۈلدىن مېھمان يەڭلىغ،
چىرايىمدۇر بۇ غەم بىلەن ھېمىشە زەپىران يەڭلىغ.
يانا بىسمىل(196) كەبى تاشلاپ كېتىپ روھى راۋان يەڭلىغ.
ئىچۇرمەي بادى لەئلىدىن كۆڭۈلدە كۆپدۇر ئەرمانىم.

ئاياقى ئەزەلىنىڭ جامىدىن قىلساڭ ئىنىاياتى،
ئىمنىڭ كەيپىيىتىدىن مەست بىخۇدلۇق كاراماتى
كېتەر بولغاي كۆڭۈلدىن ماساۋاللا(197) نىڭ خىيالاتى،
قاشى مېھرابىغە يەتكۈزسەلەر سەجدىم سائاداتى،
دىبان ئەرىز ئەيلەدى دەرگاھىڭە تۇتى سۇخەندانىم(198) .

سېنىڭدىن ئۆزگەكىمدۇر مەرھەمى داغى ناھان ئولغاي،
كۆڭۈل سەھراسى ئىچرە ياكى خۇرشىدى جاھان ئولغاي.
پەنە غەم ئىچرە قالسام مۇنىسۇئارامۇ جان ئولغاي،

غېرىبلىك ھالىتىدە تورپە يارى مېھرىبان ئولغاي.
كۆڭۈل دەردىغە يوقتۇر سەندىن ئۆزگە ئەسلا دەرمانىم.

ساداپى ھەسرەتا ۋاۋەيلىتا (199) يارىم نەزەر قىلماس،
نېچۈن كۆڭلۈم قۇشى ھەريان ئۇچماقتىن ھەزەر قىلماس.
ئۇشۇل كۈنكىم سەنەم ۋەيرانە كۆڭلۈمدىن گۇزەر قىلماس،
مۇھەببەت شەبنەمى ياغماس، ئەگەر ياغسا ئەسەر قىلماس.
نېچۈك قىسمەت قىلىپ غەملەرغە تاپشۇردىكى سۇلتانىم.

ئەزەلنىڭ كاتىبى يازغانىغا ئەسلا يازىپ بولماس،
تەھەممۇل پىشەقىل ئەلبەتتە ھەقتىن قايرىلىپ بولماس.
نېچۈك كۈنلەر ساڭا تەيىن قىلىپ دۇرلەر بىلىپ بولماس،
نى ئىش قىسمەتتە دۇرسە بىرۇ رىزادىن باش ئېلىپ بولماس،
خۇدانىڭ تەقدىرىسىن بۇزغايمۇ مېنىڭ تەدبىرى قىلغانىم.

دىلا دايىم ھەۋەس بىرلە خىيالىڭ ئىن ۋە ئان ئۆلسا،
كۆڭۈل تەختىدە ھەر غەمدىن تەسەۋۋۇرۇ مېھمان ئولسا.
نىشانە ماساۋاللاغە تەسەددۇق مۇشۇ جان ئۆلسا،
ۋىسالى ئارزۇسىنى نىشانغە لامەكان ئۆلسا،
ئەجەپ سەۋدا بىلەن ئىشقىنى كۆزلەرسەن پىرىشانىم.

نىتەر بۇ خەستە ھالىم سورمىسا ئول يار دىل خۇۋاھىم،
شىبىستانى پىراقىمگە تولۇئ قىلماستا ئول ماھىم.
قارارىمدۇر بۇگۈن بەيتىل ھەزەن (200) ئىچرە ئەلەمگاھىم
مەنۇ بىچارىغە قىلغىل ئى شاھىجاھان غەمخۇاھىم
نى بائىس دوستلىغىڭدىن ئايرىبان قىلدىڭ كى پەيكانىم (201)

كەل ئەھمەد گادالىق ئىشكىنى ئىشكىغە ۋاھ قىلغىل،
ھېمىشە شەيئى لىللا دەپ سادايى ئاھۇ ۋاھ قىلغىل.
جۇدالىق دەردىن ئەيتىپ سىنە ساندۇقىڭ (202) يارا قىلغىل،
قىزىلگۈلدەك يۈزۈڭنى خاك نەئلى دىلرابا قىلغىل،
نى خۇش دەۋلەت بۇ جان بولسە نىسارۇيارى جانانىم.

× ×

زەھى چەرخ ئۆرۈپ تورپە دىۋانىلەر،
پەيدا ئىلىڭ بولۇپ ھەمچۇ پەرۋانىلەر.
باقىپ تەلمۈرۈپ سۈيى مەيخانىلەر،

نى ھاجەتكە ئۇل مەھز - غەمخانىلەر،
كى سۇنساڭ ئاڭا لاي پەمانىلەر.

پاناجامىدىن جام مەسها(203) ئىچىپ،
ئەزىزجان بىلەن خانىماندىن كېچىپ.
بالا دەشتىدە مەۋجلىك قان سىچىپ،
ئەدەم رەختىدىن(204) قەددىغە تون پىچىپ،
كويىن ياستىنىپ بارچە مەستانىلەر.

دىلىم سەختىدىن(205) تەلىخ كەم(206) ئۇلمىشىم،
غەم ئاھۇسىغا ھەم ماقام ئۇلمىشىم.
ھەۋەس دامىغە لەھزى رام ئۆلمىشىم.
ئېنىڭ كۆيىدە سۇبھى شام ئۆلمىشىم.
مەدەت ئەيلىگەىز مەرد مەردانىلەر.

دىلا ھەق سىرى دىل بىرىپ زارە بول،
ۋىسالى ئۇمىدىدە ئاۋارە بول.
دىدىم: ئەيدى ئىشقىغە ھەمۋارە(207) بول.
كى دەرگاھدە ھىچۇ بىچارە بول،
خىتاپ ئەيلىدى پىرى پەرزانەلەر (208)

ۋىسالىڭ ئۇچۇن ئىنتىزارىڭ بولۇپ،
پىراقىڭ بىلەن بىقارارىڭ بولۇپ.
غېمىڭ بۇرجىدە دىلپىكارىڭ(209) بولۇپ،
ئاياغىڭدىكى خەس ۋە خارىڭ بولۇپ،
كىزەر ئەھمەدىڭ خاك ۋەيرانەلەر.

× × ×

پىرقەت ئوتىغە ئورتاندى جانىم،
يارىمغە يەتمەس ئاھۇ پىغانىم.
تەگرىغە مەلۇم سىرى ناھانىم.
كوڭلۇمنى بۇزدى ئەشك راۋانىم،
قىلغىل تەرەھھۇم ئى مېھرىبانىم.

ھەي - ھەي نىگارىم لەئلىڭ ئەسەلدۇر،
بۇينۇمغە زۇلپۇڭ زەنجىر مەسەلدۇر.
ھىجرىڭ غەمىدە نەچچە مەھەلدۇر،
كۆز ئىنتىزارىڭ ئىچىرە بۇلبۇلدۇر،
شەرھ ئەيلىيەلمەس تۇتى زابانىم.

ئەرزىمنى ئەيتاي قادىر خۇداغا،
رەھمەيلىسۇن مەن ھالى تاباغا.
ھىجرىدە قالدىم دەردۇ بالاغا،
يارىم سېنى دەپ جەۋرۇ جاپاغا،
قالدى بۇ جانىم ۋاھ ئۇستىخانىم.

دىۋانە قىلدى ۋەسلىڭ ھاۋاسى،
ئەپسانە قىلدى كۆڭلۈم يارىسى.
ئاقتى كۆزلۈمدىن ھەردەم قاراسى،
ۋەيرانىلەردەك ئاھۇ ساداسى،
ئالەمگە ئىلتىلەر چۇنۇ چاغانىم

كۆرمەي يۈزلۈڭنى ئۆلسەم نىستەرمەن،
مەھشەردە بېرىپ ئەرزىم ئىتەرمەن.
مەجنۇن بولۇبان يىغلاپ ئۆتەرمەن،
لەيلى غىمىدە ئاخىر يېتەرمەن،
گۈلزارىڭ ئىچرەئى گۈلۈستانىم.

ھەق شەيئى لىللا شاھى جاھانىم،
بولسۇن پىدايىڭ بۇ ناتاۋانىم،
روھى راۋانىم جىسمى نازارىم،
جانۇ جامالىم نامۇ نىشانىم،
تاقۇ ـ راۋاقۇ (210) گۈزەل بوستانىم.

ۋەسلىڭ باھارى مىشىك تاتارى،
يەتكەچ ئاچىلدى گۈللەر ئۇزارى،
ھەر يان چىقارۇر پەرياد زارى،
ئەھمەدغە ئوخشاش ھەر ئىنتىزارى.
شەھباز نازىڭ بىلەن نىگارىم.

× ×

كېلىڭدوستلار ئېلىم ئوقالى،
نىدۇر ئىلىم ئېرپان تونالى.
تونۇپ دىنى ئىسلام تۇتالى،
توتۇپ ئۆزگەلەردىن كېچالى،
ئوقالى، ئوقالى، ئوقالى.

بىھەمدۇللا ھەق بىزنى ئىنسان ئېتىپ،
ھەمە ئىنسان ئارا ئەھلى ئىمان ئېتىپ،
پەيغەمبەر بىرىپ دىنغە سۇلتان ئېتىپ.
شەرىئەت بىرىپ ئەھلى قۇرئان ئېتىپ،
ئوقالى، ئوقالى، ئوقالى.

غەنىمەت بىلىپ ئۆمرى گۈلزارىنى،
تەبەررۇك بىلىپ بار ھەر يارىنى.
قىزىقتۇرغالى ئىلىم بازارىنى،
مەكەررەر قىلىپ دەرس تەكرارىنى،
ئوقالى، ئوقالى، ئوقالى.

ئىئانەت(211) تىلەپ دىن ئىسلام ئۈچۈن،
ھىدايەت(212) تىلەپ خاس ئام ئۈچۈن.
پۇشايمان قىلىپ ئۆتكەن ئەييام ئۈچۈن،
ناۋالار چېكىپ دىنغە ئەئلام ئۈچۈن.
ئوقالى، ئوقالى، ئوقالى.

تاماشا قىلىپ بوستانلار ئارا،
تېرىپ غۇنچەلەر گۈلۈستانلار ئارا،
جاۋاھىر چېچىپ دوستانلار ئارا،
بۇگۈن ئەھمەدا دىلىستانلار ئارا.
ئوقالى، ئوقالى، ئوقالى.

قائىدە مەكتۇپ

(ھۆسنى خەت يېزىش قائىدىسى)

بىسمىللاھىر رەخمانىر رەھىم

(رەھىمدىل، شەپقەتلىك ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن)

ئەلھەمدۇلىللاھىل لەزى خەلەقەل ئىنسانە مىنەلئەدەم. ۋە ئەللەمەل ئىنسانە بىلقەلەم.

ۋەسسەلاتۇ، ۋەسسەلامۇ ئالا ھەبىبىھى، مۇھەممەدىن سەيدىسلئەرەبى، ۋەل ئەجەم. ۋە ئالا ئالىھى ۋە ئەسھابىھىل لەزىنە جاھىشل ئىلمى ۋەلھەكەم. ۋەبەئدەس. ئاندىن كېيىن ئەھقەرىت قالىبىنە ۋە ئەغىنەلىل جاھىلىن ئەيتەدۇركىم.

(مەزمۇنى: ئىنسانىنى يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭغا قەلەم بىلەن تەلىم بەرگەن جانابى ھەققە ھەمدۇ ئېيتىمەن. ئۇل ئاللانىڭ دوستى، ئەرەپ ھەم ئەجەملەرنىڭ خوجىسى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا، ھەمدە ئۇنىڭ ئىلىم-ھىكمەت تويلىغان ئەۋلات، ئەسھابىلىرىغا دۇرۇت ئېيتىمەن. ئاندىن ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ تۆۋەنراقى، جاھىللارنىڭ ئەڭ يامانراقى بولغان شۇنى ئېيتىمەن.)

مېنىڭ دىلىم شۇنى ئىختىيار قىلدى. ياران موھتەرەملەرنىڭھوزۇرىدە خەت مەشق ئۈچۈن بىر رىسالە پۈتۈگەيمەن. مەزكۇر خىيالىمنىڭ خاھىشىنى يارانلىرىمىنىڭ ئاراسىغا قويۇپ ئەردىم، ئۇلارنىڭ مەسلىھەتلىرى بىلەن مەقسەت گەۋھەرى جۇلا تاپتى ۋە ئۇلارنىڭ مەسلىھەتلىرىنىڭ ھەدىيەسى (نىشانىسىدە) پەقىرنىڭ خۇاھىشىمنىڭ تىرەسى بارابەر كەلدى ۋە يەنە ئۇشبۇ ھەدىس دەلىل ئولدىكى : "قالە ئەلەيھىسسالامۇ ئەلخەتتۇ نىسپىل ئىلىم" (مەنىسى: جانابى ھەزرىتى رەسۇل سەللەللاھى ئەلەيھى ۋەسسەللەم: "خەت دىگەن ئىلىمنىڭ نىسپىدۇر" دەپ بۇيرۇدى.) شۇ بۇھەدىسگە بىنائەن يازدىم. چۈنكى ياش تالىپلار مەشق خەتتىن تەلىم ئېلىشتا بۇنىڭدىن مەنپەت ئالغاي ۋە ئۇلارنىڭ خېتىنىڭ خوشلىقى بىلەن كۆڭۈللەر رەۋشەن بولغاي.

نەزمە (قىتئە)

هوسنى خەت بى زىھنى هۆسنى دىلدارەست،
ھەمچۇ ماھىكى دەرشەپ تارەست.
ھەر گۈلى راخزان رەسەد ئەزپەي،
ئىن گۈلۈستان ھەمىشە گۈلزارەست.

(مەنىسى: خەتنىڭ چىرايلىقلىقى دىلدارنىڭ ھۆسنىدىن چىرايلىقراقتۇر. ئۇل قاراڭغۇ كېچىنى يورۇتىدىغان بىر ئايغا ئوخشايدۇ. ھەر گۈلنىڭ خازان ۋاقتى بولىدۇ. چىرايلىق خەتنىڭ خازانى بولمايدۇ. ھەمىشە گۈلزاردەك ئېچىلىپ تۇرىدۇ. ئى ئوغلۇم، خېتىڭنىڭ چىرايلىق بولىشىغا تىرىشقىن. خەتكە كۆپ سەئىي (ئەجىر) قىلغايسەن. ئاللا تائالاسىنى ئېزىز قىلىدۇ. ھەممە ئالەمگە سەرۋەر بولۇرسەن.

نەزمە

مەشق كۇن ئى تالىبى مەنزۇر ھۆسنى ئالىمان،
تاكى باشى سەرۋەرى ھەمە جاھان ھەمەجاھان.

(مەنىسى: ئى تالىپ، مەشق قىلغىل، تاكى ئالىملارنىڭ ھۆسنىگە مەنزۇر بولۇرسەن. جاھاننىڭ ھەممىسىگە سەرۋەر بولماقىڭ خەت بىلەندۇر.)

خەتنى تولا مەشق قىلغىل، خوش خەت بولۇرسەن.

نەزمە

ئەگەر خۇاھىكى خەت خۇش نوۋەيسى،
نوۋەيسى، نوۋيسى، نوۋەيسى.

(مەنىسى: ئەگەر كىشى خېتىم چىرايلىق بولسۇن دىسە، پۈتۈۋەرگەي، پۈتۈۋەرگەي، پۈتۈۋەرگەي.) مۇندىن مەلۇم بولدىكى، ھەر كىشى خەتنى تولا پۈتۈۋەرسە خۇش خەت بولۇر.

بىلگىل ئەي ئوغۇل، ھەرپىنىڭ مىقدارى ئولدۇركى، ئۈز قەلىمىدە «ئېلىپ» (ئـا) نىڭ بويى ئۈچ چېكىت، توغرىسى بىر چېكىت باراۋىرىدە بولۇر. «بە» (ب) نىڭ بويى بىر چېكىت، توغرىسى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە بولۇر. «سە» ( ) بىلەن «تە» (ت) «بە» گە ئوخشاشتۇر. «جىم» (ج) نىڭ قوسىغى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە تۆۋەنگە چۈشۈر. «ھا» (ح) بىلەن «خا» (خ) «جىم» غا ئوخشاشتۇر. «دال» (د) بىلەن «زال» (ذ) رۇكو سۈرىتىدە بولۇر. بىراق قەلەمنى قەغەز ئۈستىگە قويغاندا ئۈچىنى توغرا تۇتقاي. «را» (ر) بىلەن «زا» (ز) مۇرۇكۇ سۈرىتىدە بولۇر. ئەمما قەلەمنى تۈز تۇتقاي. «سىن» (س) بىلەن «شىن» (ش) نىڭ باش تەرىپى ھەم قوسىقىنىڭ ئەگرىسى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە بولغاي. «ساد» (ص) بىلەن «زاد» (ض) نىڭ ئۈچى ۋە قوسىغىنىڭ ئەگرىسى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە بولغاي، «تا» ( ) بىلەن «زا» ( ) نىڭ ئۈچى «ساد» غە ئوخشاشتۇر، ئەمما ئۈچى ئېگىزرەك بولغاي. «ئەيىن» (ع) بىلەن «غەيىن» (غ) نىڭ قوسىغى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە بولۇر. «فە» نىڭ (ف) قۇيرىقى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە تارتىلۇر. «قاپ» (ق) نىڭ قوسىغى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە ئېگىلۇر. بېشى «فە» (ف) گە ئوخشاشتۇر. «كاپ» (ک) نىڭ بېشى، ئوتتۇرىسى، ئاخىرى ئوخشاشلا ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە بولۇر. ئاخىرىنى ھەتتا تۆت چېكىت باراۋىرىدە سوزۇشقىمۇ بولىدۇ. «لام» (ل) نىڭ بويى ئۈچ چېكىت، قوسىغى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە بولۇر. «مىم» (م) بېشىدا ئازراق زىيادىسى (ئارتۇقى) بار. بېشىدىن ئەگرىسىغىچە بىر چېكىت، قۇيرىقى بىر ئېلىپ (ا) مىقداردا بولۇر. «نۇن» (ن) نىڭ ئۈچى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدۇ. «ۋاۋ» (ۋ) نىڭ ئايىغى «را» (ر) سۈرىتىدە بولۇر. «ھە» (ھ) نىڭ سۈرىتى شۇبۇدۇر. «ە». «لام ئېلىپ» (لا) ئولدۇركى، «لام» (ل) نىڭ ئەگرىسىغە بىر (ا) قويسا تامام بولۇر. «يا» (ي) نىڭ قوسىغى ئۈچ چېكىت باراۋىرىدە بولۇر. مەزكۇر ھەرپلەرنى ئاشۇ قائىدە بويىچە قەلەمنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىك ئەھۋالىغا قاراپ پەرقلىق يېزىشقا بولىدۇ. ئەمدى ھەرقايسى ھەرپلەرنىڭ تەقلىتىنى تۆۋەندىكىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ.

① رۇكۇ ـ ئامازدا سەجدىگە باش قويۇشتىن ئىلگىرىكى ئېگىلىش ھالىتى.

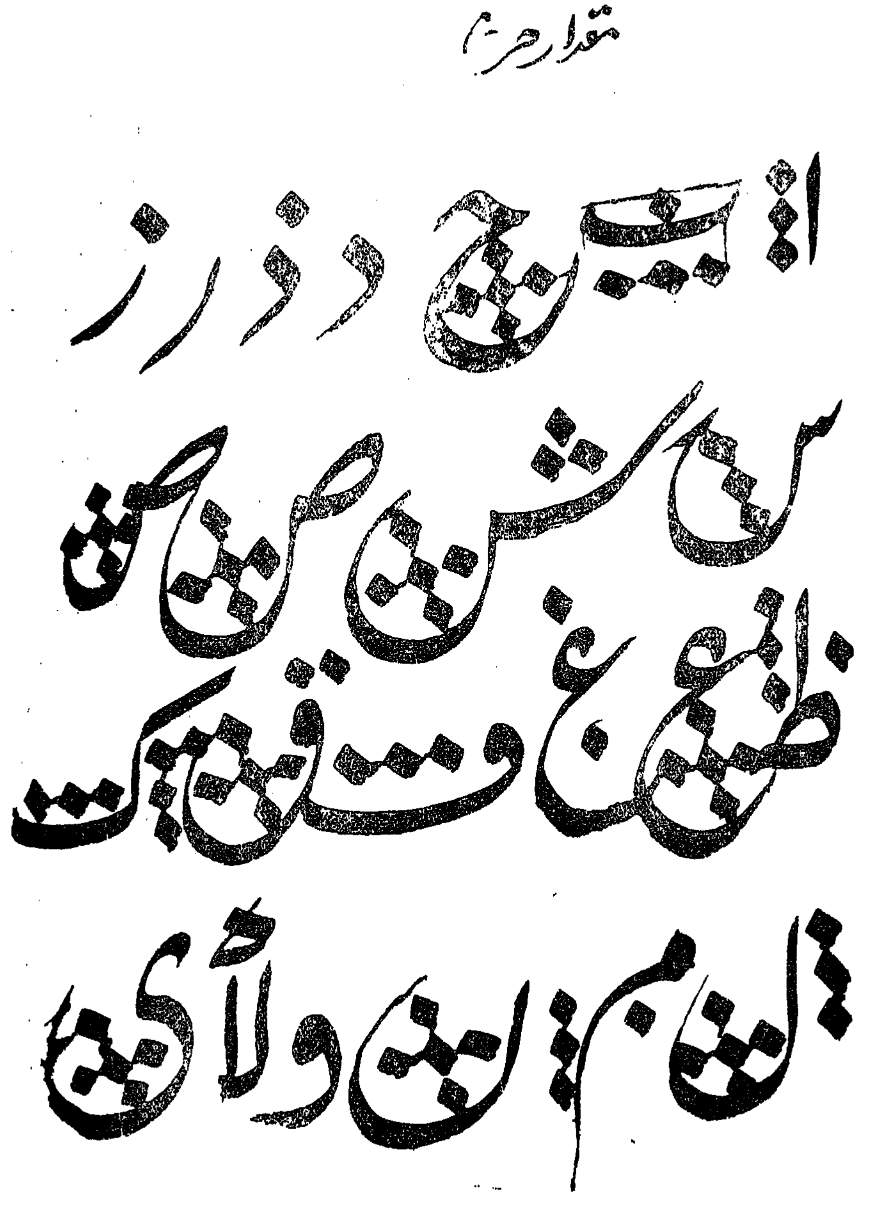

نەزمە

مەشق قىلغىل ئى بۇرادەر پەزلى تاپقايسەن گەسىر،
پەزلى تاپقاي ھەركىشى بولسا كىتابەتكە دىلىر.

خەت ئىلمىنى ئوقۇپ قويغىن خالايىقلار ئارا،
خەتنى نىسپىل ئىلمى دەپ ئەيتتى ۋۇسۇلى مۇتەبەر.

هەر كىشى ئۆرگەنسە خەت پۈتۈمەكنى ئول بولغاي ئۇلۇغ،
تاكى تاپقايلار ئۇشۇل خەت بىرلەكۆپ ئەرپى شەھىر.

ھەركى خەتكە بولسا ئالىم كۆپ كىتاپلار ھەل بولۇر،
ھەل بولۇپ مۇشكۈل كىتاپلار ئالدىدا تولغاي بەسىر.

خەت ئۆزى ياخشى گۈلۈستاندۇر خازانى يوق ئېنىك،
ئول گۈلۈستان ئىچرە باردۇر نەۋئى رەڭگا ـ رەڭسەرىر.

نى بىلۇرلەر ھۆسنى خەتنىڭ قەدرىنى نادان كىشى،
پۈتتى چاكاتىپ ئېنى قىلغاي تولا مىكرۇغەدىر،

خەتنى خوپ قىلغايسەنۇ ھاسىل بولۇرلەر ھۆسنى خولىق،
ھۆسنى خولق قىلغان كىشىگە جەننەت ئىچرە كۆپ ھەرىر.

مەشغۇل ئولغىل خەتتەكىم تەگرىم ساڭا نۇسرەتبىرۇر،
نۇسرەتى ھەق ك... يەتسە ئول بولۇرلەربى نەزىر.

ئەمدى كەلدۈك ئى بۇر... ەرلەر كىتابەتكە قارا،
ئۆچيۈزۈ قىرىق ئالتە ۋە مىڭدىن كېيىن بەداز ھىجىر.

ئۇشبۇ بېيىتىمنى ئىشتىنىڭ خاس ئام يارانلىرىم،
يازدى ئابدۇل مۇزنەپىكىم ماللا ئەھمەد مۇھتەقىر.

تەممەتۇل كىتاپ، بىداھە قىرىتۇللاپ قازى ئەھمەد بىننى خۇدا بەردى ھاجىل مەركەتىدۇر. 1346ـ سىنە، ھىجىرى. (ئۇشبۇ رىسالىنى مەكتىلىك خۇدا بەردى ھاجىنىڭ ئوغلى كىمىنە قازى ئەھمەد ھىجىرىيە 1346ـ يىلى يېزىپ تاماملىدى.)

ئەھمىدى غەزەللىرىدە ئۇچرايدىغان سۆزلۈكلەرگە ئىزاھات.

---

①تۇرۇك ـــ بۇ يەردە ساۋاتسىز، نادان دېگەن مەنىدە كەلگەن.
②ئاتەشى دەۋزەخ ـــ دەۋزەخ ئوتى.
③بارائەت ـــ يىراق، خالى.
④بىھەمدوللا ـــ خۇداغا شۈكرى.
⑤پەزلى ـــ پەزىلەت ، خىسلەت.
⑥ئىنايەت ـــ كوپ، ئۇرغۇن.
⑦خاكىسار ـــ توپا ـ تۇپراق ، تۇپراققا بۇلغانغان.
⑧پىرقەت ـــ ئايرىلىش، جۇدالىق.
⑨جۇز ۋەسلى تىر ياقى ـــ ۋەسىل دورىسى
⑩نۇشمن ـــ تېتىمش.
⑪خىلئە تۇتەلئەت ـــ بۇيەردە: ‹‹بەخت دولىتىدىن قولۇمدىن كېتىپ قالغان›› دېگەن مەنىدە كەلگەن.
⑫تەرەھھۇم ـــ رەھىم قىلىش ، رەھىمى كېلىش،
⑬بادى نەسىم ـــ ئىللىق شامال، سالقىن شامال.
⑭مۇژدە ـــ خوش خەۋەر.
⑮ئاب ھايۋان ـــ ھاياتلىق سۈيى.
⑯گۇشاھ ـــ رۇشەن قىلىش، ئېچىلدۇرۇش.
⑰مەسەم جان ـــ يېرىم جان.
⑱ۋۇجۇدۇم خىرمەنىن ـــ بارلىق ۋۇجۇد، پۈتۈن جىسمىم.

(19) ئىتتىھاد — بىرلىكىش، قوشۇلۇش، بىرلىك.
(20) چاھ يابىل — بابىل شەھرىنىڭ زىندان ئورنى.
(21) ئىنپىراد — قايتۇرماق، يىراق قىلىش.
(22) كەيقىباد — «شاھنامە» دىكى ئىران شاھلىرىنىڭ بىرسىنىڭ نامى.
(23) رەقەم — يېزىق، بەلگە.
(24) بەرھەق — راست، شەك يوق.
(25) ئەبرەق — دەھشەتلىك، قاتتىق.
(26) يۈزشەق — يۈز يېرى يېرىلغان.
(27) ئەنەلھەق — مېنىڭمۇ ھەق.
(28) تېسلىسىل — زەنجىرسىمان
(29) تاناب — يىپ، ئاغامچا.
(30) لاماكان — ماكانسىز، ماكانى يوق.
(31) تەجەللى — نۇر.
(32) قەندىل — شامدان
(33) شاھى ئەھزەق — شاھنىڭ مەرتىۋىسىدەك ئۈستۈن قىل.
(34) دەستىگىر — قولداش، قولىدىن تۇتۇپ يېتەكلىگۈچى.
(35) رەۋنەق — راۋاجلىنىش، گۈللىنىش.
(36) لەيلى ئاما — لەيلىگە ئوخشاش مەشۇقلار.
(37) پىرى مۇغان — مەيخانە پىرى.
(38) زىكرىيا — پەيغەمبەرلەردىن بىرسىنىڭ ئىسمى.
(39) پىرجىغا — جاپانىڭ پىرى.
(40) شىۋەسى — يوسۇن، ئادەت، خۇلق، ناز.
(41) ئەغيار — يات، غەيرى، بىگانە.
(42) شەھىنشا — شاھلارنىڭ شاھى.
(43) سەييا د — ئەۋچى.
(44) نى يائىستىن — نىمە، سەۋەپتىن.
(45) پەرۋەم بال — قانات ۋە قۇيرۇق
(46) چۇغىز — ھۇقۇش، قاغا.
(47) قەھقەھە — قاقاھلاپ كۈلۈش.
(48) زالالەت ئاشيان — زۇلمەت ماكانى، زۇلۇم ئۇۋىسى.
(49) تەزەررۇ — يالۋۇرۇش.
(50) غۇلام — خىزمەتچى، چاكار.
(51) غەيۇرا، قادىرا، ھەييۇ، قەييۇما — خۇدانىڭ ئىسىم سۈپەتلىرى.
(52) تەزەللۇم — زۇلۇم قىلىش.
(53) دەرىخ — ئېسىت، ئەپسۇس.
(54) قىسسەئى باغئىرەم — ئەپسانىلەر قىسسىسى.
(55) خەتتەئى كار ئەدەم — ۋاپاسىز دۇنيا.
(56) زۇلپ — چاچ.
(57) نەدەم — ھەسرەت، نادامەت، پۇشايمان قىلىش.
(58) ئەتلەسىن — ئەسلى مەنىسى «ئەتلەس» بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەردە ئۆمۈرنى بىكار [illegible] كەلگەن.
(59) جۇشەش — قاينىماق، تېشىپ.
(60) زەم — قۇشۇش، جەملەش، سوكۇش.
(61) كىشۋەر — مەملىكەت، پادىشالىق.
(62) نۇرى زەلەم — قاراڭغۇلۇق، ئۆچكەن نۇر.
(63) دەۋرى رىبات — زامانىنىڭ قونالغۇسى.
(64) ماتائىم زوھۇر — بارلىقىنى ئاشكارە قىلىش.
(65) دىرەم — ئاقچا، پۇل.
(66) ھەشەم — ھەشەمەت.
(67) سىتەمگەر — زالىم، ئازاپ سالغۇچى.
(68) قەد تۇئى — سىنىڭ قەددى قامىتىڭ.
(69) ئائىنەسى — ئەينىكى.
(70) خالەخەت — مەڭ، چېكمەت.
(71) رەمزە — خۇلق قىلىش، جىلۋە قىلىش.
(72) خۇرشىد — قۇياش، ئاپتاپ.
(73) كۆشاھ — خۇشال قىلىش، شاتلاندۇرۇش.
(74) دەپئى — تۈگۈتۈش، ئاخىرلاشتۇرۇش.
(75) سەرئەپراز — غەمسىز، غەمدىن خالاس بولۇش.
(76) تەھەممۇل — سەۋر-تاقەت، ئېغىرلىق، تەمكىنلىك.
(77) لوپتى كارامەت — ئاجايىپ مەرھەمەت.
(78) رەھمى ئىنايەت — رەھىم-شەپقەت، ياخشىلىق.
(79) خەستە — ئاجىز، بىچارە، كېسەل.
(80) زۇلمى ئەزدادا — زۇلۇمدىن شىكايەت قىلىش.
(81) ئەييام — كۈنلەر.
(82) سەرگەشتە — سەرگەردان، ئاداشقان، ئاڭگىردىغان.
(83) ئەشىك سىمابى — سىماپتەك توكۇلگەن كۆز يېشى، مۇنچاق - مۇنچاق ياش.
(84) ئەۋئى سەۋدا — بۇخىل سەۋدا.
(85) باقا — مەڭگۈلۈك.
(86) زەھى — بەكمۇ، ناھايىتى.
(87) لىباس — كىيىم-كېچەك، باش كىيىمى.
(88) تالىئى مەسئۇد — ياخشى تەلەي.
(89) پۇرخەند — خۇشاللىقتا تولغان.
(90) رەببەنا، زەلەمنا — تەڭرىم، ئۆزۈمگە-ئۆزۈم زۇلۇم قىلغاچ.
(91) چاھ — قۇدۇق، زىندان، چوڭقۇرلۇق.
(92) بى سەرۇ سامان — باشباشتاق، قالايمىقان.
(93) ئاشۇپتە — مەپتۇن، شەيدا، پەرىشان.
(94) بالو پەردىن — قانات-قۇيرۇقىدىن.
(95) چاك گىرىبان — ياقىسى يىرتىلغان.
(96) ئارزى — كورۇنۇش.
(97) شەۋق ئەھراق — ئىشقىنىڭ كويدۇرۇشى.
(98) ئەندەلىپ — بۇلبۇل.
(99) نىھال غۇنچە — ياش غۇنچە.
(100) تەشبىھ — [illegible].
(101) شەۋقى پەرۋان — ئەگىرمەنىڭ تېپىشى.
(102) شەھباز — قارچىغا قۇش.

(103) تورپە ـ تورپە—ئاجايىپ ـ ئاجايىپ، قىزىق ـ قىزىق، يېڭى ـ يېڭى.
(104) مۇنەۋۋەر باساپا—يورۇق، ساپالىق.
(105) سىراتەلمۇستەقىم — توغرى يول.
(106) رەھنىما—يول باشلىغۇچى.
(107) ماساۋا—نەتىجىلىك ، غەلىبىلىك.
(108) شايەد—بەلكى، كاشكى ، ئېھتىمال،
(109) ۋەلى—ۋەلېكىن ، ئەمما، بىراق.
(110) ۋاساۋەس—ۋەسۋەسە .
(111) تاشاۋەش—ئەنسىرەش .
(112) زەمىردىم—قەلبىم، يۈرىكىم.
(113) شەبىستان—كېچە.
(114) ۋەھدەت—بىرلىك ـ بىللىلىك.
(115) ھاۋادىس—ھادىسىلەر.
(116) ھەبىب—دوس، يار .
(117) ئەفاسى—ئېغىر چىلىغى، كۆلپەت مەشەققىتى.
(118) قاپىلە—كارۋان .
(119) تىغ تارانە—تىغدىن چىققان ئاۋاز.
(120) شەھرى ھود—ھود ئەلەيھىسسالامنىڭ شەھرىنى كوزدە تۇتىدۇ .
(121) ئاستانە—بوسۇغا، ساراي.
(122) شەيئى لىللا—خۇدا يولىدا بىر نەرسە بەرگىن.
(123) پىر ئەنۋار—نۇرلۇق، نۇر يېغىپ تۇرىدىغان.
(124) ئەييار—ھىلىگەر، قۇۋ.
(125) ئەبەس—بىھۇدە، بىكار.
(126) ساپائى—بۇ يەردە «ئۇمىدۋەنى» دىگەن.
127 ئىتتىھاد — بىرلەشتۇرۇش مەنىدە كەلگەن.
(128) جىننىڭ مۇسەن ئاقىل—ساراڭمۇ؟ ياكى ھۇشۇڭ بارمۇ؟
(129) مۇنىسلىق—دوستلۇق، ئۇلپەتلىك، مۇڭداشقۇچىلىق.
(130) شىكۋەسىن—زارلىنىش، شىكايەت.
(131) مىرغىزار—گۈل ـ گۈلىستان، يايلاق، ئوتلاق.
(132) جەستەجۇ—ئىزدىنىش ، ئىزلەش.
(133) نىسار—قۇربان قىلىش.
(134) تەلەتتۇپ—مېھرىۋانلىق قىلىش.
(135) ئوقبە—نىشان، ئاخىرەت.
(136) ساتار—يۇلتۇزنىڭ ئىسمى.
(137) نەرگەس—چىرايلىق ئېچىلىدىغان بىر خىل گۈل.
(138) شەھدۇ—شەكەر—بال ۋە شېكەر.
(139) داھان—ئېغىز ، دەرۋازا.
(140) مۇشكى تاتار—ئىپارنىڭ بىر خىل تۈرى.
(141) شاھباز ناز—جىلۋىلىك ناز.
(142) نى ئىتكۈم—قانداق قىلىمەن؟، نىمە ئىلاج.
(143) خەرەد—ئېقىل، پاراسەت.
(144) بى جۈز—ھەممە، بارلىق.

(145) ئىتاب—غەزەپ، تاپا ـ تەنە.
(146) شىتاپ—ئالدىراش، تىز.
(147) تولۇئ—ئاي ياكى كۈننىڭ چىقىشى.
(148) سىھاب—بۇلۇت.
(149) مەركەب—ھايۋان ، مىنىدىغان ئۇلاغ.
(150) سۈيى—تەرەپ.
(151) ھىجاب—پەردە، توساق.
(152) پەتمە ھاباب—ۋەيران قىلىش، بۇزۇش.
(153) نىشىن—بىللە ئولتۇرۇش.
(154) كەر—گاس، قۇلىقى ئاڭلىماس.
(155) كورخىرەت— كور خىيرىدار، سودا قىلىشنى بىلمەيدىغان كىشى .
(156) زەنگار—كوك رەڭ.
(157) زاھىرەن — ئاشكارا ، ئوچۇق.
(158) چەشمەئى — شەپقەت كوزى.
(159) ئالەمىس سىر ئول خەپىيات—ئالەم سىرىنىڭ مەخپىيەتلىكىنى بىلگۈچى.
(160) سەنگى—تاش .
(161) تەقەررۇپ—يېقىنلىق.
(162) غەنى—باي، دولەتمەن ، ئېھتىياجسىزكىشى.
(163) ھەقىر—كەمسىتىلگەن، ھاقارەتلەنگەن.
(164) تەغەننا—ناز قىلىش .
(165) تەھەررۇك — ھەرىكەتلىنىش، مىدىرلىماق ، تەۋرىنىش.
(166) ھادى—توغرا يول كورسەتكۈچى.
(167) تەھدى—غەمخورلۇق.
(168) تەئەششۇق—ئىشق.
(169) جەيھۇن—ئامور دەرياسى.
(170) مىسلى ئەدھەم— ئىبراھىم ئەدھەمگە ئوخشاش.
(171) ھەيئەتىن—شەكلى، تۈزۈلۈشى.
(172) بۇ تەسى—بۇ تەرەپتە، بۇ خىلدا.
(173) گۇداز—قاتتىقلىق، قاتتىق قوللۇق.
(174) مىرئات—ئەينەك.
(175) گەنج—خەزىنە .
(176) باتىن—ئىچكى، ئىچكى دۇنياسى.
(177) مۇنىس—سىرداش، دوس ، ھەمرا.
(178) لى مەئەللا—ئاللا بىلەن خاس بىللە بولۇش ۋاقتى.
(179) سەرمەسى—مەۋسى.
(180) پانى—ۋاقىتلىق .
(181) خىلۋەت—خالى جاي.
(182) جۇمى ئەلەس—مەي قاچىسى.
(183) جۇرئەئى—بىر يۇتۇم.

(184) زاھىد ئەھلى ـــ تەقۋادارلار، تەقۋادار كىشىلەر.
(185) زىنان ـــ ئايال كىشى
(186) پەنج ۋەقت ـــ بەش ۋەقت.
(187) سەبەق ـــ ساۋاق.
(188) ھەمراز ـــ سىرداش.
(189) دەمساز ـــ ھەمنەپەس.
(190) خىرۇج دوخۇل ـــ كىرىش ـ چىقىش
(191) بىلكۇللى ھاۋا ـــ ئاتمۇسفىرا.
(192) ئەينەل يەقىن ـــ بىرەر ھادىسىنى كۆزى بىلەن كۆرۈپ ئېنىق بىلىش.
(193) تۆبۇ ئىنابەت ـــ تەۋبە قىلىش.
(194) نۇرى شۇھۇد ـــ خۇدانىڭ بىرلىكىگە شاھارەت ئېيتقان.
(195) شاھى جىلان ـــ غەۋسۇلئەزەم كوزدە تۇتۇلىدۇ.
(196) بىسمىل ـــ ئىشىنىڭ بېشى.
(197) ماساۋاللا ـــ دۇنيانىڭ ئىش كۈشلىرى.
(198) تۇتى سۇخەندان ـــ تۇتى قۇشقا ئوخشاش شېرىن سوزلۈك.
(199) ۋاھ ۋەيلىتا ـــ ئىسىت، پۇشايمان.
(200) بەيتىل ھەزەن ـــ غەم ئۆيى، غەمخانە.
(201) پەيكان ـــ ئوقنىڭ ئۇچى.
(202) سىنە ساندۇق ـــ كوكرەك قەپىزى.
(203) مەسەھ ـــ ئېيسا پەيغەمبەرنىڭ لەقىمى
(204) ئەدەم رەختى ـــ كېپەن.
(205) سەخت ـــ قاتتىق.
(206) تەلخكەم ـــ قايغۇلۇق.
(207) ھەمۋارە ـــ تەڭبارارەر، تەكشىلەنگەن، تەكشىلەنگەن.
(208) پىرى پەرزانە ـــ پىر ئۇستاز.
(209) دىلپىكار ـــ دىلى سۇنۇق، كوڭلى زەخمىلەنگەن.
(210) تاقو ـ راۋاق ـــ ئۆي ئىمارەت.
(211) ئىمانەت ـــ ياردەم.
(212) ھىدايەت ـــ توغرا يول كورسۇتۇش.

نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدىرېھىم سابىت

<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<<

(بېشى 126 ـ بەتتە)

رىسىدىن چىقىرىۋەتسە بولىدۇ. پاراسەتلىك ھاكىم يۇقارقىدەك ناباپ خادىملارغا ئەلۋەتتە سىياسەت، پىرىنسىپ بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، گۇنا سادىر بولسا، ئۇنى قايىل قىلىپ، جازا بەرسۇن ۋە ئۇلارنىڭ بوينىنى چىپىپ، ئۆز قېنى بىلەن يۈزلىرىنى قىزارتسۇن. ئەمما، ئۇنىڭ يۈزى قىزارغاندا، كۆلنىڭ رەڭگىگە لايىقلىشىپ قالماسۇ؟ ئۇلارنى قېرى مۇخەننەس، جادۇگەر مومايلار بىلەن بىر كۆرۈپپا قىلىپ، ئۇلارنىڭ زىبۇ ـ زىننەتلىرى بىلەن سىپھىر كۆرسۇتۇپ، قېشىنى ئوسمىغا لايىقلاشتۇرۇپ، ئوسما قويۇپ، ئىككى مەڭزىگە ئوڭ ـ سول قىلىپ ئىككى خال قويۇپ، سەللىسىنى رومال قىلىپ ئارتىپ (چوكانلار مەستۇرە بولسىمۇ، ئۇلار مەستۇرە ئەمەس)، كەشتىلىك لېچەك (رومال) سىلىپ، پەۋقۇلئاددە زىننەتلەر بىلەن ياساپ، جابدۇغاندىن كېيىن، يوغان مۈڭگۈزلۈك ئۆكۈزگە تەتۈر مىندۇرۇپ، شەھەر ئايلاندۇرسۇن، ئۇنى كۆرگەن خەلق لەئنەت ـ نەپرەت ياغدۇرسۇن.

قەغەزنىڭ يۈزى قاپ ـ قارا بولۇپ كېتىشتىن ئۈيات بولمايدىغان بولسا، قەلەمنىڭ قارا تىللىغىنى ياپىدىغان بولمىساق، ئۇلارنىڭ چوپقەتلىرى ۋە ئاشقىلىرىنىمۇ يازاتتۇق. ئۇ قارا يۈزلەرنىڭ قەبىھلىگىنى ئاشكارىلاش ۋە قارا يۈزلىگىنىڭ رەسۋاسىنى چىقىرىش پۈتۈن ئالەم خەلقىنىڭ تەلىپى بولسىمۇ، يۇقۇرىدا دىگەنلىرىمىز بەس بولار.

بېيت:

بۇ نەۋئە مەسخەرلىك ئەلگە بەسدۇر ھەيۋەت،
كى ئۆلگەي ئىشتىبان كىمكى بار ئېسە غەيرەت.
(بۇ خىل ئادەملەرگە بۇ مەسخىرە يېتەر. بۇنى ئاڭلىغان كىشىدە غەيرەت بولسىلا ئەلۋەتتە ھەيران قالار.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدىرېھىم توختى.

مەھبۇبۇل قۇلۇپ

ئەلىشىر ناۋايى

(بېشى ئۈتكەن سانىدا)

1 - پەسىل، ئادالەتلىك پادىشالار

ئادىل پادىشاھ بەندىلەرنىڭ بېشىدىكى خۇدانىڭ سايىسىدۇر. خۇدا پەيغەمبەرلەردىن كېيىن پەيغەمبەرنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرىدىغان خەلىپىلەرنى (ئىز باسارلارنى) ياراتقان. ئادىل پادىشاھ ئەلۋەتتە ماختاشقا لايىق بولۇپ، كىشىلەر ئادىل پادىشاھزامانىسىدا تۇغۇلغانلىقى بىلەن ماختىنىدۇ. ئادىل پادىشاھ خۇدانىڭ خەلققە قىلغان شەپقەت ۋە رەھمىتى ھەمدە خەلققە بەرگەن خاتىرجەملىكىدۇر. ئادىل پادىشاھ باھار يامغۇرىغا ئوخشاش قارا تۇپراقتىن گۈل ئۈندۈرۈپ، مەملىكەت خەلقىنىڭ بېشىغا ئالتۇن، گۆھەرلەرنى چاچىدۇ. كەمبەغەللەر ۋە ئاجىزلار ئۇنىڭ مولايىم شەپقىتىدىن بەخت تاپسا، زالىملار ئۇنىڭ سىياسىتىدىن خەۋپتە بولىدۇ.

ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىدە قوي - قوزىلار بۆرىنىڭ خەۋپىدىن، مۇساپىرلار ئوغرى - قاراقچىلارنىڭ ۋەھىمىسىدىن خاتىرجەم ياشايدۇ. ئۇنىڭ شەپقەت - مەرھەمىتى بىلەن بالىلار مەكتەپلەردە ئىلىم ھاسىل قىلسا، ئۇنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن ئاجىز - يېتىملار باياشاتلىقتا كۈن كۆچۈرىدۇ. ئۇنىڭ ھەيۋىتىدىن يوللار قاراقچىلاردىن خالى بولۇپ، ئۇنىڭ چىڭ تۇتۇشى بىلەن ئەمەلدارلار خالىغانچە زۇلۇم - سىتەم قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ئېتىقادى بىلەن مەسچىتلەر جاماەت بىلەن تولغان، مەدرىسلەردە ئالىي مۇھاكىمە ۋە مۇنازىرىلەر قايىتىغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئادىل سىياسىتىدىن ئوغرىلارنىڭ قولى ئەلنىڭ مېلىغا يېتەلمەيدۇ. باياۋاندا قاراقچىلار قالمايدۇ. كېچىلەردە كىشىلەر خاتىرجەم، دۇككانلاردا چىراق يېقىلىق، سودا يۈرۈپ تۇرىدۇ. كۈن ئولتۇرغاندىن تارتىپ تاكى سەھەر ۋاختىدىچە خانىقالارنىڭ ئىشىكى ئوچۇق، ئىبادەتخانىلار ئىبادەت نۇرىدىن يوپ - يورۇق بولۇپ تۇرىدۇ.

ئادىل پادىشاھ شەھەر ۋە مەھەللىلەرنىڭ پاسبانى (گۈزەتچىسى)، يېزىدا قويلارنىڭ چوپانى (پادىچىسى) دۇر. پۇخرانىڭ راھەت بېغى ئول پادىشا بىلەن ئاۋاتىدۇر. ئەسكەرلىرى راھەت-پاراغەتتە، قايغۇ-غەمدىن ئازاتدۇر. ئۇنىڭ بىلەن ئاجىزلار كېچىنى بىمالال ئۆتكۈزسە، بالىلار ئاق سۆڭەك ئويناش بىلەن ئۆتىدۇ. قېرىلار ئۇنىڭ ھەققىدە دۇئا بىلەن بولىدۇ. كېنىزەكلەر ماڭۇق ساۋاپ (ئۇرۇپ) قېرىلارنىڭ دۇئاسىغا جۆر بولىدۇ. پۇخرا ئۇنىڭغا ھەم دۇئا قىلىدۇ ۋە ئەركىلىيەلەيدۇ. پۇخراغا ھەم سېخىلىق قىلىش، ھەم پۇخرانىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ئۇنىڭ ئادىتىدۇر. ئاچلار ئۇنىڭ غىزاسىدىن ئوزۇقلانسا، يالىڭاچلار ئۇنىڭ رەھىم-شەپقىتىدىن كىيىنىدۇ. ئۇ، مەملىكەتنى يامغۇرلۇق بۇلۇت بولۇپ سىراپ قىلسا، ئۇنىڭ سېھرى مەملىكەت خەلقىنىڭ كۆزىنى قوياش بولۇپ يورۇتىدۇ. باشقا مەملىكەت خەلقلىرى ئۇنىڭ ئارزۇسىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئادىللىقى توغرىسىدا ھېكايە سۆزلىشىدۇ. ئۇنىڭ ياخشىلىقى ھەققىدە ئالىملار كىتاب يازىدۇ، شائىرلار مەدھىيە ئوقۇيدۇ، سازەندىلەر ئۇنى ماختاپ نەغمە تۈزىدۇ. شائىرلار سازەندىلەرگە ئاتاپ ناخشا تېكىستى يازىدۇ. بۇ، خەلقنى رازى قىلىش بىلەن خۇدانىڭ رازىلىقىنى ئىستەيدۇ. مەسىلە ھەل قىلىشتا ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق قىلىدۇ.

مەسنەۋى:

ئولوس پادىشاھى ۋە دەرۋىش ۋوش،
ئاڭا شاھلىقتىن كېلىپ پەقىر خوش.

(ئۆزى پادىشاھ دەرۋىشكە ئوخشاش، ئۇ، پادىشالىقتىن دەرۋىشلىكنى ياخشى كۆرىدۇ)

جاھاندارلارغا سوپەد ئىشتىباھ،
ۋەلى ئەھلى پەقىر ئالدىدا خاك راھ

(ئۆزىنى بايلار ئالدىدا ئاسماندەك، پەقىرلەر ئالدىدا تۇپراقتەك تۇتىدۇ).

جاھان مۈلكى ئالىرە خاشاكچە،
ۋەلى بىر كۆڭۈل مۈلكى ئەپلاكچە.

(پۈتۈن دۇنيانى قولغا كەلتۈرۈش ئۇنىڭ ئالدىدا خەستىچىلىك ھېسابلانمايدۇ، لېكىن، بىر كۆڭۈلنى قولغا كەلتۈرۈش ئاسمانچە ھېسابلىنىدۇ).

بارى بى ناۋالار ناۋا سازى ئول،
ھەم ئولنەۋ ئىكىم شاھ ئەبۇلغازى ئول.

(ئۇ ئەبۇلغازى شاھقا ئوخشاش، ئاجىزلارغا غەمخورلۇق قىلغۇچىدۇر).

كېلىپ ئەيىن ئىنسان ... ئىنسان ئەين،
جاھان ۋارىسى، شاھ سۇلتان ھۈسەين.

(ئادەملەرنىڭ كۆرۈنەرلىك كاتتىراغى، دۇنيانىڭ ئىگىسى پادىشا ھۆسەيىن بايقارادۇركى).

كى تا بولسا گىردۇنغا دەۋۋارلىق،
ئاڭا باقى ئولسۇن جاھاندارلىق.

(جاھان ئۆزگىرىپ كەتسىمۇ، پادىشالىقىدىن قالمىسۇن).

خالايىققا ئول شاھدىن ئولسۇن نىشات،
دەمى بولمىسۇن خالى ئاندىن بىسات

(ئۇ، شاھ ھۆسەيىندىن خەلقلەرگە خۇشاللىق يەتسۇن، ھەر نەپەستە خەلققە كەڭچىلىك بولۇپ تۇرسۇن).

2-پەسىل. بەگلەر

ھوسەيىن بايقارادەك شاھنىڭ يېنىدا مۇسۇلمان بەگ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ خىزمىتىدە تۆت يارنىڭ بىرىنىڭ بولغىنىغا ئوخشاشتۇر. ئۇنداق بەگ نامراتلارغا باش پانا بولۇپ، پادىشانىڭ كۆڭلىنى خوش قىلىدۇ، پادىشاغا سادىق بولۇپ، پادىشانىڭ ئاخىرەت غېمىنى يەيدۇ. يامانلار ئۇنىڭدىن ھۆركۈپ، ياخشىلارغا يامانلىق قىلالمايدۇ، ئۇ، ئۆز ئائىلىسىنىڭ خىيالىنى قىلمايدۇ، خەلقتىن پۇل - مال تاما قىلمايدۇ. ئۇنىڭ مۇرات - مەقسىدى پۇقراغا ئامانلىق تىلەشتىن ئىبارەت بولۇپ، مۇسۇلمانلارنى رازى قىلىشنى ئىستەيدۇ. مۇسۇلمانلار ئۇنىڭغا دۇئا قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى پاك بولۇپ، پادىشانىڭ خىزمىتىگە سادىق. پادىشا ئوردىسىنىڭ ئىشىگى مۇنداق بەگدىن خالى بولمىسۇن، ئۇنداق بەگنىڭ مەنسىپى باشقىغا يۆتكىلىۋلۈپ كەتمىسۇن.

3 - پەسىل. لاياقەتسىز ئورۇنباسارلار

ئۆزىنىلا دەيدىغان يالغانچى ئورۇنباسار، مۇسەيلىمەتۇل كەززاپ①قا ئوخشاشتۇر. مۇسەيلىمە يالغاندىن ماڭا پەيغەمبەرلىك ۋەھيى كەلدى دەپ، پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلغان، لاياقەتسىز ئورۇنباسار ئۆزىدە بولمىغان خۇسۇسىيەتلەرنى يالغاندىن بايان قىلىدۇ، ھۆكۈم يۈرگۈزۈشنىڭ سەۋەبى تاماخورلۇق، ئۇنىڭ يالغانچىلىقىنىڭ سەۋەبى ئاچكۆزلۈك. ئۇ يالغان بىلەن مۇسۇلمانلارغا ۋە دىنغا نۇقسان كەلتۈرىدۇ. يالغاننى تاپسىلا راست سۆزلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ سۆزى بىلەن خىيانە-

① مۇسەيلىمەتۇل كاززاپ - ئاۋۋال ئىمان ئېيتىپ، كېيىن مۇرتەد بولۇپ كەتكەن شەخس.

لى تامامەن باشقا بولۇپ، پاراخورلۇق قىلىدۇ. بۇ خىل ئورۇن باسارنىڭ شاھنىڭ ئىشىكىدە بولغىنى ياخشىراق.

4 - پەسىل. زالىم، نادان ۋە پاسىق پادىشالار

ئادىل پادىشاھ ئەيىنەككە ئوخشاش بولۇپ، زالىم، نادان، پاسىق پادىشاھ تامامەن ئۇنىڭ ئەكسىچىدۇر. يەنى ئۇ يورۇق تاڭ بولسا، بۇ قاراڭغۇ كېچىدۇر. ئۇ زۇلۇمنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇزغۇنچىلىقنى دوست تۇتىدۇ. مەملىكەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئۇنىڭ كۆڭلىگە يوشۇرۇنغان. خەلق پەرىشان بولسا، ئۇنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم بولىدۇ، ئۇنىڭ زۇلمىدىن ئاۋات جايلار ۋەيرانىغا ئايلىنىدۇ، كەپتەرنىڭ كوۋۇكى ھۇقۇشنىڭ ئۇۋىسىغا ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭ بەزمىسىدە سەل بولۇپ ئاققان ھاراق، ئاۋات يۇرتلارنى ۋەيران قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆيىگە مەستچىلىكنىڭ پەشتىخى قويۇلسىمۇ، بېشىغا مېھراپنىڭ ئەگمىسى كەيدۈرۈلسىمۇ، ئۇ تولا چاغلاردا قان تۆكۈشنى بىرىنچى سانايدۇ. شۇڭا جېنى بارلا كىشى ئۆلۈمدىن دەككە - دۈككىدە ياشايدۇ. ئەگەر ئۇ ئىچىملىككە ھېرىس بولسا، كوچا - كوچىلاردا مۇسۇلمانلارغا خەۋپ تۇغۇلىدۇ. ئەگەر ئۇ بۇزۇق، بەد پېئىل بولسا، خەلقنىڭ بالا - چاقىسىغا ئەندىشە ۋە ئازاپ بولىدۇ. ئەگەر ئۇ قاپىقى يامان، ئۆزەمچىل بولسا، شەپقەتلىك ناۋايىنىڭ ھالىغا نىمە دىگەن ئېچىنىشلىق-ھە!

ئۆزى ناباپ، ئەمما ئۆزىگە بەك ياخشى، ئەل ياخشى كۆرگەن نەرسە ئۇنىڭغا ياردىماس نەرسە بولۇپ كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭغا كۆپ خىزمەت قىلغان كىشى ئۇنىڭ ئالدىدا بىر يېڭىلىش بىلەن يوققا چىقىرىلىدۇ، ئاز خاتالىق ئۆتكۈزگەن كىشىنىڭ ئۇنىڭ ئالدىدا ھەممە نەرسىسى يوققا چىقىرىلىدۇ. ئۇنىڭ خاتا پىكرىگە باشقىلار قوشۇلمىسا، بەلكى ئۇنىڭ پىكرىدىن خەۋەرسىزلەرمۇ قورۇق تۆھمەتكە يولۇقىدۇ، خاتا پىكرىدىن نەتىجە كۆرۈلمىسە، قوشۇلمىغانلارغا، بەلكى خەۋىرى يوقلارغا ئازاپ بولىدۇ. ئابى ھاياتنى (ھايات سۇيىنى) زەھەر دىسە راست دىمىگەن كىشى گۇناھكار، قۇياشنىڭ نۇرىنى قاراڭغۇ دىسە راست دىمىگەن كىشى قاتتىق دۇچار بولىدۇ. ئۆزىگە پايدىلىق ئىش بولسا، بىر تامچىنى دەريادەك ھورمەتلەيدۇ. بىر زەررەنى مۇسائەلەيھىسسالامنىڭ ئاق قولىدەك قىممەتلىك بىلىدۇ. كۆپچىلىكنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن مال - مۈلكىنى بىر تىيىنگە ئەرزىمەس نەرسە دەپ قارايدۇ. ئېزىز جېنىنى پىدا قىلغان كىشىنى بىر چۈشىنچە كۆرمەيدۇ. ئەگەر بىرى سانى شۇڭقار دەپ ئېيتسا، غازنى ياخشى ئالىدۇ دىمىگەنلىكى ئۈچۈن سوزى كەمتۈك ھىساۋلىنىدۇ. ئەگەر ئۇ يورۇق كۈننى قاراڭغۇ كېچە دىسە، كۈندۈز دىگەن كىشى گۇناھكار بولىدۇ. راست سۆزلىگەن ئادەمنىڭ جېنى خەتەرلىك، ياخشىلىققا باشلىغۇچى ئادەمگە ئۆلۈم خەۋپى بار. ئۇنىڭ ئالدىدا ھەقىقەت ناھەقچىلىق دەپ قارىلىدۇ. ئەقىللىقلار ئۇنىڭ ئالدىدا نادان ھىساپلىنىدۇ. كۆڭلىدە خەلققە ئۆچمەنلىك ساقلاپ، ئۇ ئۆچمەنلىكنى كۆڭلىدىكى بىر خەزىنە دەپ ھېس قىلىدۇ. ئادەم ئۆلتۈرۈشكە جېنىنى پىدا قىلىدۇ. ئەلنىڭ مال ۋە جېنىنى ئۇۋلاشنى قەستلەيدۇ. دىمەك، پىرئونىڭ ۋەزىرى ھامان بولغىنىدەك، يامان پادىشانىڭ ۋەزىرىمۇ يامان بولىدۇ.

نەزىم:
ئويلەكىم شاھ مارغا بولغاي مۇمىد،
ھەم جەئىپرى ياد بانى خەلقنى،
تائۇن ھەم ئۇلغاي بىر سىرى.

(پادىشا يىلانغا ئوخشاشلارنى دوست تۇتسا، ئۇنىڭ چىۋىن قورىغۇچىلىرى خەلققە ۋابا- دەك كۆرۈنىدۇ). ئەگەر بۇنداق بالالارنى يوقلۇقنىڭ قۇدۇغىدىن بارلىقنىڭ تەختىگاھىغا كەلتۈرمىسۇن.

5 - پەسىل. ۋەزىرلەر

ۋەزىر سۆزى «ۋۇزەر»ادىن ئېلىنغان بولۇپ، ۋەزىرنىڭ ۋەزىپىسى ئۇنىڭ زاتىغا باغلىق. ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى لايىقى بىلەن ئورۇندىغان سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋەزىرى ئاسەپدۇر ئۇنىڭ ئۈزۈكىگە: «ئاللا ئىنساپلىق كىشىگە چوقۇم رەھمەت قىلىدۇ» دىگەن جۈملە نەقىش قىلىنغان. ئاسەپ بۇ ئالەمدىن كەتكەندە ئىنساپنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كېتىپ، قويمىغانمىش. كىشى ھەر قانچە قىلسىمۇ ئاسەپنى نەدىن تاپالايدۇ؟ سۇلايماننىڭ تەختى بەربات بولغان تۇر- سا، ئاسەپ(ۋەزىر) بولغان كىشى قانداقمۇ ئاسەپتەك بولالىسۇن؟ شۇڭا، ئۇنداق بولالىمىغان ۋەزىرلەر مۈلۈكنى ۋەيران قىلغۇچى، خەلقنى تۈپلانغان بايلىقنى يەپ تۈگەتكۈچىلەردۇر. بۇ خىل ۋە- زىرلەر توغرىسىدا قەلەم تەۋرەتمىگەن ياخشى. چۈنكى، شۇ قارا يۈز ۋەزىرلەرنىڭ ئىسمى قەلەم- نىڭ تىلىغا تېگىپ قالمىسۇن. بۇنداقلارغا زەھەرنى دورا دەپ بېرىدىغان تېۋىپلار نېسىپ بولسۇن. بۇنداق ۋەزىرلەرنى يوق قىلىش پادىشاغا ۋاجىپتۇر، ئۇنداق ۋەزىرلەرنىڭ ھەممىسى چايان مە- سەللىك بولۇپ، خەلق ھېمىشە ئۇنىڭ چېقىۋېلىشىدىن ۋە زىيان سېلىشىدىن ئەندىشە قىلىدۇ. ئۈمىدىم شۇكى: چايانىڭ نەشتىرى ئاجىزلارغا سانچىلمىدىكەن، چايانىڭ بېشى ئەجەلنىڭ تىشى بىلەن يەنچىلسۇن.

نەزىم:
بۇلاردىن گەر ئەلا گەرئەد نا دۇرۇر،
كەئاندىن خالايىققا ئىزادۇرۇر.
شەھ ئولتۇرماق ئەۋلادۇر ئول ئىشتىنى بات،
كى دەپدۇر نەبى «ئوقتولول موزدىيات».

(ئۇنداق ۋەزىرلەرنىڭ ھەر قاندىقى خەلققە ئازار بەرگۈچىلەردۇر، پادىشانىڭ ئول ئىشتىنى يوقاتقىنى ياخشىدۇر. چۈنكى، پەيغەمبىرىمىز «زەرەر بەرگۈچىلەرنى ئۆلتۈرۈڭلار» دىگەن).

6 - پەسىل. دىيانەتسىز باشلىقلار

دىيانەتسىز باشلىق كېرەكسىز تېگىلغان نەرسىدۇر. ئۇ ناكەس بىلىمسىز - نادانلىقىدىن بۇزۇقچىلىقىنى ئويلايدۇ. ئۇنىڭ مەجلىسلىرىدە نەغمە - ناۋادىن ئىلىم - تەقۋاغا ئۆچمەنلىكتىن باشقا نەرسە يوق. ئالىملار ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەر ئېتىۋارسىز قارىلىپ، خار - لىنىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىدا بەدقىلىقلار ئەتىۋادۇر، ئۇلار تۆردە ئولتۇرىدۇ، ئىلىم ئەھلى پەگادا قا- لىدۇ. ئۇ، ئۆز يېقىنلىرىغا خانىقانىڭ ۋە مەدرىسىنىڭ كىرىملىرىدىن مائاش بېرىدۇ. ھاراق - شاراپنى توسىدىغان ۋەزىپىدارلار ئۇنىڭ بەزمىسىگە ھاراق - شاراپ كەلتۈرمەي ئىمكان يوق. مەملىكەتتە بۇ كەبى يامان ئىشلار بولىۋەرسە، ئىسلامنىڭ ۋە شەرىئەتنىڭ قانداق ھۆرمىتى بولسۇن؟ باشلىق ئىلىم ئەھلىگە يېقىندىن ياردەم قىلىدىغان، پىشقەدەملەرگە خىزمەت قىلىدىغان، ۋەخپە ئىشلىرىدىكى بۇزۇقچىلىقلارنى تۈزىتىپ، دىخانچىلىق، تىرىلغۇ ئىشلىرىغا كۈچىنى ئايىمايدىغان بولسۇن.

نەزم:
يوق ئۇلكىسى پاسىقى خۇمار زىرەك،
كە بۇزغاي گەرچە بولغاي خاجەئى دەك،
روكابى نەقشى كىمسانلىغ سەراسەر،
تونىدا ئانىدىن ئارتۇق زىبۇ - زىۋەر.

(مىنگەن ئېتى باشتىن - ئاياق زىننەتلەنگەن، كەيگەن تونى ئۇندىن ئارتۇق ھەشەمەت- لىك، خۇاجەمەكدەك كىشى بۇزۇق ۋە مەس بولسا، ئىشنى بۇزۇپ قويىدۇ).

قىتئە:
كىرەككى باشىغا قويسا ئالاقەلىغ دەستار،
يانارداھەم ئانى ئىگىندىكى ماۋالىدەك.
يوق ئۆلكى مەركەبى بوينىغا باغلاپ ئاسسا قوتاس،
ئاسىلغاي ئۆزنى ئۆز بوينىغا ساقالىدەك.

(بېشىغا نەچچە قەۋەت سەللە يۆگىسىمۇ بەرىبىر ئۇ ئازات قىلىنغان قۇلغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئېشىكىنىڭ بوينىغا تۇمار ئېسىپ قويسا، كىشىنىڭ ئې- گىكىدىكى ساقالغا ئوخشىمايدۇ.)

7- پەسىل. مائاشنى بىكار يەيدىغان، باتۇرلۇق ھەققىدە لاپ ئۇرىدىغان خادىملار

پادىشانىڭ خادىملىرى ئارىسىدا بىكاردىن يەيدىغانلار باركى: ئۇ خىل كىشىلەر نە، تەڭرىگە ئىبادەت قىلسۇن؟ نە، پادىشاغا ئىتائەت قىلسۇن؟ ئۇلارنىڭ تۇتقان يولى ئۆزىنىلا كۆرۈش ۋە ئادەتلىرى ئۆزىنى يا-

ساش. ئۇلارنىڭ ئىشلىرى مەسلىك، مەشق قىلدىغىنى خۇن پەرەسلىك (ئۆزەمچىلىك)، راستەپ ئېيتقىنى يالغان. مەنالىق سۆز دەپ ئېيتقىنى بىھۇدە. ئۇلارنىڭ "دىن» دىگىنى هاراقكەشلىك، شەكىل ـ قۇرۇقلىرى دىنسىزلىق. ئۇيۇن بىلەن كۆڭلى ئارام تاپىدۇ. يالاڭباش بولۇپ سەكرەشنى سۆزلەيدۇ.

بەزىدە هاتەملىك دەۋاسىنى سوقۇشتا رۇستەملىك دەۋاسىنى قىلىدۇ. ئۆيلىرىدىن قوشلارغا يەم، نەيزىلىرىدىن سابىت يۇلتۇزلارغا دەرەم چاچىدۇ. باشلىرىدا غەلىتە سەللە، ۋەتەن دۇشمەنلىرىنى يوقۇتۇش، شاهنىڭ مۈلكىنى ئابىراش ۋەزىپىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، شۆھرەت ـ نام قازانماق بولسىمۇ، ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىغىچە بىر قانچىلىرى مەي بىلەن ئۆلۈپ، جانلىرى دەۋـ زەخقە تاپشۇرۇلۇپ بولىدۇ.

قانچىدىن بىرى مەيدانغا يېتىپ بارسىمۇ، ئۇرۇشتىكى ئاجىزلىقلىرى ئۆز هالىدەك بولىدۇ. بۇ خىل باتۇرلۇق هىچ مەيداندا كۆرۈلمىسۇن. بىكار قان تۆكۈلمىسۇن. پادىشاغا ئاددى ئەسكەرـ لەرنىڭ دۇئاسى، پۇخرانىڭ هىممىتى تەڭرىنىڭ رىزاسىدۇر. ھەقنىڭ ئىنايىتى شاهنىڭ ئەسكىرى بولسا، ئۇنىڭ دۆلەت بايرىقى ئاللانىڭ نۇسرىتى بولغاي. شاهتا ئاتا دۆلىتى بولسا، دۈشمەن خار ۋە خاكسار بولىدۇ. دۆلەتنى بېرىدىغان هەم تەڭرى، دۆلەتنى ئالىدىغان هەم تەڭرى. ئۇل ئاللابەرسە هىچكىشى ئالالمايدۇ. ئۇل ئاللا يەتكۈزگەننى كىشى كەتكۈزۈيتەلمەيدۇ. شاھ خۇـ دانىڭ ئەمرىنى بىجا كەلتۈرسە، دۆلەت خەۋپلەردىن ساقلىنىدۇ.

نەزم:

شەهى كى سىدىق ئانى تەڭرى بىرلە توز بولغاي،
نە غەم ئەدوسى ئانىڭ بىر يوق ئىرسە يۈز بولغاي.
كىشىكە تەڭرى بىېرۇر پەتەي يوقكى خەيل سوپاھ،
بەس ئىتماد موڭا ئەيلەمەك نە سۆز بولغاي

(پادىشا خۇداغا راست بولمىسا، بىر دۈشمىنى ئارتىپ يۈز دۈشمەنگە تەرەققى قىلىدۇ. ئەسـ كەرسىز پادىشا تەڭرىگە يۈزلەنسە، تەڭرى ئۇنى غالىپ قىلىدۇ ۋە زىيان تارتمايدۇ).

قىتئە:

چېرىك بولسا ۋە بولمىسا نىجات يار،
سۈپەھگە ئەدوۋ خەيلىنى هۆكدى بار.

(ئەسكەر بولۇپ بەخت يار بولمىسا ، دۈشمەن ئەسكىرى ئۇنىڭ ئۈستىدىن هۆكۈمسۈرىدۇ).

8ـ پەسىل. ياساۋۇللار (ئوردا خىزمەتچىلىرى)

بىر ياساۋۇل ئىزىلگەن بىر كىشىنى زالىمدىن قۇتقۇزۇپ، خىزمىتى ئۈچۈن ئارتۇق هەق تەلەپ قىلسا، ئۇنىڭ زالىمدىن پەرقى بولمايدۇ. ئەگەر خىزمىتىگە لايىق هەق ئالسا، ئۇنىڭغا ئانا سۈتىدەك هالال بولىدۇ. ئەگەر خىزمىتىدىن كەمرەك هەق ئالاي دىسە ئۇنىڭ ئەرلىگى ۋە

مەرتىلىگەندۇر. ھەق ئالىمىسا، ئىپىتىش كېرەككى، ئۇ ئەلۋەتتە ئەۋلىيادۇر. نۇرغۇن كىشىلەر بۇ يول بىلەن مېڭىپ مەقسەت - ئارزۇسىغا يەتمىشتۇر.

نەزم:

ئەۋلىيا ئوللا ھەر سۈرەتتە بار،
بەزى ئىپىتىمىش بۇ رەۋىشنى ئىختىيار

(خۇدانىڭ ھەر خىل سۈرەتتىكى ئەۋلىيالىرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مانا شۇنداق خالىس خىزمەتنى ئىختىيار قىلغاندۇر).

9- ياساغلىق (قارا ئەسكەر)

ياساغلىق دىگەن قارا چىرىك دىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ يەجۇج ۋە جۇج بىلەن ئورتاقچىلىقى باردۇر. ئۇلار دائىم ئارام ئالماستىن ئىشلەيدۇ، راھەت كۆرمەيدۇ. ئۇلار تاپسىلا بولاپ - تالايدۇ. يات يۇرتلاردا چېكەتكىدەك مايسىلارنى يالايدۇ. كىشىلەر بىلەن مۇنازىدەتە (ئۆچمەنلىكتە)، ياخشىلار بىلەن مۇبازىدەتە (تىغ-مۇ-تىغ ئېلىشىپ تۇرىدىغان) بولىدۇ. ئۇلار يەم - ئىدرەكتىن خالى بولۇپ، ئەسلىدە ئەقىلسىز ۋە ئىنساپسىزدۇر. قايان يۈزلەنسە ئۇلاردا قايتىش يوق. كېچە-كۈندۈز غەبلەت ئۇيقۇسىدا بولۇپ، ئويغۇنۇش يوق، تەنلىرى ئىسسىق - سوغاقنى پەرق ئەتمەيدۇ. ئاچلىق - يالىڭاچلىقنىڭ زەرەرىنى بىلمەيدۇ، ئادەمگەرچىلىكتە ھەممە مەخلۇقاتتىن ئالاھىدىلىكى بار، ئۇلارنىڭ ھايۋانلىقى كۆپ، ئادەملىكى ئاز.

قىتئە:

ئول قەۋمدىن ئەئجۇبە خالايىق بولماس،
كىم مەئدەلىرى ھارام يېمەكتىن تولماس.
ئۆلگىچە چىكىپ بالا ئېرۇرلار مەۋجۇت،
چىن بولدى بۇ دەۋاكى ياساغلىق ئۆلمەس.

(بۇ گورۇھتىن ئاجايىپراق خەلق بولماسكى، ئۇلارنىڭ ئاشقازانلىرى ھارام يېمەكتىن تولماس. ئۆلگىچە جاپا چەكمىسە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ).

ئەجىبراقى شۇكى، خۇدانىڭ ھەر خىل كىشىلەرگە يوشۇرۇن ياردەمى بار. قارا چىرىكلەر ئارىسىدىمۇ يوشۇرۇن ئادەملەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن. ئوردا ئىچىگە مال ئېلىپ كىرىپ ساتىدىغان ئادەملەر باركى، ئۇلار پادىشادىن ئەمەلدار پايدا كۆرگەندەك، چىرىكلەردىن چوتا ئېلىپ يەيدۇ.

بېيت:

سۇپاھى مالىن ئۇل خەيل تاباھى
تۇن ۋە كۈن موپىت ئېلىپ خاھ نە خاھى.

مۇمكىن يوقكى زاتى ئۇلەرگە سازا بەرگەي،
تەگرى تائالا ئۇلارغا جازا بەرگەي.

(بۇ ناباپ گورۇھ قوشۇنىنىڭ مال ـ مۈلكىنى كېچە ـ كۈندۈز خالىغانچە ئىسراپ قىلىدۇ. ئەمما بۇ گورۇھ ئەسلىدە ئۇ مالنى يېيىشكە لاياقەتسىز. خۇدا ئەنە شۇنداقلارنىڭ جازاسىنى بەرسۇن).

10- پەسىل. پادىشا قانداق بولسا، پۇخرالىرىنىڭ شۇنداق بولۇشى ھەققىدە

كىمىكى پادىشاغا مۇلازىم (خىزمەتچى) ۋە تەۋە بولسا، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىدا ئوخشاشلىق بولىدۇ. ئەگەر شاھ ئادىل بولسا، خەلقنىڭ ئىشلىرىدىمۇ ئادالەتنىڭ تەسىرى بولىدۇ. ئەكسىچە پادىشا زالىم بولسا، خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قورقۇنچىسى بولىدۇ. ئەگەر پادىشا ئىسلام يولىنى تۇتسا، خەلقى ھەم ئىسلام ۋە دىنغا ئېتىقادلىق بولىدۇ. ئەكسىچە، پادىشادا كۆپۈرنىڭ خىسلەتلىرى بولسا، خەلقمۇ كۆپۈرنىڭ يولىدا ماڭىدۇ. ھۆكۈمالار پادىشانى دەرياغا، ئۇنىڭ خەلقلىرىنى دەريا ئەتراپىدىكى ئۆستەڭلەرگە ئوخشۇتۇدۇ. دەريا سۈيىدە نىمە خاسىيەت ۋە قانداق كەيپىيات بولسا، ئۆستەڭنىڭ سۈيىدىمۇ شۇ خاسىيەت ۋە شۇ كەيپىيات بولىدۇ. دىمەككى، ئۇ ئاچچىق دەريا ئەتراپىدىكى ئۆستەڭلەرگە ئوخشۇتۇپتۇر. دەريا سۈيىدە نىمە خاسىيەت ۋە قانداق بولسا بۇمۇ ئاچچىق، ئۇ تاتلىق بولسا، بۇمۇ تاتلىق، ئۇ دۇغ بولسا، بۇمۇ دۇغ، ئۇ سۈزۈك بولسا، بۇمۇ سۈزۈك بولىدۇ.

مەسنەۋى:

ئەدىپلاركى ئۇل بەھرىدىن ئايرىلۇر،
بىلىڭلىك بۇلارنىڭ سۈيى بىر بولۇر.
چۈبىردۇر شۇ دەريا بىلەن نەھر ئارا،
ئىمەس تەئمىدە ھاجەت ماجرا

(ئەقىللىق ئادەم بىلىدۇكى: ئۆستەڭدىن ئايرىلغان ئېرىقنىڭ سۈيى ئۆستەڭنىڭ سۈيىگە ئوخشاشدۇر. ئۇلارنىڭ تەمى ھەققىدە مۇنازىرىگە ھاجەت يوق).

11 - پەسىل. شەيخۇل ئىسلام

شەيخۇل ئىسلام دىمەك ــ مۇسۇلمانلارنىڭ پېشىۋاسى دىمەكتۇر. بۇ دىمەك مۇسۇلمانلارنىڭ شەيخۇل ئىسلامغا ئەگىشىشكە ئىشارەتتۇر. بۇنداق كىشى ئىسلامنى ھىمايە قىلىدىغان ئالىم بولۇشى، خۇداغا يېقىن ئارىپ بولۇشى كېرەك. شۇنداقلا شەرىئەتنىڭ يوللىرىنى بىلگۈچى، پەقىرلەرگە تەرىقەت بىلەن تەسىر بېرىپ خۇرسەن قىلغۇچىدۇر. ياخشى ـ يامانغا شەپقەتى ئومۇ ـ

مى بولۇشى، چوڭ - كىچىكلەرنى سۆز سىز توغرا يولغا باشلايدىغان بولۇشى، شەرىئەت قانۇنلىرىدا مەھكەم تۇرىدىغان، بارلىق خۇراپاتلارنى بۇزۇپ تاشلايدىغان بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، ئۇنى شەيخۇلئىسلام دېسە بولىدۇ.

بېيىت :

مۇندىن ئۇلدى موقەررەپ بارى،
شەيخۇل ئىسلام پىسر ئەنسارى.

(شەيخۇل ئىسلاملاردىن پىسر ئەنسارى شۇ خىل ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە ئىدى).

12 - پەسىل. قازىلار

قازى دېگەن ئىسلام بىناسىنىڭ تۈۋرۈكى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەمىر - پەرمانى ياخشى - يامان مۇسۇلمانلارغا ئۆتىدىغان بولىدۇ. قازىنىڭ قەلبى دىن ئىلىملىرى بىلەن تولغان بولۇشى، ئۇنىڭ ئىشەنچ - ئېتىقادىغا سۇسلۇق يەتمەيدىغان بولۇشى كېرەك. مەيلى خاھىشى مال - مۈلۈك دېمەيدىغان، ئۇنىڭ كۆڭلى ئەييار، ھىيلىگەرلەرنىڭ مۇلايىملىقلىرىنى ياقتۇرمايدىغان بولۇشى كېرەك: قازىلىق مەھكىمىسى شەرىئەت ئىلمىنىڭ كانى بولۇپ، ئۆزىگە ۋە ياتقا ھۆكمى بىردەك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىلمى تەقۋاسىدىن كۆڭۈللار ئېچىلىدۇ. ئۇنىڭ دىققىتى ۋە ئەقىل - پاراسىتىدىن دىيانەتسىزلەر غەمگە چۆكىدۇ. ئۇنىڭ كۆڭلى قۇرئاننىڭ ھۆكۈملىرى بىلەن كۈچلۈك بولۇپ، يەنە ئۇ پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرى بىلەن ئىش قىلىدۇ. ھىلە شەرئى ئىشلىرىدىن كۆڭلى توچۇق. پىققە نىشانى يورۇق، پارىخور مۇپتىلەر يېنىدا ھۆزۈرسىز، ھىلىگەر ۋەكىللەر ئالدىدا ئەيمىنىك بولىدۇ. ئەگەر قازى مەي ئىچسە ئۇنى ئۆلتۈرۈپ دەۋزەخقە يەتمەستىن بۇرۇن كۆيدۈرۈش كېرەك. ئەگەر قازى پارىخور بولسا، ئىسلامنىڭ قورغانى، شورا بولغانلىقىدۇر. چۈنكى پارا بەرگۈچى خالىغانچە ھۆكۈم ئالالايدۇ. پارىخور قازى شەرىئەتنى بۇزالايدۇ. قازى شۇنداق بولۇش كېرەككى، قەدىمىنى شەرىئەتنىڭ يولىدىن چىقارمىغاي. توغرا يولدىن تاشقىرى بارمىغاي. چۈنكى تۈپ - تۈز خەت ھەر يانغا سىزىلسا - ساز تارىنىڭ نورمالىغى بۇزۇلسا سازنىڭ ئاۋازى بۇزۇلغاندەك، خەت ھەم ئەگرى بولغاي. قازى ھۆكۈمىنى مالغا قاراپ يۈرگۈزسە شەرىئەتنى توختۇتۇپ قويغاي. ئۇنىڭ پۇتى توغرا يولدىن تايغان ھامان ئۇ يىقىلىپ ۋەيلۇن دەۋزەخنىڭ تەھتىگە بارغاي. ئۆزۈم قازى بولۇمەن دېگەن كىشى بىپاك يالغانچى دۇر، يالغانچى، پەيغەمبەرنىڭ شەرىئىتىنى تۇتۇشقا قانداق لايىق بولسۇن.

قىتئە:

مۇنەۋۋەر سادىق شەھكىم قىلدى دىن شەرئىنى سۆز،
بارى ئەديان ناسىخى ئانداغكى مۇمكىن ئېردى تۈز.

كازىپ ئول يولنى ئىچوك تۈزگەيكى ئول كەززاپ ھەم،
قىلدى كۆپ دەئۋا ۋەلى قويدى جەھەننەم ئۆزرە يۈز.

(قازى شاھنىڭ ئالدىدا دىن - شەرىئەتنى سۆزلەيدىغان سادىق كىشى بولۇپ تۇرۇغلۇق ئۆزىدىن شەرىئەتنى بۇزسا، بىر مۇنچىلىرى دىننى بۇزغاندا ئۇنىڭ بۇنى تۈزىشى مۇمكىن بولۇپتۇرۇغلۇق ئۇ كەززاپلىق (يالغانچىلىق) قىلسا، ھەر قانچە دەئۋا قىلسىمۇ ئۇ دەۋزەخكە قاراپ ماڭغان بولىدۇ).

13 - پەسىل: مۇپتىلار ۋە پەقىھلار①

مۇپتىلار ۋە پەقىھلار — دىندار، ئالىم، مۆمىن، ئىسلام ئىلمىدە ماھىر، دىيانەت نۇرى پېشانىسىدە يالتىراپ تۇرغان بولۇشى كېرەك. شۇنىڭدەك مەيىل ۋەخاھىشى قوسۇرسىز، دەۋزەخكە ھىلە-مىكىردىن خاتىرى سۇسلاشمايدىغان بولۇشى، مۇجتەھىدلارنىڭ سۆزىگە مۇۋاپىق راستىنى يازىدىغان بولۇشى كېرەك. پاسىق، جاھىل، قىلىقى سەت، ھىلىگەر، بىر تىيىننى دەپ ھەقنى - ناھەق قىلىدىغان، ئاز بىر نىمىنى دەپ كۆپكە زىيان سالىدىغان، بىر سۆۋەت ئۈزۈم ئۈچۈن بىر باغنى كۆيدۈرۈۋېتىشتىن، بىر چارەك بۇغداينى دەپ بىر خاماننى سورۇشتىن تارتىنمايدىغان بولماسلىق كېرەك.

مۇپتى ھىلە بىلەن پەتىۋا تۈزسە، قەلەمنىڭ ئۇچى بىلەن شەرىئەتنىڭ يۈزىدىكى نۇقتىلەرنى بۇزىدۇ. ئۇ "ئىش ھەققىم" دەپ ئېلىپ، ئۆزىنىڭ مىلىقىنى قېتىپ، دىنىنى دۇنياغا ساتىدۇ. مۇنداق مۇپتى ئادەم ئۆلتۈرىدىغان تېۋىپ بولۇپ، ئىسلامنى ۋە مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرىدۇ.

نەزم:

مۇپتىكى ئىشىگە مۇۋزدە ئېلىپ قىلسا رەقەم،
مۇۋزدە ئارتۇق ئىسە مەيىل كېرەك قىلغاي كەم.
پەتىۋادا چۇ بولدى مۇۋزدە ئۈچۈنلا ۋە نەئەم،
قىلماق كېرەك ئول قەلەم، زەن ئىككىسىنى قەلەم.

(پەتىۋاچى ھەق ئېلىپ پەتىۋا يازىدىغان بولۇپ، ئارتۇق ھەق بېرىلسىمۇ يەنە كەم دەپ، بېرىلگەن ھەققە قاراپ پەتىۋا يازسا، ئۇنداق پەتىۋاچىنىڭ قولىنى كېسىش كېرەك).

14 - پەسىل: مۇدەررىسلەر (يۇقۇرى مەكتەپلەرنىڭ دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچىلىرى)

مۇدەررىس شۇنداق بولۇشى كېرەككى، ئۇنىڭ غەرىزى مەنسەپدە بولماسلىق، بىلمەيدىغانىنى بىلىمەن دەپ ئېيتماسلىق، ئۆزى بىلەرلىك قىلماسلىق، ئۆزىمچىلىك بىلەن غەۋغا كۆ-

① پەقىھلار — دىنى قائىدىلەرنى تۈزگۈچىلەر

تەرەسلىك، نادانلىقتىن سەللىسىنى يوغان، چوڭچىسىنى ئۇزۇن قىلماسلىق. مەدرىسىنىڭ ئۆيلىرى ئۇزىنىڭ ئەرزىمەس ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلەتمەسلىك، دىن ئىلمى ۋە ئېتىقادات مەسىلىلىرىدىن ئەلگە تەلىم بېرىش، بىپاكلاردىن ئۆزىنى ساقلاش، ناپاكلاردىن قېچىش لازىم. ئۆزى نادان، ئەمما، ئۆزىنى ئالىم چاغلاپ، يامان ئىشلارنى ياخشى ھىساپلاپ، ناباپ ئىشلارنى قىلماسلىقى، يامان ئىشلىرى ئەلگە رەسىم - قائىدە بولۇپ قالماسلىقى لازىم. مۇدەررىس يوق ئادەتلەرنى پەيدا قىلغۇچى بولسا، ئۇنداق مۇدەررىس بىلەن ئىسلام ئەھلىنىڭ سۆھبەت قىلىشىنى توسۇش كېرەك. مۇدەررىس پەرھىزكار ۋە ئاگاھ بولۇپ، ئېيتىدىغىنى «قالەللا بىلەن قالە رەسۇلۇللا» بولسۇن (خۇدا ۋە رەسۇلۇللانىڭ دېگىنى بولسۇن).

نەزم:
ھەرنەكى ئەيتۇر ئۆلسە خۇدا ۋە رەسۇلدىن،
ئاندىن سوڭ ئۆلسە موجتەھىت ۋە ئەۋلىيا سۆزى.
ئاندىن كىشى نەكىم ئىشتۇر ياخۇد ئورگانور
بولغاي خۇدا سۆزى يوق ئىسە مۇستاپا سۆزى.

(ئېيتىدىغىنى ئاۋال خۇدا ۋە رەسۇلنىڭ سۆزى، ئاندىن كېيىن مۇجتەھىتلەر بىلەن ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى بولسا، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىسا، ئۇنىڭدىن ئۆگەنسە، خۇدانىڭ ۋە رەسۇلۇللانىڭ سۆزىنى ئۆگەنگەن بولىدۇ).

15 - پەسىل. تېۋىپلار

تېۋىپ ئۆز كەسپىگە ماھىر بولىشى، كېسەللەرگە شەپقەتلىك بولىشى، مۇجازى مۇلايىم بولىشى، ھۆكۈمالارنىڭ سۆزىگە ئەگىشىپ خىزمەت قىلىدىغان بولىشى، سۆزلىرى يۇمشاق ۋە كۆڭۈل ئاچىدىغان بولىشى، ئۆزى خۇشخۇي ۋە خۇشرۇي بولىشى لازىم. شەپقەتلىك ماھىر تېۋىپنى ئېيسا روھۇللاغا ئوخشۇتۇشقا بولىدۇكى، ئېيسا ئەلەيھىسسالام دۇئا بىلەن چىققان جاننى تەنگە كىرگۈزگەن بولسا، ماھىر تېۋىپ چىقىپ كېتىۋاتقان جاننى داۋا بىلەن توسۇپ قالالايدۇ. مۇنداق تېۋىپنىڭ يۈزى كېسەلنىڭ كۆڭلىگە، سۆزى كېسەلنىڭ جېنىغا كۈچ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ھەر تىنىقى ۋە باسقان قەدىمى كېسەلنى ساقايتىش ئۈچۈن بولىدۇ. ئۇنىڭ بەرگەن دورىسى ئابى ھاياتقا ئوخشاش، ئۆزىنىڭ كۆرۈنۈشى خىزىر نىجاتقا ئوخشاش بولىدۇ. ئەگەر تېۋىپ ئۆز كەسپىدە ماھىر بولۇپ، بەدخۇي، بىپەرۋا، گېپى سوغۇق بولسا، ئەگەرچە كېسەلگە بىر تەرەپتىن داۋا قىلسا، نەچچە تەرەپتىن كېسەلنىڭ مۇجازىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. نادان تېۋىپ جاللاتنىڭ شاگىرتى بولۇپ، ئۇ تىغ بىلەن ئادەم ئۆلتۈرسە، بۇ زەھەر بىلەن ئادەم ئۆلتۈرىدۇ. جاللات بۇنىڭدىن ياخشىراقكى، ئۇ گۇناھكارنى ئۆلتۈرىدۇ، نادان تېۋىپ گۇناھسىز ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇڭا، ھېچبىر گۇناھكار نادان تېۋىپ ئالدىدا خار بولمىسۇن.

بېيىت:

ھازىق تەبىب خوشكوي تەن رەنجىگە شىپادۇر،
ئامى توند بەدخۇي ئەل جانىغا بالادۇر.

(مۇلايىم سۆزلۈك ماھىر تېۋىپ بەدەننىڭ ئاغرىقىغا داۋادۇر، بەدخۇي نادان تېۋىپخەلقنىڭ جېنىغا بالادۇر).

16 - پەسىل. شائىرلار

شائىرلار بىر قانچە خىل بولىدۇ. بىرىنچى خىلدىكىلىرى مەرىپەت ئىلاھى بىلەن قەلبى باي بولۇپ، باشقىلارنىڭ تەرىپى ۋە ماختىشىدىن ھاجەتسىزدۇر. ئۇلارنىڭ ئىشى ھېمىشە مەئنا خەزىنىلىرىدىن گۆھەر يىغىش، خەلققە پەيز بېغىشلاش ئۈچۈن نەزم تۈزۈش ۋە نەزمىگە ۋەزىن بېرىشتۇر. ئۇلارنىڭ نەزملىرى كۆڭۈلگە ناھايىتى يېقىملىق بولۇپ، كۆڭۈلنى ئۆزىگە تارتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنداق شائىرلار ھەققىدە قۇرئان كېرىمدە ئايەت بار. پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسى بار. چۈنكى، بۇ خىل شائىرلار ھۆرمەتكە ئىگە بولۇش ئۈچۈن شېئىر يازمايدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ گۇرۇھىنىڭ پېشىۋاسى ۋە سەر خىلى، ئەۋلىيالىق دەرياسىنىڭ گۆۋھىرى، كارامەت ئەۋجىنىڭ ئەختەرى (يۇلتۇزى) — ئەمىرىلمۆئمىنىن ھەزرىتى ئېلى بولۇپ، ئۇنىڭ ھېساپسىز نەزم ۋە دىۋانلىرى بار. ئۇنىڭدا چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەر باردۇر. بۇ خىل سۈپەتكە لايىق بىر مۇنچە كىشىلەر باركى، ئۇلارنى تولۇق بايان قىلالمايمىز. پارس تىلىدا مەئنا گۆھەرلىرىنى نەزم قىلغۇچى شەيخ پەرىدىددىن ئەتتار، «مەسنەۋى»ۋە «مەئنەۋى»نىڭ ئاپتورى ئۇستاز جالالىددىن رۇمى (مەۋلەۋى رۇمى) بولۇپ، ئۇنىڭ نەزملىرى خۇدانىڭ ھىكمەت سىرلىرىنى، پايانسىز مەرىپەتلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئۇلاردىن كېيىن، خۇدادىن ئاگاھ ئەۋلىيالار، خۇداغا يېقىن ئۇلۇغلار مۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ، ئۇستازلارنىڭ ئىزىنى باسقانلاردۇر. يەنە بىر خىل كىشىلەر باركى: ئۇلار ھەقىقەتنىڭ سىرلىرىغا مىجازنى ئارىلاشتۇرۇپ يازىدۇ. ئۇلار شەيخ مۇسلىھىددىن سەئدى شىرازى، ئاشىقلارنىڭ پاكبازى① بولغان ئەمىر خىسراۋ دەھلىۋى، تەسەۋۋۇپ يولىدىكى مۇشكۈل مەسىلىلەرنى يەشكۈچى شەيخ زەھىرىددىن سانائى، ئەھلى يېقىن مۇرىد شەيخ ئەۋھەددىن، چوڭقۇر مەنالارنى سۆزلىگۈچى خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت ھاپىزلاردۇر. بۇنىڭدىن باشقا، مىجاز يولى بىلەن يېزىشقا ئامراق كامال ئىسپاھانى، خاقانى، شىرۋانى ۋە خاجاكىرمانى، ئۇستاز جالالىددىن ۋە خوجە كامال ئەنۋەرى، زەھىر ئابدۇۋاسىھ، سەلمان ساۋچى، ناسىر بۇخارى، كاتىپ نىشابورى، شاھى سەبزەۋارىلاردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەقىقەت ۋە مىجازنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە كامىل، نەزم ئەھلىنىڭ ئىمامى شەيخۇلئىسلام ئابدۇراخمان جامىدۇر. خۇدا ئۇنىڭ قەبرىنى مۇنەۋۋەر قىلسۇنكى ھەم ھەقىقەت ھەم مىجاز ئىلمىدە يېتىشكەن ئادەم بولۇپ، دۇنيادىكى ھال ئەھلى بۇلارنىڭ لەتىپىلىرى ۋە بىلىملىرى بىلەن ھوزۇرلىنىدۇ. يۇقۇرقىلاردىن باشقا بىر خىل شائىرلار

① پاكباز: — مەيداندا ئۇتتۇپ چىققان كىشى.

باركى، شېئىر يېزىش بىلەن ئۆز كۆڭلىنى خوش قىلىپ ھوزۇرلىنىدۇ ۋە يازغانلىرىدىن ئۆزلىرى قانائەتلىنىدۇ. يۈز مىڭ جاپا بىلەن بىر بېيىتنى قۇراشتۇرسا، شائىرلىق دەئۋاسىنى پەلەكتىن ئاشۇرىۋېتىدۇ. سۆزلىرىدە نە ھەقىقەت ۋە نە مەرىپەتنىڭ لەززىتى بولسۇن، شېئىرلىرىدا نە شېئىرى زوق ۋە نە مۇھەببەتنىڭ ھارارىتى بولسۇن؟ ئاشىقانە سۆزلىرى نە گۈزەل بولسۇن ۋە نە نۇر چاچالىسۇن؟ بەزىلىرى ئەگەر بىرەر ياخشى بەيت يېزىپ قالسا، ئوشۇقچە دەئۋا بىلەن ئۇنى بىكار قىلىۋېتىدۇ. خۇددى ئۇنى ھەممە ياقتۇرغاندەك، ھەممە ماختاۋاتقاندەك ھېس قىلىدۇ. دېمەككى، بۇ خىل شائىرلارنىڭ سۆزلىرىدە مەئنا ئازراق، ئەمما، ئۆزلىرىدە دەئۋا كۆپراق (نە ئۆز بىللاھى مىن شەررى ئەنپۇسنا ۋە مىن سەييىئاتى ئەئمالىنا)

(يامان خاھىشلاردىن ۋە يامان ئىشلاردىن خۇدا ساقلىسۇن)

بېيىت:
ئەلالىرىدۇر نىدىنكى دەرسەن ئەلا،
ئەدنالىرى ھەم بارچە دەنى دىن ئەدنا.
ئەۋسەتلىرىكى ھېچ نىمىگە ھەم يارىماس،
بەلكىم نەپەس ئۇرما ماغ ئالاردىن ئەلا.

(نىمىنى ئەلا دىسەڭ، شائىرنىڭ ئەلالىرى ئۇنىڭدىنمۇ ئەلاراق. ئەمما، تۆۋەنلىرى ھەممە تۆۋەندىن ئەدنا (تۆۋەن) راق. ئۇنىڭ ئوتتۇرىدىكىلىرى ھېچنىمىگە يارىمايدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ شائىرلىقتىن ئېغىز ئاچمىغىنى ياخشىراق).

17 - پەسىل. كاتىپلار

كاتىپلار — شائىر سۆزىنىڭ گۈزەل ۋارىسى، سۆز غەزىنىسىنىڭ غەزىنىچىسىدۇر. غەزىنىچى — ئامانەتچى بولۇپ، ئامانەتنى ئىشلىتىش خىيانەتتۇر. ئۇ ئۆز ئىشىدا راس ۋە ساپ بولۇپ تۇرۇپ خىيانەتچى دەپ قارىلىنىش ئېھتىمالى بار. ئەگەر خىيانەتچى بولسا، ئۇنىڭ قولىنى كەسسە ياخشى بولۇر. ياخشى يېزىلغان خەت ۋە چېكىتلەر گۈزەللەرنىڭ يۈزىدىكى خالدەك كىتاپنىڭ بەتلىرىگە زىننەت بېرىدۇ. خۇشخەت كاتىپ سۆزىگە زىننەت بېرىپلا قالماستىن، ئوقۇغۇچىنىمۇ راھەت كەلتۈرىدۇ. خەت يازغۇچىنىڭ خېتى توغرا بولۇپ، ئۇ، بىر ياكى يۈز بېيىت يازسا، توغرا ئادەملەرنىڭ كۆڭلى دەرھال ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەگەر خەت يازغۇچىنىڭ خېتى سەت بولسا، خەتتىكى مەئنالار ۋە ئوقۇغۇچىنىڭ چۈشەنچىسىنى مۇجمەللىككە سېلىپ قويىدۇ. خۇشخەت بولۇپ، خېتىدە خاتا كۆپ بولسا، ئۇنىڭ قولى پالەچكە گىرىپتار بولسۇن. ئۇ خىل كاتىپلار چېكىتىنى ئۆز جايىغا قويماي، مەبىنىي شەبىنى، مۇھەببەتنى مېھنەت قىلىپ يازىدۇ. ئۇ خىل كاتىپلارغا يۈز لەنەت. خېتىمۇ يامان بولۇپ، خاتاسى ھەم كۆپ بولسا، ساقلىنى بويىغان قېرىغا ئوخشاش مەسخىرىگە قالىدۇ، ئۇنداق ساقالنى قىرقىپ ھاجەتخانىغا تاشلىغان ياخ -

شى، ھەر ئىككىسىنى دەۋزەخكە باشلاش تېخىمۇ ياخشى . ياخشى كۆرگەن كىشىدىن كەلگەن مەكتۇپنىڭ خېتىمۇ، مەزمۇنىمۇ ياخشى بولسا تولىمۇ ياخشىلىقدۇر. خېتى يامان بولۇپ، مەزمۇنى ياخشى بولسا ھەم يامان ئەمەس، ياخشى كۆرگۈچى ئۆز مەھبۇبىنىڭ خېتىنى يامان دىمەس، يامان كاتىپنىڭ جايى ئۆزىنىڭ قەلەمدانىدەك قۇدۇقتا بولسۇن، قەلىمىدەك بېشى تۆۋەن ، يۈزى قارا بولسۇن.

بېيت:

قايسى بىر كاتىپكى ئول سۆزگە قەلەم سۇرگەي خىلاپ،
ئول قارا يۈزلۈك باشى بولسۇن قەلەم يەڭلىغ شىكاپ.

(خەتنى خاتا يازغان كاتىپنىڭ يۈزى قارا، بېشى قەلەمگە ئوخشاش يېرىق بولسۇن).

18 - پەسىل. ئوقۇتقۇچىلار

بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى — گۇناھسىز مەسۇملارغا جاپا قىلغۇچىدۇر. ئۇ، باللارنى جازالاشقا ئامراق، زاتى قوپال، كۆڭلى قاتتىق، قاپىغى يامان، كۆڭلىدە ئاداۋەت (ئۆچمەنلىك) ساقلايدۇ. ماجازىدە سۇسلۇق، ئەقلىدە كەملىك بار. يەنە بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار باركى، كىچىك، يۇمران باللارنى جاپالىق ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق ئۆزىگە رام قىلىپ ئالالايدۇ. باللارنىڭ يامان قىلىقلىرىنى تۈزىتەلەيدۇ. كۆرۈنۈشتە قوپال كۆرۈنسىمۇ، باللارنى تۈزىتىشتە ئېرىگەن قورغۇشۇنغا ئوخشاشدۇر. ئۇنداق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قىلغان ئىشىنى ھېچقانداق كىشى قاملاشتۇرۇپ قىلالمايدۇ. كۈچلۈك بىر ئادەم بىر كىچىك بالىنى باشقۇرۇشتىن ئاجىزلىق ھىس قىلىدۇ. ئوقۇتقۇچى بىر مۇنچە شوخ ، بەڭۋاش باللارغا ئىلىم - ئەدەپ ئۆگىتىدۇ. بولۇپمۇ بەزى پەھىم - ئىدراكى تۆۋەن باللارغا ئىلىم - ئەدەپ ئۆگىتىشتە نۇرغۇن جاپا چېكىدۇ. قانداق بولمىسۇن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇغۇچىلاردا ھەققى ناھايىتى كۆپتۇر. ئەگەر ئوقۇغۇچى پادىشا ياكى شەيخۇلئىسلام ۋە ياكى قازى بولسۇن، ئوقۇتقۇچىغا قۇللۇق قىلغان خوپراقتۇر . ئۇنىڭدىن ئۇستاز رازى بولسا، تەڭرى رازى بولىدۇ.

بېيت:

ھەق يولىدا كىم ساڭا بىر ھەرپ ئوقۇتمىش رەنجى ئىلە،
ئەيلەمەك بولماس ئانىڭ ھەققىنى ئادا يۈز كەنج ئىلە.

(ساڭا بىر ھەرپ ئۆگەتكەن كىشىنىڭ ھەققىنى يۈز تىللا بېرىپ ئادا قىلغىلى بولمايدۇ).

19 - پەسىل. ئىمامىلار(يېتەكلىگۈچىلەر)

شۇنداق ئىماملار باركى، ئۆزىنىڭ قىرائىتىگە ئۆزىنىڭ مەستلىكى كېلىدۇ. ئۆزىنىڭ نامىزىغا ئۆزى ھېلە ئىشلىتىدۇ. خىيالىدا ئۆزىنى ھەممىدىن ياخشى ساناپ، كۆڭلىدە تەكەببۇرلۇق ساقلايدۇ. ئۇ خۇددى جامائەتنىڭ ئوقىغان نامىزىنىڭ قوبۇل بولۇشىغا ئۆزى كېپىلدەك، ئۆزىنىڭ

نامىزى سۆزسىز قوبۇل بولۇپ كەتكەندەك ھىساپلايدۇ. ئۈنىنى ياساپ، ئاۋازىنى كۆتىرىپ قىرائەت قىلىدۇ. نامازدىن كېيىن جامائەتتىن بالدۇر مەسچىتتىن چىقىشنى ئۆزىگە ئەيىپ سانايدۇ. ئەمما خىيالى خەلققە باشلامچىلىق قىلىشتا بولىدۇ. ئىماملارنىڭ بۇنداق قىلىشى ئۇنىڭ جاھىللىكى ۋە ناچارلىقىدۇر. پىرلار مۇرتلىرىغا، مۇئەللىملەر ئوقۇغۇچىلىرىغا، ئالىم كىشى ئوقۇمىغان كىشىگە شەپقەت جەھەتتىن ئىمام بولۇشى بىردىن - بىر مۇناسىپ ئىشتۇر. شۇنىڭدەك يېتىشكەن كىشى بالا - چاقىلىرىنى تەربىيىلەش ئۈچۈن، ئىبادەتنىڭ ئەدەپ - قائىدىلىرىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن ئىمام بولۇشقا بولىدۇ. ئەمما ۋەزىپە - مۇئاش يەيەن دەپ ئىمام بولۇپ، ئۆزىنى ئىمام دىگەن كىشى، كىشى ئەمەس. ئۇنداق ئىمامنى كىشىلەرمۇ ئىمام دىمەيدۇ.

بېيت:

ۋەلايەت ئەھلىگە جەمئى مالامەتنىغە باقىپ،
كى خەلق كۆزىدىن ئەيلەر نامازىنى يوشۇرۇن.
بۇتۇرپەراقكى نامازىدە ئەجەپ ئىتار نادان،
تۇتار ئىمامەت ئۈچۈن خەيىل قىبلەسىدە ئورۇن.

(يېتىشكەن كىشىلەر نامازنى خەلقتىن، يوشۇرۇن ئوقۇيدۇ. نادان كىشىنىڭ جامائەتنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئىمام بولۇپ ناماز ئوقىغانلىقى ئەجەپلىنەرلىكتۇر).

20. پەسىل. مۇئەززىنلەر

خۇدانىڭ ئىبادىتىگە چاقىرغان مۇئەززىنگە جان پىدا بولسۇن، ئەگەر پاكلىق ۋە كەمتەرلىك بىلەن ياخشى ئاۋازدا ئەزان ئوقۇلسا، ھەممە خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقىدۇ. سەھەرگەر سازچىلىپ، يىلانىنى تۆشۈكتىن چىقارغاندەك، مۇئەززىن ئەزان بىلەن يامانلارنى گۇناھ بۇلۇڭلىرىدىن مەسچىتكە ئېلىپ بارىدۇ. ۋاقىتقا رىئايە قىلىشنى بىلمەيدىغان، روھى ئىبادەتنى خالىمايدىغان، ئاۋازى سەت مەزىن ھاۋشۇشى قاقىلاشمىغان ئىتقا ئوخشاشتۇر. بۇنداق مەزىننىڭ ئاغزىغا توپا بىلەن ئۇرۇش كېرەك، بەلكى، پەشتاقتىن تاشلىۋىتىش كېرەك.

بېيت:

مۇقىررىكى ئېرور پاكدو زاھىد ۋەش،
ئەلھانى خۇش ھەسەن ئاداسى دىلكەش.
جان ئاڭا پىداكى روھ ئېتەر ئاندىن ئىيىش،
گەر بولسا مۇنىڭ ئەكسى نەپەس ئۇرماسە خۇش.

(زاھىد سۈپەت، خۇش ئاۋاز مەزىنگە جان پىدا بولسۇنكى، ئۇنىڭدىن جان راھەتلىنىدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ئۈن چىقارمىغىنى ياخشى).

21. پەسىل. ھاپىزلار

ياخشى ھاپىزنىڭ قىرائىتىدىن ئاڭلىغۇچىلارنىڭ روھى راھەت ۋە جېنى ھالاۋەت تاپىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئاۋازى گۈزەل بولسا، ھال ئىگىلىرىنىڭ ئەھۋالى دىشۋار بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ تىلاۋىتى يامان بولسا، خۇدا ئۇنىڭ تامىقىغا سۇرمىسىدىن ئاش بەرسۇن. يەنە ئۇ بۇزۇق، تۇرمۇش ئىستىلى يامان بولسا، بوغۇزىغا تاش تۇرۇپ قالسۇن. ئەشۇنداق تۇرۇقلۇق ئۇ تولا ئوقۇسا، ئاغزى سەدەپنىڭ ئاغزىدەك، تىلى سۈسەن گۈلىنىڭ تىلىدەك قۇرۇپ قالسۇن.

بېيت:

ياركى ھېچ بەزمىدە ئول نەغمە قىلماغاي،
ئاغزى غىزادىن ئۆزگە نەرسىگە ئېچىلماغاي.

(شۇنداق كىشىلەر ھېچقانداق ئولتۇرۇشتا نەغمە قىلمىسۇن، ئاغزى تاماقتىن باشقا نەرسىگە ئېچىلمىسۇن).

22- پەسىل: سازەندىلەر ۋە ناخشىچىلار

سازەندە شاتلىق يەتكۈزگۈچى، ناخشىچى — غەمنى كەتكۈزگۈچىدۇر. ھال ئەھلى ھەر ئىككىسىنى تولىمۇ ياخشى كۆرىدۇ. ياخشى سازچىنىڭ ساز ۋە نەغمىسىگە ئىشتىكۈچىنىڭ ھاياتى پەيدا بولسۇن. خۇش ئاۋازىدىن كۆڭۈل ۋە روھ قۇۋۋەت تاپىدۇ. خۇش ئاۋاز ناخشىچىنىڭ ناخشىسىدىن دەرتمەنلەرنىڭ يۈرىگىدىكى ئوتى ئۆلگىيدۇ. يەنە ئۇ ناخشىچىدا گۈزەللىك قوشۇلسا، ھال ئىگىلىرىگە قىيامەت بولىدۇ. بىر ناخشىچى دەرتلىك نەغمە چەكسە، زەخمىلىك يۈرەكتە چوڭقۇر تەسىر قوزغايدۇ. گۈزەل ناخشىچىنىڭ ئاغزىدىن چىققان ئاۋاز ھال ئىگىلىرىنىڭ كۆيگەن باغرىدىن دۇت چىقىرىۋېتىدۇ. سازچىنىڭ مىجەزى مۇلايىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئەقىل - پەمىمۇ بولسا، ئادەمنىڭ كۆڭلى تاشتىن بولسىمۇ، ئېرىتىۋېتەلەيدۇ. بولۇپمۇ ناخشىچى ھەم ناخشا ئوقۇپ ھەم ساز چالسا، كۆڭۈل مەملىكىتىگە قوزغىلاڭ سالالايدۇ. تەرىقەت يولىدىكى كىشىلەرگە ئەشۇنداق جايدا (ياخشى ساز چېلىنغان، ناخشا ئوقۇلغان جايدا) بىر خەۋپ باركى، يا بىر «ئاھ» بىلەن مەقسىدىگە يېتىدۇ، ياكى بىر قانچە يىل توپلىغان نەرسىسىنى قولىدىن كەتكۈزۈپ قويىدۇ. «شىبى ۋە نۇرىلار دۇنيادىن كېتىپ مەقسەتلىرىگە يەتتى» نۇرغۇنلىغان ھال ئىگىلىرى ئەرغەتون (بىر خىل ساز) تەسىر قىلىشى بىلەن بۇتخانىغا كىرىپ ئىسلام دىنىنى مەي قۇيغۇچىلارغا بېرىپ قويدى. چۈنكى مەيخانىدا مەي ئىچىشتىن تارتىنغان كىشىنىڭ بىر دىلكەش نەغمە بىلەن رەسۋاسى چىقىدۇ. ئەگەر كىشى مەي ئىچىشنى كۆڭلىدىن چىقارسا، غەجەك ئۇنىڭغا مەي ئىچ دەپ يالۋۇرىدۇ. تەمبۇر ئاۋازى ئۇنى ھالسىزلاندۇرۇپ قويىدۇ. چاڭ بوغۇزىنى تارتىپ

زارلانسا، ئۇدىنىڭ تىلى ئۆزى نەغمىسىنى چاكىدىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ. شۇ چاغدا راۋاپ بېشىنى يەرگىچە قويۇپ تاۋازۇ قىلىدۇ. قوبۇز قولىغىنى تۇتۇپ شادىيانىغا چالىدۇ. قالۇن ۋە چىڭانەنىڭ نالىسى قۇلاققا كىرىدۇ ـ دە، ساقى ھوشسىزلىنىپ قەدەھنى قولىدىن تاشلىۋېتىدۇ. بۇ چاغدا سوپىلىق ۋە تەقۋادارلىققا نە ئېتىۋار بولسۇن، ئەقىل ـ ھوشىدا نە ئىختىيار بولسۇن. ئەگەر ئىشق ئەھلىسى تەقۋالىق بىلەن ئۆينى تۈگىتەيدىگەن چاغدىلا نەينىڭ ئاۋازى ئوتنى قايتىدىن ياندۇرۇشقا ياغ بولۇپ بېرىدۇ. ئەرەپ تۈگىسىنىڭ يۈرۈشىنى تېزلىتىدۇ. بۇلۇت گۈلدۈرماما ساداسىدىن ھەممە يەردە يېشىن چاقىغاندەك بولۇپ كېتىدۇ ـ دە، ئادەم بالىسىنىڭ روھى ـ ھالىتىدە يۇقارقىدەك ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش پەقەت خام خىيال بولۇپ قالىدۇ.

ئەمما، بىر خىل سازەندىلەر باركى، ئۇ شاتلىق كەلتۈرۈش ئۈچۈن مېھنەت چېكىدۇ. ئۇلار ئەسلىدە ئەخلاقتا تۆۋەن ۋە كەمبەغەلدۇر. ئۇنداق ناخشىچى ۋە چالغۇچى زارلىنىپ تۇرۇپ ئالغۇچىدۇر ئەگەر ئۇلارنى ئىشقا سالغۇچىدا رەھىم ـ شەپقەت بولسا، ئۇنىڭغا ئەسقاتىدۇ. چۈنكى، سۆھبەتتە نېمەت قول. ئەگەر بەزمىدە دەستۇرخان كەمكۈتىراق بولۇپ قالسا، ئۇ خىل ناخشىچى سازچىلارنىڭ نازى ئېشىپ كېتىدۇ. دەستۇرخان سېلىنىسىچۇ؟ ئۇلارنىڭ كۆڭلى تامامەن ناخوش. ئەگەر ئۇزۇن يىللار ياخشىلىقىنى كۆرگەن بولسىمۇ، بېشىغىدىن سالام قىلماي ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئازار بەرسەڭ ئۇلار ناشۈكۈرلۈك قىلىدۇ. كۆپ بەرسەڭ خۇدا رازى بولمايدۇ. تولىسى بۇزۇق بەدخۇي، كاج تەبىئەت، قوپال سۆزلۈك ئادەملەر بولۇپ، ھەركەت تىلىرى تۈزۈلمىگەن سازلارغا ئوخشايدۇ. ئۇلاردا ۋاپا يوق، ئۇلار ۋاپا ئەھلىنىڭ ئالدىدىن قوغلانغان رەزىل كىشىلەر. «ئەلنەغمە ۋاپاسىز گاچا ۋە ھاياسىز». ئەگەر ئۇزۇن يىل بىرگە بولۇپ، بىر قېتىم پايدا بەرمەي قويساڭ سەندىن ياتلىشىدۇ. ئۆزى ئەر سۈرىتىدە، لېكىن سەتەڭلىك ئۇنىڭ گۇۋاچىسى. ئۇنىڭ كەيگەن كىيىملىرىدىن بۇزۇقلۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. خاس كىشىلەرنىڭ نەغمە بىلەن دىلىنى ئالماق بولىدۇ. كۆپچىلىككە دۇمباق چېلىپ يول باشلىماق بولىدۇ.

بېيت:

كىشىگە بولمىسۇن بۇ پىتنە دۇچار،
كى ئۇندىن نىجات تەيرى ئۇچار

(كىشى بۇنداقلارغا يولۇقمىسۇن، ئۇلارنىڭ ئۇنىنى ئاڭلىسا نىجاتلىق قۇشى ئۇچۇپ كېتىدۇ).

نەزم:

يانسا قونماقىغە تېبىل ئۇرار ھەردەم،
كىم ئوشال قۇشقا كۆپرەك ئۇلغاي رەم

(قۇشقا يەم كۆپرەك بېرىلىپ كەتسە، يەرگە قوندۇرۇشقا ھەمىشە تومباك چېلىش لازىم بولىدۇ.)

23- پەسىل. داستانچىلار ۋە ھىكايىچىلار

داستانچىلار ۋە ھىكايىچىلار — قۇرۇق گەپ ساتقۇچىلار. ھەممىشە ئۇلارنىڭ كۆڭلى مەجۇندە
بولىدۇ، ھەممىشە قاتتىق چاۋاك چېلىپ، ئېقىل قۇشلىرىغا رەم سالىماق بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قىلىقىدا
ساراڭنىڭ قىلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سۆزلىرىدە بەڭۋاشلىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلار تۆگە مايىقىـ
نى قەن دەپ ساتسا، ئۇنڭغا ئىشەنگەن قاتقۇچىلار قەن دەپ سېتىۋېلىپ يەيدۇ.

نەزم:
كىشىكىم بولمىغاي مەجۇن ۋە قەندىنىڭ خېرىدارى،
ئانىڭ ھەنگامىسى بىرلە تۈزەلمەس ھېچ بازارى

(مەجۇن بىلەن قەنىنىڭ خېرىدارى بولمىسا، ئۇنىڭ ھىكايىسى بىلەن بازىرى تۈزۈلمەيدۇ.)

24. نەسىھەتچى ھەم ۋەز ئېيتقۇچىلار

ۋەزچى خۇدانىڭ دىگىنىنى دەپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ دىگىنىدىن تاشقىرى چىقماي،
خۇدا ۋە رەسۇلنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئۆزى ماڭغاندىن كېيىن خەلقنى نەسىھەت بىلەن شۇيولغا ماگـ
دۇرۇش كېرەك. يول سورىغان يولۇچىلارنى ئۆزى بىلمىگەن يولغا باشلاپ قويۇش،
يولۇچىنى يولدىن ئازدۇرۇپ، سەھرادىن ئاتلاپ باياۋانغا كەتكۈزۈۋېتىش بولىدۇ. بۇ بەڭۋاشنىڭ خەلقـ
قە ھۇشيارلىقنى ئۆگىتىشى ئويقۇچىنىڭ خەلققە ئويغاق بولۇشنى ئۆگەـ
تىشكە ئوخشاشتۇر ئويقۇدىكى ئېيتقان سۆز ۋە قىلغان ئىشنىڭ نىمە ئېتىۋارى
بولسۇن. ۋەز نەسىھەت ـ ييتىشكەن، ئاللاغا يېقىن ئۇستازنىڭ ئىشىدۇر. ئاۋال ئۆزۈڭ شۇ يولدا
مېڭىشىڭ كېرەك، ئاندىن خەلقنى باشلاپ مېڭىشىڭ كېرەك. يولنى ماڭماي، يېتىپ تۇرۇپ مەقسەتـ
كە يەتكىلى بولمايدۇ. ۋەز ـ نەسىھەتچى، ئالىم ۋە تەقۋادار كىشى بولسۇن، كىشىلەر ئۇنىڭ نەـ
سىھەتىنى رەت قىلالمايدىغان بولسۇن، ئۆزى بۇيرۇپ، ئۆزى بۇيرىغان ئىشنى ئۆزى قىلمىسا،
ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ھېچقانداق تەسىرى بولمايدۇ.

25 - پەسىل. مۇنەججىملەر (ئاسترونوملار)

مۇنەججىملەر ـ يۇلتۇزلار توغرىسىدا ھۆكۈم سۈرىدۇ. رەمبالىلارغا ئوخشاش لاپ سۆزلەيدۇ.
ئۇنىڭ يىل، ئاي توغرىسىدىكى ھېساپلىرى خاتا بولۇپ، ئۇنىڭ دىگىنىگە ئىشىنىشتىن ساقلىنىش
زۆرۈر. ئۇنىڭ رەقەتەرل قەمەرى (پال سالىدىغان قوموللاقلىرى) پايدىسى يوق بىرنەمە بولۇپ،
ئۇ، بىخۇتلۇقنىڭ سەمەرەسىدۇر. ئۇ، ئىلمى ئەشيا بىلەن ئىش تۇتۇپ، خۇدانىڭ قازا ۋە تەقـ

دىرىنى ئۇنۇتقان بولىدۇ. ئۇنىڭ قولىدا بىر ئانار بولغان بولسا، ئىچىدە نەچچە پەردە، نەچچە خانىسى بارلىقىنى، ھەر پەردە، ھەر خانىسىدە، نەچچە دانىسى بارلىقىنى بىلمەيدۇ، ئۇ دانىلار ئاچچىقمۇ، تاتلىقمۇ، يا چۈچۈكمۇ؟ ئانارنى كېسىپ يېگەندىن كېيىن بىلىدۇ. خەلققە ھەم چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ئاستىرونوم پەلەكنىڭ يۇمۇلاق بۇرجىدىن ھېكايە قىلىپ، يۇلتۇزلارنىڭ بەزىلىرىنى بەخت سائادەتنىڭ بەلگۈسى، بەزىلىرىنى نەسلىكنىڭ بەلگۈسى دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۇن سۆز قىلسا، ئۇنىڭ بىرىمۇ راست ئەمەس. ئۆزلىرىچۇ؟ ئېيتقان يالغانلىرىنىڭ قەبىھلىكىنى ھېس قىلمايدۇ ياكى بىلىپ تۇرۇپ كىچىك سانايدۇ. دېمەككى مۇنەججىمنىڭ سۆزى يالغاندۇر. ئۇ، راستلىق ماكانىدىن يىراقتا قالغان. كۆزىگە غەپلەت پەردىسى تارتىلغان.

بېيت:

ئەمەس ئەپلاك ئەنجۇم خالى بى نەپئە ۋە زەرەر لېكىن،
تەگرى بىلىدۇر، ئەمەس مۇنەججىم بىلىشكى مۇمكىن.

(پەلەكتىكى يۇلتۇزلار نەپئى - زەرەردىن خالى ئەمەس، لېكىن، ئۇنى ئاللا بىلىدۇ. ئاستىرونومنىڭ بىلىشى مۇمكىن ئەمەس)

26 پەسىل. سودىگەرلەر

سودىگەر - تىجارەتچى ۋە ساياھەتچىدۇر. مەملىكەت ۋە شەھەرلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەردار دۇر. ئۇلار تاغ - دەشتلەرنى كەزگەن، دېڭىز ۋە دەريالارنىڭ دولقۇنلىرىدىن پايدا-زىيانلارنى كۆرگەن، ھالال رىزىق ئۈچۈن ئۇزۇن يوللارنى باسقان، پايدا تىلەپ كۆڭلىگە نۇرغۇن پەرىشانلىقلار يەتكەن، بىرنى يۈز قىلىش، تاشنى ئاش قىلىش ئۈچۈن ھەمىشە ئويلايدىغان كىشىلەردۇر. سودىگەر شۇنداق بولىشى كېرەككى، نىيىتى يامان بولماسلىق ۋە شۇ يامان نىيەت بىلەن جاپاچەكمەسلىك، پايدىنى دەپ كېمىسىز دېڭىزغا كىرمەسلىك، گۆھەر ئالىمەن دەپ لەھەڭنىڭ ئاغزىغا ئۆزىنى ئۇرماسلىق، پۇل - مالنىڭ ھەشەمىتىگە كىرىشمەسلىك، ياخشى كېيىملىرىنى ئاياپ، ئەسكى چاپان كەيمەسلىك، تاتلىق تاماقنى ئاياپ، قۇرۇق نان يېمەسلىك لازىم. ھايات كۆچۈرۈشنى ئوڭايلاشتۇرۇش ئۈچۈن، كۆڭۈل ئازادىلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، سەپەردە ياخشىلارنىڭ سۆھبىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن، نامراتلارنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن جاپا چېكىشى لازىم. شەرىئەت بۇيرىغان زاكاتنى قالدۇرماستىن بېرىپ، پېقىرلەرنىڭ ھەققىنى ئۆز بويىندا قالدۇرماسلىق لازىم. بۇنداق بولمايدىكەن، پۇل-مېلىنى ئىبىز چاغلاپ ئۆزىنى خار قىلىپ قويىدۇ. ئۆزىنىڭ مېلىنى ئۆزى ئوغۇرلاپ ئۆزىگە خاپىلىق يەتكۈزىدۇ، ياكى ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئىسراپ قىلىپ يوقۇتىدۇ ۋە ياكى ھادىسە قوزغاش ئۈچۈن سەرىپ ئېتىدۇ. بۇنداق كىشىلەر ساداقەتلىك كىشى بولماستىن، خار كىشى بولۇپ، ئۆزىنىڭ پەس تەبىئەتلىكى ۋە بېخىللىقىدىن ئازاپ چېكىدۇ.

بېيت:

بۇنداق كىشىدە يوق خىرەد ۋە ئەقىلدىن نىشان،
بىلگىل گادا، ئەگەرچە ئېرورخا جەئى جاھان.

(بۇنداق كىشى ئەقىلسىز كىشى بولۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ ئىگىسى بولسىمۇ ئۇنى گاداي دەپ بىلىڭلار).

27- پەسىل. شەھەر ئېلىپ - ساتارلىرى

شەھەرنىڭ ئېلىپ - ساتارلىرى ھېلىگەر بولۇپ، ئۆزىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن مۇسۇلمانلارغا قاتتىقچىلىقنى كەلتۈرىدۇ، خەلققە زىيان سېلىش ئۇلارنىڭ پايدىسى بولىدۇ. ئۇلار ئېغىر ئېلىپ، يېنىك ساتىدۇ. ئەرزان ئېلىپ، قىممەت ساتىدۇ. ئۇلار پايدىنى دەپ، تاشنى ئاش دەپ، مۈزنى ناۋات دەپ، ماتارنى تاۋار دەپ، بورىنى كىمخاپ دەپ سېتىشتىن يانمايدۇ. ئۇلارنىڭ دۇكىنىدا ھەممە نەرسە بار، پەقەت ئىنساپ يوق. ئىنساپنىڭ يوقلىقىنى ئۆزى تونىمايدۇ. پايدىنى دەپ يالغان قەسەم ئىچىدۇ.

بېيت:

بۇ خىل ئادەم ئەمەسلار ياخشى باقساڭ،
بولۇر سۇدۇڭ ئالاردىن گەر يىرا قىساڭ

(ياخشى قاراپ، بۇ خىل ئادەملەردىن يىراق قاچساڭ پايدا ئالارسەن.)

28-پەسىل: بازار ھۈنەرۋەنلىرى

بازار ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ ۋەدىسى يالغان، بىر تەڭگىلىك مالنى يۈز تەڭگىگە، سېتىشنى، مىڭ تەڭگىلىك مالنى بىر تەڭگە بېرىپ ئېلىشنى دۇرۇس ھېسابلايدۇ. ئۇلاردا قىلچە ئۇيات يوق. ۋەدىگە ۋاپا قىلىشنى ۋە راست ئىش قىلىشنى يامان ئىش دەپ قارايدۇ. ئۇلار، ئاخىرەت ئۈچۈن ئىشلەشتىن بۇيان تولىغايدۇ. كىشىلەرنىڭ پىشىل ئەمالىغا قاراپ مۇكاپات بېرىلىدىغانلىقىغا ئىشەنمەس بىلدۇرىدۇ. ئوغلى ئاتىسىغا زىيان سېلىشنى ۋە ھىيلە-مىكىر بىلەن گۇنالىرىنى «كىرامەن كاتىبىن» (ياخشى يامانلىقنى خاتىرىلىگۈچى پەرىشتە) دىن يوشۇرۇشنى ئويلايدۇ.

بېيت:

بۇلاردىن كىمكى دەر ئۆزنى ۋەلى دۇر،
ئەگەر قىلساڭ يىقىن بىردا غولى دۇر.

(بۇخىل ئادەملەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى ئېتىزلىقلارغا قويۇپ قويغان بىر قارانچۇقدۇر.)

29 - پەسىل. ھۈنىرىگە يالغان پەداز بەرگۈچىلەر

پەدازچىلارنىڭ يالغىنى بەك تولا. راستى بەك ئاز بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۈنىرىدىكى سەختىپەزلىكى ھەددىدىن تاشقىرى، ۋەدىسى تولىمۇ يالغان. بىلىمىزكى، راست سۆز ئەركىشىگە ئۇلۇغ ھۇزۇردۇر. ئەمما ئۇلارنىڭ قېشىدا راست سۆز پۈتۈنلەي ئەيىپ سانىلىدۇ. يالغان سۆز خەلق ئالدىدا بەك ئەيىپدۇر. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئالدىدا مىسلىسىز بىر ھۈنەر ھېساپلىنىدۇ.

بېيىت:

تاڭدىن ـ ئاقشامغىچە ئىشىدە سەنئەت ساز،
ھۈنەر ئەتىۋارىدىن پوسۇن پەرداز.
ئەيلەبان بۇ تەرىقنى ۋە رىزىش،
كى بىراۋغا يۈگۈرتكەيلەر ئىش

(ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە قىلىدىغان ئىشى پەدازچىلىق بولۇپ، ھەممىشە كىشىلەرنى ئالداش ئۈچۈن مەشىق قىلىدۇ.)

30 - پەسىل. پاششاپ، گۈندىپاي، مىرشەپلەر

دوغا، پاششاپ، مىرشەپلەر ئوغرىغا ياردەم بېرىدىغان ۋە ئوغرى ئۈچۈن ئىشلەيدىغانلاردۇر. تۆرمىدىكىلەر دەۋزەختىكىلەر بولۇپ، مىرشەپلەر ئازاپ پەرىشتىلىرى، پاششاپ مالىكى دەۋزەخ كەبى ھۆكۈمراندۇر. گۇناھكارلارنىڭ قول - پۇتلىرى كويزا-كىشەنلەر بىلەن باغلانغان. پاششاپلار كىسەۋۇر (ئوغرى) بىلەن قىمارۋازنىڭ بازىرىنى قىزىتىدۇ. قىمارخانىدا گۈندىپاي تاۋىكاچىلىقنى تالىشىدۇ. مەلۇمكى، ئوغرىنىڭ كۆڭلى قارا بولسىمۇ، ئۇ گۇناھكار. ئۇ يەرلەردە تۆرمە خىزمەتچىلىرى گۇناھكارلارغا، پەرىشان كۆڭۈلگە قايغۇ ھۇجۇم قىلغاندەك ھۇجۇم قىلىدۇ. گۇناھكارلار ئۈمىتسىزلىك بىلەن قورقۇپ تەسلىم يولىنى تۇتىدۇ. بىرەرسى قاماقخانىدىن قايتىپ كەلسە، دەھشەتلىك ۋە قالايمىقان خەۋەرلەرنى ئېلىپ كېلىشىدۇ. بىرى، جاللات پالانچىنى چاپقاندا ياخشى ئۆلتۈردى دىسە، يەنە بىرى، پالانچى دارغا ئېسىشتا ياخشى تۇردى، دەيدۇ. ئۆلتۈرگۈچى گۇناھكارنىڭ يىگىتچىلىكىدىن ھەيران بولسا، يەنە بىرى بىر يىتىمنىڭ دەھشەتلىك ئۆلۈم ھالىتىدە ناخشا ئېيتقانلىقىدىن ھەيران بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللار ناھايىتى كۆپ. مىرشەپ غەزەپلىك ھالدا باشتا گۇناھكارنىڭ تۇتۇلىشىغا چاپسا، مەقسىدى ئورۇنلانغاندىن كېيىن گۇناھكارنىڭ قۇتۇلىشىغا ماگىدۇ. بۇ جاي قىيامەت كۈنى مەھشەردىكى دەۋزەخنىڭ بىر خىل كۆرۈنۈشىدۇر. ئۇ يەردىكى زەنجىر، كىشەن بىلەن باغلانغان كىشىلەر ئاشىقلىققا گىرىپتار بولغان كىشىلەردەك قايغۇ ئىچىدە ئۆتىدۇ. خۇدا ھەممە كىشىنى بۇ جايغا كېلىپ قالىدىغان ئىشلارنى قىلىپ قويۇشتىن ساقلاپ، بۇ جايدىن يىراق قىلسۇن.

بېيت:

بىر مەنزىل ئېرور ئاندا بەسى رەنجۇ ئەقۇبەت،
ئۆشكەن كىشىگە ئاندا ئۆتۈش دەرت سەئۇبەت.
(بۇ جاي ئازاپ - ئۇقۇبەتنىڭ جايى، چۈشۈپ قالغان كىشىگە
قاتتىقچىلىق ۋە پۇشايماندىن باشقا نەرسە يوق).

بېيت:

ۋەلى ئول ھارام ئىچەر بولغانغا خاس.
ئۆمەت ئۆلكى ھەم تەگرى بەرگەي خالاس.

(ھارام يەيدىغان ئابروي تاپقان كىشىلەرنىمۇ خۇدا بۇ ئىشتىن قۇتقازسۇن).

31 - پەسىل: دېخانلار

دېخان ئۇرۇق چاچىدۇ، يەر ھەيدەپ رىسىق يولىنى ئاچىدۇ. ئەگەر ئۇ راست بولسا، ئۇنىڭ ئۆيى (ئۆكۈزى) سالىھئەلەيھىسسالامنىڭ تۆگىسىگە ئوخشاش كۆرۈنىدۇ. ئىككى زورپەھلىۋان (قوش ئۆگۈز) دېخاننىڭ دىگىنىگە ئۇناپ، ئالدىدا مېڭىپ ھەممە ئىشنى قىلىدۇ. دۇنيانىڭ ئاۋات بولۇشى، خەلقنىڭ شات بولۇشى دېخانلار بىلەن بولىدۇ. دېخانلار خەلققە قۇۋۋەت ھەم بەرىكەت يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. دېخان خالىس نىيەت بىلەن بىر تال ئۇرۇق چاچسا، خۇدا بىرگە يۈزنى بېرىدىغان ئىشىكنى ئاچىدۇ. تېرىدىغان ئۇرۇق مايسا بولۇپ، كېيىن پىشىپ، خامان قىلىنىپ، ئۆيگە ئېلىپ كېلىنگىچە قۇرۇت قوڭغۇزلار، جان - جانۋارلار، چارىپايلار ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولىشىدۇ. چۈمۈلىلەرنىڭ ئۇۋىسى دانغا تولىدۇ. كەپتەر ۋە تورغايلار شاتلىققا چۆمىدۇ. ئورمىچى ۋە باشاقچىلار ئۇنىڭدىن رىسىق تاپىدۇ. ھەر بىر كەسىپ ئىگىلىرى ئۇنىڭدىن پايدا ئالىدۇ. ئائىلىلەر ئۇنىڭ بىلەن توق بولىدۇ. مۇساپىرلارغا رىسىق يەتكۈزۈلىدۇ. غېرىپ - غۇرۋالار، ئاجىز پۇقرالار ئۇنىڭدىن رىسىق ۋە قۇۋۋەت تاپىدۇ. زاھىدلار، ئابىتلار ھوزۇر ھالاۋەتتە تائەت بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ. دېخان سائىلىنىمۇ (تىلەمچىنىمۇ) تويغۇزىدۇ، پادىشانىڭ خەزىنىسىمۇ تولدۇرىلىدۇ. دېمەك، دېخاننىڭ ئۇرۇق چېچىشىدا شۇنچە كۆپ خىسلەتلەر بار بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممە خىسلەتلىرىنى سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. دېخاننىڭ باغلىرى جەننەت مۇسەللىك بولۇپ، ئۇنى كۆرۈش بىلەن روھ قۇۋۋەت تاپىدۇ. ھەر بىر دەرىخى كۆك ئاسمان بولۇپ، دەرەخنىڭ مېۋىلىرى ئاسماندىكى يۇلتۇزلاردۇر.

پۇقرالارنىڭ سىركە دۇشاپلىرى، بايلارنىڭ ئېسىل مەيلىرى، خىلمۇ - خىل مېۋىلەر بىلەن تولغان باغنىڭ زىننىتى ۋە گۈلزارلىقتىكى گۈزەل مەنزىرىلەر دېخاننىڭ مېھنىتىدىن كېلىدۇ. ئەگەر شۇ دېخان بېخىللىقتىن يىراق بولسا، يالغاندىن پاك بولسا، پادىشاغا بېرىدىغىنىدىن باشقا تارتمىسا، ئورتاقچىلىرىنى خاپا قىلمىسا، ئۇنىڭ چاچقان ھەر بىر دېنىدىن بەخت ۋە گۆھەر

ئۇنىسۇن. بۇنداق دىخان، ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋارىسىدۇر. بەلكى رىسقلانغۇچىلار دىخانغا پەرزەنت بولۇپ، دىخاننىڭ ئۆزى ئادىمى سەپىيۇللادۇر.

بىيت:

كىمىكى دىخانلىق ئەيلىدى پىشە،
داغى نان بەرمەك ئولدى ئاڭا شۇئار.
بويلە كىمسە ئەلۋۇرىپەتتىن،
ئادەم ئولماسا ئادەمى خۇدبار.

(كىمكى دىخان بولىدىكەن، ئۇنىڭ ئىشى باشقىلارغا نان بېرىشتۇر. دىخاننىڭ دەرىجىسى ئەلۋەتتە شۇنداق ئالى بولۇپ، ئۇنى ئۆلىمىۇ ئۆلمىدى دىسە بولىدۇ.)

32 - پەسىل: كىچىك لۇكچەكلەر

كىچىك لۇكچەكلەردە مۇسۇلمانلىق خىسلىتى ۋە مۇسۇلمانلىق تۇرمۇشى ۋە ئىنسان تەبىئەتى يوق. ئۇلار ھايۋانلارنىڭ، بەلكى ۋەھشى ھايۋانلارنىڭ قىلمىشىنى قىلىدۇ. كىچىك لۇكچەكلەر كىشىگە پىچاق سالىدىكەن، ئۇ گويا بىر ئىشتىدۇركى، پىچاق ئۇنىڭ چىشىدۇر. ئۇ، ساق ۋاختىدا قوتۇر ئىت بولسا، ئۇنىڭ ساراڭلىقى تۇتقاندا يۈز ئىشتىنى قاچۇرالايدۇ. ئۇنىڭ زەھەرلىك قولى دەشتىتكى يىرتقۇچلارنىڭ پەنجىسىگە ئوخشاش ئەجەلنىڭ قارمىقىدۇر. ئۇ، ياخشى - يامانغا چېقىلىدۇ، كىشىلەرنى چاياندەك چاقىدۇ. ئۇنىڭدا نە ئەقىل، نەدىن، نە ھايا، نە تەمكىنلىك بولسۇن. قىلىدىغان ئىشى ئىشەنچىسىزلىك ۋە ناپاكلىق، ئادەتلىرى نامەرتلىك، بىباكلىق. ئەشۇنداق كىشىلەردىن يىراققا قېچىش لازىم:

نەزىم:

خالايىققا ئىزا ئۇلارغا سوپات،
نىسبى دىدىكىم ئۇقتۇلۇل موزىيات
(ئۇلارنىڭ سۈپىتى خەلققە زىيان يەتكۈزۈشتۇر.)

پەيغەمبىرىمىز دىدىكى: "زىيان يەتكۈزگۈچىلەرنى يىلان چايانغا ئوخشاشلارنى ئۆلتۈرۈڭلار!"

33 - پەسىل: غېرىپلار ۋە غېرىپ بالىلار

باخشى ۋەلولىلارنىڭ كۆپرەكىنىڭ ھەركىتى كۆڭلىلىك بولۇپ، ئۇنىڭ مولىلىق ئىچتىشىدا ئۆزىنىڭ خارلىقى كۆرۈنىدۇ. بىشىنى تۆۋەن قويۇشىدا ئېتىۋارسىزلىقى كۆرۈنىدۇ. ئۇلاردا سەۋىر، تەمكىن دىگەن نەرسە يوق بولۇپ، مايىنغا ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ سەكرىشى - ئادەملەردىن

قاچقانلىغى، ياخشىلارنى مەسخىرە قىلغانلىغى ۋە ئۇلارغا مالامەت ئىشكىنى ئاچقانلىغىدۇر. بۇگۈن تاپقىنىنى بۇگۈن يەپ، ئەتىنىڭ غېمىنى يېمەيدۇ ۋە تىلەپ نىمە تاپقىنىنى دىمەيدۇ. ۋەتەن ۋە ئولتۇراقلىرى خارلىق، جايلىرى خاكسارلىق؛ تاڭ ئېتىش بىلەنلا ئەر ـ ئاياللىرى كەسپ ئۈچۈن تارقىلىپ كېتىدۇ، ئوغۇل ـ قىزلىرى كوچا ـ كوچىلاردا يىترايدۇ. بۇگۈن نىمە تاپسا ئاخشامدا بىر يەرگە يىغىلىپ، تاپقانلىرىنى تۈگەتمىگىچە ئۇخلىمايدۇ. ئەتىسى يەنە شۇ كۈندىكىدەك تەكرارلايدۇ. بۇ خارلىق ـ كىشىنىڭ هاكاۋۇرلىغىدىن ياخشىراق.

بېيت:

كىشى ئەگەر كىشى بولسا، ئىوزىن كىشى دىمەگەي،
قىلۇردا هېچ ئىشىن هەم كىشى ئىشى دىمەگەي.

(كىشى ئەگەر كىشى بولسا ئۆزىنى مەن كىشى دىمەيدۇ، باشقا كىشىنىڭ ئىشى دىمەستىن ئىشلەيدۇ).

34- پەسىل. تىلەمچى ۋە گادايلار

تىلەمچى ۋە گادايىنىڭ تولىسى غەيرەتسىز ۋە هاياسىزدۇر. ئۇلارنىڭ كۈندۈزى هەريان قاتىرىشى ئالدامچىلىق بىلەن خەلقتىن نەرسە ئېلىش ۋە كېچىسى كېلىپ ئوغۇرلۇق قىلىش ئۈچۈن هەريانغا كۆز سېلىشتىن ئىبارەت.

كىشىدىن ياخشىلىق كۆرسە شۈكرى قىلمايدۇ، ياخشىلىق كۆرگەن كىشىنى تىلغا ئالمايدۇ. هەر قانچە يېسىمۇ، يەنە ئاچ قالغان كىشىدەك، قانچە ئىچسىمۇ سۇغا قانغانلىغىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ خىيالى گېچىماچ خىياللار بىلەن تولغان. كۆڭلىنى رىياكار سوپىلارنىڭ كۆڭلىدەك ناخوشلۇق قاپلىغان. ئۇلار پۇل تاپسا تۈگۈنچەككە تۈگىدۇ، ئۇنىڭ تۈگۈنچىگىنى ئۆلۈگىنى يۇغان كىشىدىن باشقا كىشى ئاچالمايدۇ، ئۆلۈگى بىلەن قوشۇلۇپ يەرگە كۆمۈلۈپ كېتىدۇ. ئۇنى تۇپراقتىن باشقا نىمە يېيەلمەيدۇ. كۆزلىرى هېرىس (ئاچكۆزلۈك) نىڭ، سادى تەمەنىڭ ئەينى بولۇپ، بۇ، ئاچكۆزلۈك ۋە تەمەخورلۇك بىلەن كۆڭلىدە هېمىشە مەهرۇملۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۆزلىرىگە قەلەندەر دەپ ئات قويغانلىرى بار. ئۇلار ئادىمىلىكتىن يىراق. هەتتا، دىۋە، شەيتانلارمۇ ئۇنى تىللايدۇ. ئۇلار، ئىنسانىيەتتىن، مۇسۇلمانچىلىقتىن يىراق بولۇپ، توڭگۇز ۋە ئېيىقلار ئاددىگەرچىلىكتە ئۇلاردىن ياخشىراقتۇر.

شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، ئىنسانلىق چېگرىسىدىن ئۆتۈپ كەتكەن بولۇپ، تەتۈر ئۆرۈلگەن جۇۋا كىيىشى هايۋانلىق ۋە يىرتقۇچلۇقنىڭ بەلگۈسىدۇر. ئۇنىڭ كۆڭلى چوڭ ـ كىچىكتىن ياتلىشىپ تۇرىدۇ. بۇزۇق خاتىرىسىگە ئوخشاش، كۆڭلىدە هېمىشە گېچىماچلىق ئورۇن ئالغان.

نەزم:

بەرمەك بولماس ئۇلارغا ئىنسان هۆكمى،
يا ئادەم مۆمىن ۋە مۇسۇلمان هۆكمى.
پاسىت ئىختىلاتىغا ۋاجىبدۇر دەپنە.
بولغايمۇ كىشى بىرەي دىسە جان هۆكمى.

(ئۇلارنى ئىنسان، ياكى ئادىمى مۆمىن، يا مۇسۇلمان دەپ هۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. ئەگەر ئۇ جېنىنى بىرەي دىسىمۇ ئۇنىڭغا ئارىلاشماسلىق لازىم).

35 - پەسىل. قۇشچى ۋە ئوۋچىلار

قۇشچى ۋە ئوۋچىلارنىڭ باشلىقلىرىغا ئۆز جامائىتىدىكى كىشىلەر بەك ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. قۇش باققان ئادەم كېچە - كۈندۈز جاپالىق تۇرمۇش كۆچۈرىدۇ. كېچىسى ئۇيقۇسىز، كۈندۈزى ئارام ئالالمايدۇ. نەپسىنى دەپ گۇناھسىزنىڭ پۇتىنى باغلاپ، ئۇزۇن كېچىلەردە گۇناھسىزغا ئازاپ سېلىش بىلەن ئۆزىنى خوش قىلىدۇ. ئۇ، ئارزۇنىڭ يېمىنى تامانىڭ يېگىنىسىگە ئۆتكۈزۈپ، بىر تىلسىز ھايۋانغا كۆزىنى تىكىپ، ئوۋلاشنى ۋە ئوۋقۇشنى باشقا جانلىقلارغا جاللات قىلىشنى قەستلەيدۇ، كۈندۈزى ئوي - دۆڭلەرگە چېپىپ، بىر مۇنچە تۈيۇقسىز ئاجىزلارنى تېپىپ، يۈزمىڭ ھىيلە بىلەن قوشنى ئاڭا سالىدۇ - دە، ئاجىز - بىچارىنى ئوۋلايدۇ، ئۇنى بوغۇزلىماستىن قانىتىنى يۇلۇپ ئېلىپ، قولتۇقىنى يارىدۇ، ئاۋال قانىنى (ئوۋچى قۇشنى) شەپقەت بىلەن تويغۇزىدۇ، بىر قانچىلىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈپ، قولتۇقىنى يېرىپ، ئاتىنىڭ بوكتۇرگىسىغا باغلاپ ئۆيگە يانىدۇ. ئۆزىمۇ خوش، قۇشىمۇ خوش، چۈنكى، شۇم نەپسى ئۇنى كاۋاپ قىلىشقا تاقىلدىتىدۇ ۋە ئوۋ قىلغانلارنىڭ بىر قىسمىنى ئەتىسى مەنسەپدار - باشلىقلارغا تارتۇق قىلىپ، ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولۇشنى ئويلايدۇ. قۇش تۇغرىسىدا بىر مۇنچە سۆزلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممىسى يالغان. بۇ خىل يامان كەسىپكە كىرىشنىڭ خاھ ئەمگىكى بولسۇن، خاھ تاماشاسى، خاھ كاۋابى، خاھ بېگىمنىڭ ئىلتىپاتى ۋە مۇكاپاتى بولسۇن، ھەممىسى شۇم نەپسىنىڭ ئىشىدۇر.

مەسنىۋى:

بۇلار بائىسى پارچە نەپسانىيەت،
كى ئاندا ئىمەس داخلى ئىنسانىيەت.
قونالغۇسىغا قايدە قونسە دەرھەم،
ئات ئارپىسى ۋە قۇشغە تۇئمە ھەم.

(بۇنىڭ ھەممىسى نەپسانىيەتنىڭ ئىشى بولۇپ، ئىنسانىيەت ئەمەس. چۈنكى، ئوۋچى قونالغۇغا ئامادە ئۈچۈن، مىنگەن ئېتىغا ئارپا ئۈچۈن ئوۋ قۇشىغا تۆئمە ئۈچۈن ئوۋ قىلىدۇ).

36 - پەسىل. ھۆكۈمەت تەربىيىسى كۆرۈپ تۇرۇپ، تۇز كورلۇق قىلغان خادىملار

ئۆز خوجىسىدىن تەربىيەت ۋە خەيرىخاھلىق كۆرگەن خادىملارغا ئەركەكلىك ۋە ئىنسانىيەتچىلىك شۇكى، ئۆز خوجىسىغا سادىق بولۇپ خىزمەت قىلىپ، ئۇنىڭ خىزمىتىدە جان پىدا قىلىپ، شەپقىتىنى ئاقلىسۇن. شۇنداق خادىملار باركى، خوجىسى باشقا بىرىگە كۆپرەك ئىلتىپات قىلسا، دەرھال تارلىق قىلىپ شىكايەت قىلىش بىلەن ناشۇكۇرلىك قىلىدۇ، ئادىمىلىكتىن قېچىپ، دۈشمەن ئىشىكىگە بىرىشنى خىيال قىلىدۇ. ئۆزىنى خوجىسىغا سادىق مەن دەپ قويۇپ، ئۇنىڭدىن قاچسا بولمايدۇ. خادىم ئەلۋەتتە تەربىيە ئالغان بولۇشى كېرەك، ئەسلى خىزمەتلەردە لاپ سۆزلىمەسلىك كېرەك، كىمكى بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە قاچسا، مەرتلىك ۋە يىگىتلىكنىڭ بېشىغا نامەرتلىك توپىسىنى چاچقان بولىدۇ. بۇ خىل كىشىلەرنى ئەركەكلەرنىڭ سانىدىن ۋە يىگىتلىك دائىب

(ئاخىرى 98 - بەتتە)

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

ئوخشاش

زامانى ئەۋۋەلدە بىر پادىشا ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ، كۈنىگە يەتمىش ئىككى ۋاخ، يەتمىش ئىككى ياڭزا تاماق يەيدىكەن. مەخسۇس تاماق توشۇيدىغان مۇلازىممۇ بار ئىكەن. مۇلازىم ھەر قېتىم تاماق ئېلىپ كىرگەندە، پادىشا كۆرەڭلەپ:

— مەن يىگەن، سەن يىگەن ئوخشاش، يولۇڭغا ماڭ! — دەيدىكەن — دە، ئىككى قوللاپ لىگەنگە ئېتىلىدىكەن.

مۇلازىم گەز باغلاپ كەتكەن لەۋلىرىنى شوراپ، تامىغاقلىرىنى تامشىتىپ قەسىردىن ئايرىلىدىكەن.

بىر كۈنى پادىشا ۋەزىر، كېنىزەكلىرىنى ئېلىپ شىكارغا چىقىپتۇ. تاماق توشۇيدىغان مۇلازىممۇ بىللە مېڭىپتۇ. پادىشا ۋەزىر، كېنىزەكلىرى بىلەن ئاتلىق، مۇلازىم بولسا پىيادە ئىكەن. ئۇ ئات بىلەن تەڭ ماڭالماي، پۇتلىرى ئاغرىپ بولالماي پادىشاغا تەلمۈرۈپ قاراپتۇ.

— ھەي چاكار، نېمىگە قارايسەن؟ مەن مىنگەن، سەن مىنگەن ئوخشاش ئەمەسمۇ؟ مېڭىۋەر، — دەپتۇ پادىشا قاقاقلاپ كۈلۈپ.

مۇلازىم ھارغىن ئاياقلىرىنى ئاران يۆتكەپ، ئۆپكىدەك ئېسىلىپ، يىقىلامسىراپ مېڭىۋېرىپتۇ. ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن، پادىشا كېيىكلىك تاققا يېتىپ بېرىپتۇ. ئاتلىرىنى تاغ باغرىدا مۇلازىمغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، ۋەزىر، كېنىزەكلىرىنى ئېلىپ تاققا چىقماقچى بوپتۇ. مۇلازىمنىڭمۇ بىللە چىقىپ كېيىك ئوۋلىغۇسى كەپتۇ — دە، تىزلىنىپ دەپتۇ:

— دات! پادىشاھى ئالەم! پەقىرنىڭ ھەزرەتلىرى بىلەن شىكارغا چىقىشى تۇنجى ئىش. مەنمۇ كۆڭۈل — قارنىمنى ئېچىپ چۈشەي، باشقىلار سىغقان تاققا مەنمۇ سىغارمەن، قۇيرۇقلىرىغا ئېسىلىۋالىمەن، رەھىم قىلىپ ئېلىۋالسىلا.

پادىشا كۆزىنىڭ پاختىسىنى چىقىرىپ:

ــ هوي ئەخمەق ، ماڭا بەس سىلىقۋاتقىنىڭنى قارا ، مەن ئۆۋۈلغان ، سەن ئۇۋۇلغان ئوخشاشقۇ ، ـ دەپلا كېتىسىپ قاپتۇ .

مۇلازىم يالغۇز ئولتۇرۇپ هەسرەت چېكىسىپتۇ. « خەپ ! ماڭىمۇ مۆرۈت كېلەر » دەپتۇ . پادىشا تاغدىن چۈشۈپتۇ ۋە تاغنى ئايلىنىپ سەيلە قىلغاچ ئوردىغا قايتىسپتۇ . يولدا سۈيى مول بىر دەريا ئۇچراپتۇ. پادىشا « بۇنچىلىك قانچىلىكتى » دەپتۇ ـ دە ، ئالدى-ئارقىسىغا باقماي ئات ساپتۇ . ۋەزىرلەر ئەگىشىپتۇ . مۇلازىم قىرغاقتا قاپتۇ. ئات دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغاندا ، دولقۇن سوقۇپ، پادىشانى ئېگەردىن ئاجرىتىۋېتىپتۇ . پادىشا سۇغا بىر چۆكۈپ ، بىر لەيلەپ ۋاقىراپتۇ :

ــ قېنى سەن مۇلازىم، مېنى چاققان قۇتقۇزىۋال !

مۇلازىم جاۋاپ بېرىپ مۇنداق دەپتۇ:

ــ پادىشا هەزرەتلىرى ، سىلە ئاققان ، مەن ئاققان ئوخشاش . خاتىرجەم ئېقىۋېرىسىلە ، ياتقان يەرلىرى جەننەتتە بولسۇن !

توپلاپ رەتلىگۈچى: سىيىت زۇنۇن

تېپىشماقلار

ئاق تاۋاردا كۆينىكى ، كۆك تاۋاردا بەلۋېغى ، سېرىق تاۋاردا دوپپىسى. ــ بۇ نېمە ؟

(تارشا گۈگۈت)

هاپپاڭگۇچ ، بويىنى ساپپاڭگۇچ ئىككىسى لەپلەپ ـ لەپلەپ بىرسىسۇپۇرگۈچ. ــ بۇ نېمە؟

(تىۆگە)

بىر تال تاياق ، ئۈستىدە بىر ئاياق، ئىچىدە نۇرغۇن مايىاق. ــ بۇ نېمە ؟

(ئاپتاپپەرەس)

كالتە كانارا ، ئۇزۇن مۇنارە. ــ بۇ نېمە ؟

(مورا)

ئاغىچا ۋايلام ئىچكىرى، چاچباغلىرى تاشقىرى . ــ بۇ نېمە ؟

(سەۋزە)

ئەتىگەندە قوپتۇم، بىسسىملىنى قۇردۇم ، ئىككى تەرىپىنى تۇتۇپ ئوتتۇرىسىغا ئۇردۇم . ــ بۇ نېمە ؟

(ئۈتەك)

ئىچى تاتلىق ئۇن ، تېشى پاقىراق تون . ــ بۇ نېمە ؟

(چىگدە)

توپلاپ رەتلىگۈچى: گۈلئەمبەر ئېلى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر
ئاكادېمىيەسى ئەدەبىيات تەت-
قىقات ئىنستىتۇتىدىن پىشقە-
دەم شائىر ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر
قەشقەردە بولغان مەزگىلىدە
قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سان-
لىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى
كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش،
نەشر قىلىش ئىشخانىسىدىكى
يولداشلار بىلەن كۆرۈشۈپ،
ئۇلار بىلەن بۇ ئىشنى چىڭ
تۇتۇپ ياخشى ئىشلەش مە-
سىلىسى ئۈستىدە سۆھبەتلەشتى.

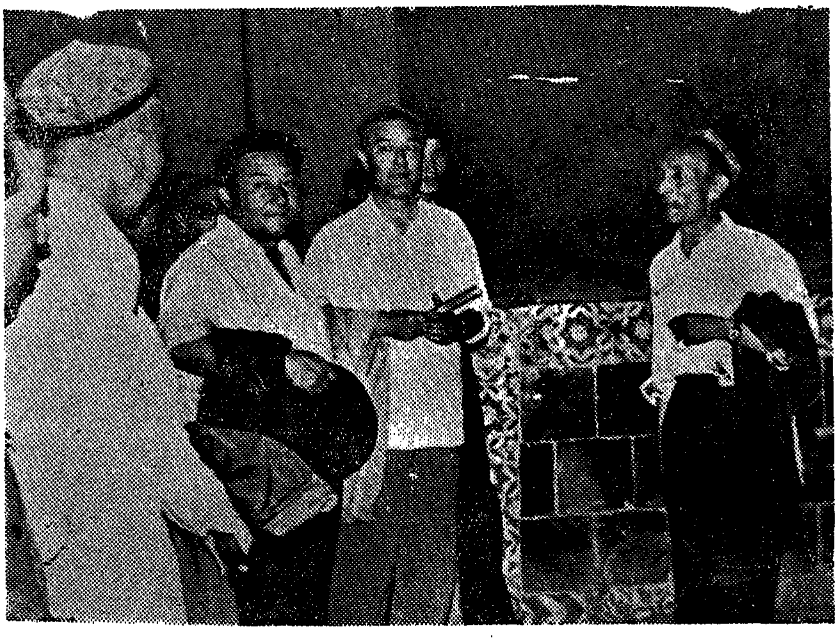

شائىر ۋە تەتقىقاتچى
ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ياز-
غۇچى قەييۇم تۇردى قا-
تارلىقلار قەشقەر ئاپپاق
خوجا مازىرىنى زىيارەت
قىلىپ، ئۇيغۇر مىمارچىلىق
ئىشلىرىدىكى بۇ بۈيۈك نا-
مايەندىنى ياخشى ساقلاش
ئۈستىدە توختالدى.

(تۇردى مەتنىياز فو-
توسى)